

Walka o integralność terytorialną Rusi i Rosji

Aspekty polityczne, gospodarcze i społeczne

Natasza Duraj

Walka o integralność terytorialną Rusi i Rosji

Aspekty polityczne, gospodarcze
i społeczne

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Walka o integralność terytorialną Rusi i Rosji

Aspekty polityczne, gospodarcze
i społeczne

Natasza Duraj

Natasza Duraj (ORCID: 0000-0002-0796-6620) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa,
90–214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 37/39

RECENZENCI

Rafał Czachor, Kazimierz Kraj

REDAKTOR INICJUJĄCA

Katarzyna Włodarczyk

REDAKCJA

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

PAJ-Press

KOREKTA TECHNICZNA

Katarzyna Woźniak

PROJEKT OKŁADKI

efectoro.pl agencja komunikacji marketingowej

Grafika na okładce: © depositphotos.com/goodgraphic

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-703-8>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11647.24.0.M

Ark. wyd. 11

e-ISBN 978–83–8331–703–8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90–237 Łódź, ul. Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wprowadzenie	7
Rozdział 1	
Początki kształtowania się państwowości staroruskiej	15
1. Warunki naturalne obszarów zamieszkaných przez przodków Słowian wschodnich	15
2. Ludy zamieszkujące Europę Wschodnią w okresie przed naszą erą	19
3. Kultura trypolska i pierwsi rolnicy	22
4. Słowianie wschodni i obszary ich zamieszkania	28
Rozdział 2	
Ruś Kijowska, jej społeczeństwo, kultura i gospodarka	35
1. Kijów – „macierz grodów ruskich”	35
2. Ruś Kijowska i wielki książę ruski Oleg	40
3. Igor Rurykowicz i traktat Rusi z Grekami z 944 r.	43
4. Ukształtowanie się potęgi państwa kijowskiego za panowania Światosława	46
5. Włodzimierz Światosławowicz, chrzest Rusi i pierwsze monasteria	48
6. Jarosław Mądry i pierwsze próby napisania historii Rusi	52
7. Początek rozdrobnienia feudalnego	54
Rozdział 3	
Rozpad Rusi Kijowskiej i wzrost roli Moskwy	57
1. Rozpad Rusi Kijowskiej	57
2. Rola Kijowa w umacnianiu religii prawosławnej jako czynnika integrującego ziemie ruskie	63
3. Wzrost znaczenia Moskwy	68
4. Napaść zastępów Batu-chana na Ruś	71
Rozdział 4	
Ruś pod jarzmem mongolskim	79
1. Suwerenność Rusi a jej relacje ze Złotą Ordą	79
2. Iwan Kalita	83
3. Dymitr Doński i bitwa na Kulikowym Polu	85
4. Upamiętnienie wydarzeń historycznych jako wyraz potrzeb ideowych nowego państwa	89
5. Zrzucenie jarzma mongolskiego	92
6. Chanaty tatarskie powstałe w wyniku podziału Złotej Ordy	94

Rozdział 5

Kształtowanie i umacnianie suwerenności państwa moskiewskiego 101

1. Kształtowanie suwerenności wewnętrznej państwa moskiewskiego	101
2. Wzrost znaczenia Moskwy jako centrum państwa ruskiego	105
3. Moskwa i Twer na początku XIV w.	107
4. Prace archeologiczne nad poznaniem dziejów stolicy Rosji	110
5. Wojna o wybrzeże bałtyckie	114
6. Rosyjskie odkrycia geograficzne w XVI i XVII w. i ich wpływ na rozwój państwa	116

Zakończenie	125
-------------	-----

Bibliografia	129
--------------	-----

Spis ilustracji	149
-----------------	-----

Aneks	151
-------	-----

Wprowadzenie

W rosyjskiej literaturze przedmiotu od dawna zwracana jest uwaga na doniosłość problematyki suwerenności i integralności państwa oraz ich wpływu na kształtowanie się fundamentów gospodarczych Rusi i Rosji.

Od samego początku swego istnienia państwo staroruskie było narażone na silny nacisk ze strony nacierających od wschodu plemion tureckich i mongolskich, jakimi byli Chazarowie, Połowcy, a następnie Tatarzy. Ich najazdy, a także brak zgody wewnątrz państwa rozsadzanego przez ścierające się interesy poszczególnych gałęzi dynastii Rurykowiczów, doprowadziły do zachwiania się jedności państwowej Rusi, a następnie do utraty jej integralności terytorialnej.

Na gruncie ruskim pojęciem, które miało utożsamiać integralność całego terytorium wschodniosłowiańskiego, było określenie „Wszechrusi”. W okresie od XIV do XVI w. termin ten stosowany był w szerszym i węższym znaczeniu. W szerszym rozumieniu, które można określić mianem ideologicznego, znajdował on wyraz w pielęgnowanym przez tradycję obrazie obszaru całej Rusi w jej dawnych kijowskich granicach. Pojęcie to było obecne w umysłowości ruskiej przez całe wieki średnie, zwłaszcza w okresie jarzma mongolskiego. Terminem tym posługiwano się w licznych zabytkach literackich, stosowało go również latopisarstwo. Natomiast w znaczeniu węższym pojęciem „Wszechrusi” posługiwano się jako kategorią polityczno-ustrojową, co znajdowało wyraz w języku wykorzystywanym w dokumentach urzędowych. Można zatem stwierdzić, że o ile w pierwszym wypadku wyznacznikami tego terminu są czynniki historyczne, etniczne, kulturowe, religijne i geograficzne, to w drugim – polityczno-strategiczne i ustrojowe, ograniczone do aktualnego stanu posiadania i możliwości politycznych książąt moskiewskich.

Dlatego też istotne znaczenie dla ukazania roli i znaczenia integralności Rusi i Rosji oraz procesów kształtujących suwerenność państwa ruskiego ma periodyzacja dziejów terytorium, zajmowanego niegdyś przez liczne plemiona wschodniosłowiańskie.

Podstawą periodyzacji dziejów Rosji powinny być – zdaniem S.M. Sołowiewa – okresy stosunków, jakie kształtowały się na każdym etapie rozwoju państwa pomiędzy poszczególnymi książętami, gdyż ukazują one naturalny, dokonujący się

w sposób samoistny rozwój społeczeństwa¹. Pierwszy okres zaczyna się w momencie przyzwania Ruryka na Ruś i trwa do czasu panowania Andrzeja Bogolubskiego, kiedy to stosunki książęce miały wyłącznie rodowy charakter². W okresie drugim, trwającym od czasów rządów Andrzeja Bogolubskiego do panowania Iwana Kality, wyraźnie zarysowało się dążenie do zastąpienia stosunków rodowych innymi relacjami, kształtującymi hierarchię na szczytach władzy. Skutkiem tych procesów było zainicjowanie okresu walk pomiędzy książętami Rusi północnej i południowej, mające na celu umocnienie poszczególnych księstw i utrzymanie niezależności politycznej i terytorialnej. Ostateczne zwycięstwo w tej walce przypadło księstwu moskiewskiemu. W trzecim okresie, trwającym od czasów panowania Iwana Kality do rządów Iwana III, władcy moskiewscy utrwaliли swą potęgę, ostatecznie pieczętując przewagę stosunków państwowych nad rodowymi. Natomiast okres czwarty periodyzacji dziejów Rosji widzi S.M. Sołowiew w etapie dziejów państwa rosyjskiego, trwającym od czasów panowania Iwana III do wygaśnięcia dynastii Rurykowiczów. Ten ważny dla Rosji etap formowania się istotnych dla jego integralności terytorialnej stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych był okresem, w którym nastąpiło całkowite obalenie dawnego porządku i całkowite zastąpienie stosunków rodowych relacjami o charakterze państwowym. Triumf ten był jednak okupiony długą i krwawą walką, co stało się także wyznacznikiem kształtowania się stosunków politycznych w dalszych drogach rozwoju państwa rosyjskiego³.

1 С.М. Соловьев, *История отношений между русскими князьями Рюрикова дома*, Университетская типография, Москва 1847, s. IX–X.

2 Książę Andrzej Bogolubski – syn Jerzego Dołgorukiego – był pierwszym z przedstawicieli dynastii Rurykowiczów, który postanowił związać swe losy z północno-wschodnią Rusią, świadomie rezygnując z rządów w Kijowie. Książę Andrzej wywarł znaczący wpływ na kształtowanie się losów państwa staroruskiego. Aby nakreślić tło dalszych rozważań dotyczących procesu kształtowania się integralności terytorialnej ziem ruskich, warto wspomnieć o tym, iż Jerzy Dołgoruki, przybywszy do Kijowa, obsadził swoich synów niedaleko od siebie. Książę Andrzej znalazł się w starym zamku książęcym w Wyszogrodzie, skąd w tajemnicy przed ojcem uszedł do Włodzimierza nad Kłazmą. W Bogolubowie, niedaleko Włodzimierza, wybudował on dla siebie nowy zamek, od którego otrzymał swój przydomek. W 1169 r. książę Andrzej Bogolubski zorganizował wielką wyprawę przeciwko Kijowowi, który został zdobyty przez niego w marcu tegoż roku. Niedługo jednak książę cieszył się swym zwycięstwem. Padł on bowiem ofiarą spisku, ginąc tragiczną śmiercią z rąk zabójców, wysłanych przez bojarów w czerwcu 1174 r. Więcej zob. w: Н.Н. Воронин, *Повесть об убийстве Андрея Боголюбского и ее автор*, „История СССР” 1963, № 3, s. 80–97; А.А. Гиппиус, С.М. Михеев, *Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Спасо-Преображенского собора в Переславле-Залесском*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2017, № 3 (69), s. 31–32.

3 Por. Л.Н. Гумилёв, *От Руси до России*, АСТ, Москва 2008; М.В. Ломоносов, *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великаго князя Ярослава Перваго или до 1054 года*, Императорская Академии наук, Санкт-Петербург 1766; Н.И. Хлебников, *Общество и государство в до-монгольский период русской истории*, Типолиитография А.М. Котомина, Санкт-Петербург 1872; Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960.

S.M. Sołowiew za początek państwa rosyjskiego uznaje przywołanie pierwszych książąt wareskich na Ruś, co jego zdaniem stanowiło doniosłe wydarzenie w historii Rosji i narodu rosyjskiego⁴. W tym pierwszym okresie dziejów państwa wschodniosłowiańskiego nastąpiło ukształtowanie zrębów państwowości, a młode państwo rozpoczęło początkowe stadium swego rozwoju⁵.

Odmiennego zdania na temat ustalenia początków państwa rosyjskiego jest M.F. Władimirski-Budanow. Uważa on, że jeszcze przed wzmiankowanym przywołaniem książąt wareskich na Ruś poszczególne terytoria wchodzące w jej skład stanowiły państwa w postaci związku włości i zależnych grodów, podlegających władzy starszyny grodu. Jego zdaniem przybyli na Ruś książęta warescy zastali już wszędzie gotowy ustrój państwowy, dlatego też ich przywołanie nie może być w żaden sposób uważane za czynnik sprawczy powstania państwa rosyjskiego⁶. Jednocześnie wyraża on pogląd, iż dynastia Rurykowiczów zapoczątkowała proces scalania poszczególnych ziem, co znalazło wyraz w późniejszym skupieniu tych terenów wokół Kijowa.

A.A. Szachmatow uważa, że państwa staroruskiego nie należy utożsamiać z pierwszym etapem w państwowości Słowian wschodnich. Dowodzi on, iż przed powstaniem tego państwa istniały już dwa ośrodki państwowe, których centra znajdowały się w Nowogrodzie i Kijowie, a także państwa o rodowodzie skandynawskim, powstałe na rozległych obszarach Niziny Wschodnioeuropejskiej⁷.

Jak głosi podanie, w II połowie IX w. książę nowogrodzki Oleg, zebrawszy wielką drużynę, ruszył z nią na południe. Podbił on ziemie słowiańskie, zmuszając ich mieszkańców do płacenia mu daniny. Książę Oleg zdobył Kijów i pozostał w nim jako książę. Miasto to stało się głównym ośrodkiem Rusi, określanej przez współczesnych Rusią Kijowską. Ten wczesny twór państwowy zjednoczył plemiona Słowian wschodnich, zamieszkujące obszary od Karpat do Donu i od wybrzeża Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego. W skład Rusi Kijowskiej weszły również plemiona pochodzenia niesłowiańskiego, osiadłe na wybrzeżu Zatoki Fińskiej, nad jeziorami Ładogą i Onegą oraz między rzekami Oką i Wołgą.

Państwo kijowskie odgrywało wielką rolę w Europie Wschodniej, stale umacniając swą potęgę. W czerwcu 860 r. wielka flota członów słowiańskich przedarła się do Złotego Rogu, na wybrzeżu którego rozciągał się Konstantynopol, i zagroziła temu miastu. Konstantynopol ocalał tylko dzięki temu, że członka Słowian, dłubane z jednolitych pni, zostały rozpedzone przez silną burzę.

4 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Университетская типография Катков и К, Москва 1874, s. 103.

5 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, s. 103.

6 М.Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Издательство Н.Я. Оглоблин, Киев 1915, s. 14.

7 А.А. Шахматов, *Древнейшие судьбы русского племени*, Государственная типография, Петроград 1919, s. 63; А.А. Шахматов, *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Императорская Академия Наук, Петроград 1915, s. XIX.

Podboje Olega kontynuował książę kijowski Igor, którego kronika nazywa synem Ruryka. Podporządkował on swej władzy Słowian mieszkających nad Bohem i obłożył daniną Drewlan, powstałych przeciwko władzy Kijowa.

W 941 r. książę Igor przygotował wielką wyprawę morską przeciw Bizancjum. Rusowie dokonali ogromnego spustoszenia w okolicach Konstantynopola. Flota grecka nie wpuściła ich jednak do portu i zmusiła do wycofania się na Morze Czarne. Po odparciu z Konstantynopola armia księcia Igora spustoszyła północne wybrzeże Azji Mniejszej. Rząd grecki zmuszony był wysłać wielkie wojska lądowe celem wyparcia Rusów z Azji Mniejszej. Decydującą klęskę armii księcia Igora zadała na morzu flota grecka, którą zaopatrzono w urządzenia do oblewania okrętów nieprzyjacielskich specjalną mieszaniną zapalającą – „ogniem greckim”. Flota słowiańska przedarła się jednak przez statki greckie i nieliczne ocalałe okręty powróciły na Ruś.

W celu uniknięcia ponownych najazdów ruskich Grecy w 944 r. zawarli z księciem Igorem nowy układ, w którym sformułowane zostały warunki handlu Rusi w Konstantynopolu. Ponadto ustalony został sojusz wojskowy Rusi i Bizancjum przeciwko wspólnym wrogom.

Wzajemna pomoc w sferze wojskowej, jaką zadeklarowały między sobą Ruś i Bizancjum, była bardzo korzystna dla drugiego z nich, gdyż ciężka walka z Arabami, która skomplikowała położenie Bizancjum w stosunku do Wschodu i do Europy Zachodniej, wymagała koniecznie zachowania pokoju na północy. Oprócz Arabów i Rusi Bizancjum musiało mieć się na baczności przed innymi mniej lub bardziej niebezpiecznymi sąsiadami – Włochami, Ormianami, Bułgarami, Pieczyngami i Niemcami.

Książę ruski Igor dokonał najazdów na Bizancjum w 941 i 944 r., licząc na słabość cesarstwa na skutek jego nieustannych wojen z Arabami. Dlatego też pokój i porozumienie wojskowe z 944 r. należy uznać za udane posunięcie dyplomatyczne rządu Romana Lekapenosa. Zostały one jednak odrzucone przez jego następcę Konstantyna Porfirogenetę, który rozkazał wykorzystać przeciwko Rusi (a także Węgrom i Bułgarii) hordy Pieczyngów.

Syn księcia Igora i Olgi – Światosław – prowadził w dalszym ciągu wojny mające na celu zawojowanie jak największych terytoriów i przyłączenia ich do Rusi. Za czasów jego panowania częścią państwa kijowskiego były już Naddnieprze oraz ziemie położone nad Ilmeniem. Światosław podjął najpierw działania mające na celu zawojowanie plemion słowiańskich zamieszkujących obszary położone na wschód od Dniepru. Pokonał Wiatyczów zasiedlających terytoria nad Oką, a później zaatakował inne ludy. W latach 60. X w. Światosław rozgromił państwa nadwołżańskie – bułgarskie i chazarskie, a następnie wyruszył na terytorium Kaukazu Północnego, gdzie rozbił przodków dzisiejszych Czerkiesów i Osetyjczyków.

W 967 r. Światosław podjął wyprawę przeciwko Bułgarii naddunajskiej. Odnosił całkowite zwycięstwo nad Bułgarami. Zamierzał nawet umocnić się na stałe w stolicy Bułgarii – Perejasławiu nad Dunajem. Obawiając się tak silnego i groźnego sąsiedztwa, rząd bizantyjski przekupił Pieczyngów, którzy napadli na Kijów.

Wieść o oblężeniu Kijowa zmusiła Światosława do pospiesznego powrotu. Wypędziwszy Pieczyngów na stepy, Światosław ponownie zdobył Perejasław. Wówczas nowy cesarz bizantyjski – Jan Tzimisces – wystąpił przeciw niemu na czele wielkiego wojska. Oddział ruski, który Światosław pozostawił w Perejasławiu, zamknął się w obwarowanym pałacu królów bułgarskich i bronił swych pozycji nawet wtedy, gdy miasto było już w rękach nieprzyjaciela. Dopiero kiedy cesarz Tzimisces rozkazał podpalić pałac, Rusowie opuścili miasto i podjęli ostatnią bitwę.

Mimo długiej i zacieklej walki wojowników Światosława szala zwycięstwa przechylała się na stronę wojsk bizantyjskich. Pomoc z Kijowa nie nadchodziła, a w szeregach ruskich rozpoczął się głód. Światosław zmuszony był w 971 r. zawrzeć pokój z cesarzem Bizancjum i zobowiązać się do opuszczenia Bułgarii. Wracając na Ruś, Światosław zginął z rąk Pieczyngów.

Koniec XI i początek XII w. stanowił okres głębokiego przełomu w historii narodu ruskiego. Szybki rozwój gospodarki wiejskiej i rzemiosła oraz ostateczne ukształtowanie się na Rusi ustroju feudalnego przyczyniły się do powstania lokalnych ośrodków feudalnych, posiadających własne miasta i własnych możnowładców feudalnych.

W tak ukształtowanych warunkach zmniejszyło się znaczenie polityczne Kijowa, stanowiącego dawniej stolicę potężnego państwa wczesnofeudalnego i odgrywającego znaczącą rolę w rozwoju społecznym, kulturalnym i gospodarczym państwa staroruskiego. Na historycznej mapie Rusi zarysowały się granice nowych tworów politycznych, stanowiących księstwa feudalne z własnymi stolicami i dynastiami książęcymi. Księstwa te posiadały odrębne interesy ekonomiczne i polityczne, które z kolei wpływały na system powiązań gospodarczych i społecznych oraz na miejscowe tradycje.

Po latach zamieszek i walk między poszczególnymi liniami Rurykowiczów w II połowie XII w. doszło do wyodrębnienia się dwóch silnych ośrodków państwowości staroruskiej – jednego położonego na południowym-zachodzie, na Rusi halińskiej i Wołyniu, a drugiego na północnym-wschodzie. Tu też wzrastała siła i potęga Włodzimierza nad Kłazmą, potem Suzdala i ostatecznie Moskwy, która przekształciła się w najsilniejszy ośrodek polityczny.

Kwestia suwerenności wewnętrznej państwa moskiewskiego rozwijała się na tle procesu jednoczenia ziem wielkoruskich. U początków procesu zjednoczeniowego księstwa udzielne, chociaż nie w pełni suwerenne, zachowały duży margines autonomii, czemu sprzyjała polityka prowadzona przez mongolskiego najeźdźcę, mająca na celu rozbięcie świata ruskiego. Likwidacja wszelkich elementów autonomii, trwająca wiele dziesięcioleci, doprowadziła do niezawisłego i nieograniczonego panowania moskiewskiego na całym terytorium Wielkorusi.

O wyjątkowym charakterze państwa moskiewskiego, wyróżniającym go spośród innych monarchii europejskich, zdecydował przede wszystkim najdłuższy w dziejach Europy okres rozdrobnienia feudalnego, jak również zniewolenie kraju przez mongolskich najeźdźców, trwające ponad dwa stulecia. Ponadto znaczącą rolę w kształtowaniu państwa rosyjskiego odegrały osobliwości jego struktury

gospodarczej i społecznej, przejawiające się w wykształconych pomiędzy XIV a XVI w. sposobami władania ziemią, które w istotny sposób zmieniły układ stosunków społecznych w Rosji. System *pomiestii*, przejawiający się w czasowych nadaniach ziemskich na Rusi północno-wschodniej, wspierał bowiem nowe warstwy społeczeństwa, co wiązało się z degradacją rosyjskiego bojarstwa. System ten nie tylko sprzyjał centralizacji państwa, ale kształtował także nowy ład społeczny i gospodarczy w państwie moskiewskim, co z kolei wywarło wpływ na jego politykę i kulturę.

Dążenia do supremacji Moskwy pojawiły się już w II połowie XIV w. Towarzyszył temu dość długi proces degradacji księstw udzielnych, który przeciągnął się aż do XVI w.

Proces ten był wielopłaszczyznowy. Na początku XVI w. wyraźnie dostrzegalne były próby ograniczenia samodzielności gospodarczej udziałów, które zostały wyłonione na podstawie testamentu Iwana III. Zabiegi te kojarzono z polityką dynastyczną, której celem było ugruntowanie zwierzchnictwa wielkiego księcia moskiewskiego nad braćmi. Dlatego też następca tronu – Wasyl Iwanowicz – otrzymał we władanie Moskwę wraz z najbardziej wartościowymi ziemiami do niej przynależącymi, natomiast jego młodszy brat Jerzy odziedziczył Dmitrow, niektóre włości wchodzące w skład ujazdu perejasławskiego, a także Zwenigorod wraz z ujazdem Rużą oraz Kaszyn z włościami położonymi na ziemi twerskiej.

Kształtowanie się integralności terytorialnej Rusi i Rosji wymaga uwzględnienia aspektów gospodarczych i społecznych, a także zmian ustrojowych i politycznych, mających wpływ na ostateczny charakter państwa rosyjskiego. Należy podkreślić, iż separatyzmy dzielnicowe, głęboko zakorzenione w historii dziejowej państwa staroruskiego, stanowiły podstawową przeszkodę w procesie zjednoczenia ziem ruskich. Drugim czynnikiem utrudniającym scalenie terytorium państwa moskiewskiego była ingerencja ościennych ośrodków władzy w jego procesy polityczne. Akcję zjednoczenia państwa moskiewskiego hamowały zarówno wpływy Ordy, jak i Litwy. Wszystko to spowodowało, iż proces scalenia Rusi Moskiewskiej przeciągnął się aż po schyłek XVI w.

Problem suwerenności państwa rosyjskiego był szczególnie podnoszony w okresie od połowy XIV w. do końca XVI w. Ten trudny w dziejach Rusi Moskiewskiej czas przypadł na okres panowania Iwana Kality i Iwana Groźnego.

Warto podkreślić, iż okres scalania ziem ruskich, obfitujący w niezwykle dramatyczne i doniosłe w swych skutkach wydarzenia, spowodował znaczące zmiany w strukturze społecznej państwa moskiewskiego i wywarł istotny wpływ na jego gospodarkę. Wraz z nim nastąpiły zmiany ustrojowe i polityczne, co z kolei spowodowało ukształtowanie się nowego systemu wartości i światopoglądu. Proces zjednoczenia państwa moskiewskiego zakończył się zatem nie tylko integracją obszarową i gospodarczą ziem ruskich, ale także unifikacją i wzrostem roli organów centralnych.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie procesów integracji obszarowej, gospodarczej i społecznej państwa rosyjskiego. Cel ten uznać należy za istotny z punktu widzenia kształtowania się jego suwerenności, przejawiającej się zarówno we wzroście roli organów centralnych, w unifikacji ustrojowej, jak i w rozwoju gospodarczym Rosji i jej społeczeństwa. Tak postawione zadanie badawcze zrealizowano za pomocą krytycznej analizy literatury przedmiotu przede wszystkim w języku rosyjskim, które uzupełniono o pozycje literaturowe w języku polskim i francuskim.

Tak sformułowanemu celowi pracy podporządkowana została jej struktura. Monografia składa się z wprowadzenia, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, ze spisu ilustracji oraz z aneksu.

Rozdział 1 opisuje warunki naturalne obszarów zamieszkaných przez przodków Słowian wschodnich oraz przedstawia ludy zamieszkujące Europę Wschodnią w okresie przed naszą erą. Opisano w nim także kulturę trypolską i zapoznano Czytelnika z gospodarką pierwszych rolników. Ponadto w rozdziale tym zawarto opis Słowian wschodnich i scharakteryzowano obszary ich zamieszkania.

Rozdział 2 otwierają rozważania o „macierzy grodów ruskich”, jakim to mianem określany był Kijów. Następnie zaprezentowano dzieje Rusi Kijowskiej pod rządami wielkiego księcia ruskiego Olega. Kontynuację tych rozważań stanowi opis dziejów Rusi za czasów Igora Rurykowicza, Światosława, Włodzimierza Światosławowicza oraz Jarosława Mądrygo. W okresie ich panowania miały miejsce tak ważne wydarzenia w dziejach państwa staroruskiego, jak podpisanie przez Ruś traktatu z Grekami w 944 r., liczne podboje księcia Światosława i umocnienie się potęgi państwa kijowskiego, chrzest Rusi oraz powstanie pierwszych monasterów. Rozdział ten zawiera także analizę problematyki odnoszącej się do początków rozdrobienia feudalnego państwa staroruskiego.

W rozdziale 3 opisano proces rozpadu Rusi Kijowskiej oraz jego konsekwencje dla społeczeństwa i gospodarki państwa ruskiego. Następnie przedstawiono rolę Kijowa w umacnianiu religii prawosławnej jako czynnika integrującego ziemie ruskie. Rozdział ten zawiera także rozważania odnoszące się do wzrostu znaczenia Moskwy jako przyszłego centrum państwa rosyjskiego. Ujęto w nim również opis zdarzeń związanych z napaścią zastępów Batu-chana na Ruś.

Rozdział 4 rozpoczyna rozważania dotyczące suwerenności Rusi i relacji państwa ruskiego ze Złotą Ordą. Następnie przedstawiona została sylwetka Iwana Kality i prowadzona przez niego polityka. W dalszej części ujęto opis panowania Dymitra Dońskiego i bitwy na Kulikowym Polu. Scharakteryzowano w nim także analizę upamiętnienia wydarzeń historycznych jako wyrazu potrzeb ideowych nowego państwa. Rozdział ten wieńczy rozważania odnoszące się do zrzucenia jarzma mongolskiego oraz chanatów tatarskich, powstałych w wyniku podziału Złotej Ordy.

Rozdział 5 został poświęcony problematyce kształtowania suwerenności wewnętrznej państwa moskiewskiego. Ujęto w nim rozważania odnoszące się do wzrostu znaczenia Moskwy jako centrum państwa ruskiego. Zaprezentowano

także informacje o pracach archeologicznych mających na celu poznanie dziejów stolicy Rosji oraz o rosyjskich odkryciach geograficznych w XVI i XVII w. i ich wpływie na rozwój państwa.

Liczne wątki wskazane w pracy pozwalają zasugerować Czytelnikom pogłębienie wiedzy o procesie kształtowania integralności wewnętrznej i zewnętrznej państwa rosyjskiego poprzez lekturę następujących dzieł niewykorzystanych w monografii:

- F. Konieczny, *Dzieje Rosji. Od najdawniejszych do najnowszych czasów*, Miles, Kraków 2023;
- K. Kraj, W. Zakrzewski, B. Łotocki, *Interdyscyplinarny wymiar bezpieczeństwa. Szanse, wyzwania, zagrożenia – stan obecny i perspektywy*, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2022;
- R. Czachor, *Historyczne źródła instytucji samorządu terytorialnego w Rosji*, „Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego” 2015, t. 8, s. 173–187.

Monografia adresowana jest do szerokiego grona Czytelników zainteresowanych problematyką rozwoju terytorialnego, społecznego i gospodarczego zarówno państwa staroruskiego, jak i państwa moskiewskiego. Może być ona pomocna dla tych osób, które chciałyby podjąć własne badania nad kształtowaniem się suwerenności i integralności terytorialnej Rosji oraz idei przyświecających władcom Rusi i państwa rosyjskiego.

Rozdział 1

Początki kształtowania się państwowości staroruskiej

1. Warunki naturalne obszarów zamieszkaných przez przodków Słowian wschodnich

Przodkowie Słowian – jednego z największych ludów europejskich – zajmowali od niepamiętnych czasów większą część dzisiejszej Niziny Wschodnioeuropejskiej¹, która w okresie przed naszą erą ulegała licznym przeobrażeniom tektonicznym².

Nizina Wschodnioeuropejska zajmuje niemalże całe terytorium europejskiej części Rosji. Pokrywa się ona prawie całkowicie z płytą platformy wschodnioeuropejskiej. Nizinę Wschodnioeuropejską cechuje naprzemianległe występowanie wyżyn i nizin. Do najrozleglejszych wyżyn rozpościerających się na tym terytorium zaliczyć należy Wyżynę Środkoworosyjską, Nadwołżańską, Doniecką i Wałdajską, zaś do najrozleglejszych nizin – Nizinę Ocko-Dońską, Nadkaspijską, Czarnomorską i Naddnieprzańską³ (zob. ilustracja 1.1).

1 Wyróżnienie Europy Wschodniej jako megaregionu geograficznego związane jest z powstaniem struktur państwowych, które ukształtowały się w wyniku późnośredniowiecznego rozwoju Księstwa Moskiewskiego, a następnie ekspansji Imperium Rosyjskiego. Zob. H. Maruszczak, *Główna rubież kulturowo-cywilizacyjna a podziały geograficzne Europy*, „Przegląd Geograficzny” 2005, t. 77, z. 4, s. 450.

2 Por. P.A. Гафаров, *Вопросы тектоники фундамента севера Восточно-Европейской платформы*, „Геотектоника” 1966, № 4, s. 81–91; Н.П. Чамов, *Тектоническая история и новая модель формирования Среднерусского авлакогена*, „Геотектоника” 2005, № 3, s. 3–22; М.Г. Леонов, *Внутренняя подвижность фундамента и тектогенез активизированных платформ*, „Геотектоника” 1993, № 5, s. 16–33; М.Л. Копп, *Вятские дислокации: динамика формирования и выражение в новейшей структуре (Восточно-Европейская платформа)*, „Геотектоника” 2012, № 6, s. 55–77.

3 Więcej zob. w: Н.П. Костенко, Н.В. Макарова, Н.И. Корчуганова, *Выражение в рельефе складчатых и разрывных деформаций. Структурно-геоморфологическое дешифрирование аэрофотоснимков, космических снимков и топографических карт*, Издательство МГУ,

Ilustracja 1.1. Nizina Wschodnioeuropejska i jej umiejscowienie na tle Europy Wschodniej

Źródło: <https://zpe.gov.pl/a/polozenie-europy-charakterystyczne-cechy-rzezy-powierzchni/DCBtp6ptC> (dostęp: 3.08.2024).

Równinność rzeźby Niziny Wschodnioeuropejskiej jest związana z poziomym zaleganiem skał osadowych, które w niektórych miejscach cechują się lekkim nachyleniem. Dla krajobrazu tej niziny charakterystyczne jest także występowanie tzw. równin cokołowych. Powstały one w miejscach, w których fundament platformy ulegał długiemu procesowi wyrównywania (peneplenizacji). Do równin cokołowych, znajdujących się na obszarze Niziny Wschodnioeuropejskiej, zaliczyć należy m.in. Wyżynę Doniecką i Góry Timan.

Москва 1999; Ф.Н. Юдахин, Ю.К. Шукин, В.И. Макаров, *Глубинное строение и современные геодинамические процессы в литосфере Восточно-Европейской платформы*, УрО РАН, Екатеринбург 2003; М.Л. Копп, *Мобилистическая неотектоника платформ Юго-Восточной Европы*, Наука, Москва 2004.

Wyżyny znajdujące się na terytorium zajmowanym przez Nizinę Wschodnioeuropejską w znacznej części odpowiadają wyniesieniom platformy, zaś niziny – jej obniżeniom, które zostały wypełnione utworami osadowymi. W powstawaniu niektórych nizin ogromną rolę odegrała akumulacja morska. Zaliczyć można do nich Nizinę Nadkaspijską i Nizinę Czarnomorską, które cechują się wyrównaną rzeźbą i niedużymi wysokościami względnymi⁴.

Platforma wschodnioeuropejska zajmuje niemalże całe terytorium europejskiej części Rosji – z wyjątkiem obszarów położonych na Uralu i na południowych krańcach kraju (zob. ilustracja 1.2). Prekambryjski fundament platformy wschodnioeuropejskiej tworzy na północy tarczę bałtycką⁵ (na Półwyspie Kolskim oraz w Karelii⁶), zaś na południu – tarczę ukraińską⁷. Znaczna część platformy wschodnioeuropejskiej, rozciągającej się między tarczą bałtycką i ukraińską oraz pomiędzy górami Ural i Timan, określana jest mianem płyty rosyjskiej⁸. W tej części fundament platformy wschodnioeuropejskiej zapada się pod utwory osadowe na dużą głębokość, co jest szczególnie widoczne w przypadku zapadliska nadkaspjskiego.

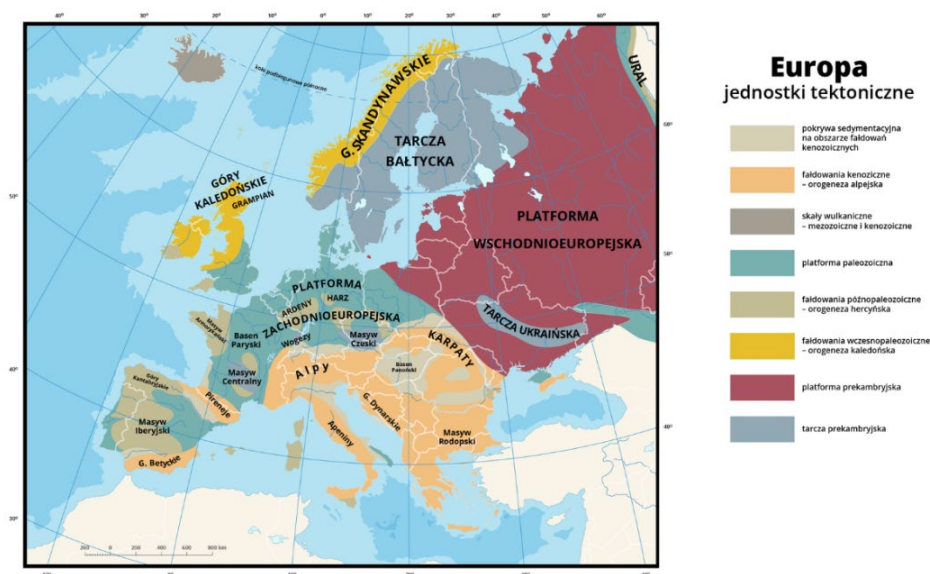
4 Por. В.Е. Хаин, Ю.Г. Леонов (red.), *Международная тектоническая карта Европы. М-б 1:5 000 000*, ВСЕГЕИ, Санкт-Петербург 1996; А.А. Богданов, В.Е. Хаин (red.), *Международная тектоническая карта Европы и смежных областей. М-б 1:2 500 000*, ГУГК, Москва 1981; Р.Н. Валеев, *Авлакогены Восточно-Европейской платформы*, Недра, Москва 1978.

5 Л.А. Сим, Л.П. Свириденко, Г.В. Брянцева, *Об унаследованном развитии неотектонических разломов восточной части Балтийского щита*, [w:] Е.В. Скляр, С.И. Шерман (red.), *Разломообразование и сейсмичность в литосфере: тектонофизические концепции и следствия*, Материалы Всероссийского совещания, т. 1, Институт земной коры СО РАН, Иркутск 2009, s. 100–102; Д.С. Зыков, С.Ю. Колодяжный, *Признаки горизонтальных перемещений на юго-восточной окраине Балтийского щита*, „Геоморфология” 2007, № 4, s. 42–52.

6 М.Г. Леонов, Д.С. Зыков, С.Ю. Колодяжный, *О признаках течения горных масс фундамента в послеледниковое время (Северо-Карельская зона Балтийского щита)*, „Геотектоника” 1998, № 3, s. 71–79. Więcej zob. w: Д.С. Зыков, *Новейшая геодинамика Северо-Карельской зоны (Балтийский щит)*, ГЕОС, Москва 2001; Ю.И. Сыстра, *Тектоника Карельского региона*, Наука, Ленинград 1991.

7 В.П. Кирилюк, *Об особенностях строения и эволюции раннедокембрийского фундамента щитов древних платформ (опыт геотектонического анализа)*, [w:] Ю.В. Карякин (red.), *Тектоника земной коры и мантии. Тектонические закономерности размещения полезных ископаемых. Материалы XXXVIII Тектонического совещания*, т. 1, ГЕОС, Москва 2005, s. 281–285; В.П. Кирилюк, А.Г. Смоголюк, *Об основных структурных элементах этажно-блоковой структуры Украинского щита*, „Геологический журнал” 1993, № 3, s. 54–69. Więcej zob. w: В.П. Кирилюк, *Тектоніка фундаменту Українського щита (пояснювальна записка до „Тектонічної карти фундаменту Українського щита” масштабу 1:2 000 000)*, Український державний геологорозвідувальний інститут, Київ 2007.

8 Por. К.О. Кратц, В.Я. Хильтова, А.Б. Вревский, А.К. Запольнов, И.Н. Крылов, *Этапы и типы эволюции докембрийской коры древних щитов*, Наука, Ленинград 1980; В.П. Кирилюк, *Структурное положение архейских комплексов щитов и геотектоническая периодизация архея*, [w:] *Материалы I российской конференции по проблемам геологии и геодинамики докембрия. Геология и геодинамика архея. 27–29 сентября 2005 г.*, Центр информационно-культурной культуры, Санкт-Петербург 2005, s. 145–150.

Ilustracja 1.2. Platforma wschodnioeuropejska

Źródło: <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DMXCTPWC> (dostęp: 29.07.2024).

Fundament platformy wschodnioeuropejskiej składa się z oddzielnych starych masywów, które rozdzielone są pasami młodszych systemów fałdowania karelskiego, określanymi mianem karelidów⁹.

Masywy fundamentu platformy wschodnioeuropejskiej są zbudowane z gnejsów. Na początku ryfeju wszystkie masywy tej platformy zostały połączone pasmami karelidów, tworząc w ten sposób podstawę jej fundamentu. W późniejszym okresie platforma wschodnioeuropejska uległa silnemu wyniesieniu. W środkowym ryfeju nastąpiło natomiast jej rozbitcie, skutkiem czego stało się powstanie licznych wąskich i długich zapadlisk, przecinających całą platformę. Następnie miały miejsce procesy, w wyniku których zaczęła formować się pokrywa osadowa¹⁰.

Pod koniec ryfeju część platformy wschodnioeuropejskiej, położona na południe od tarczy bałtyckiej, uległa obniżeniu, co spowodowało zalanie tego obszaru wodami morskimi. W wyniku tego procesu zaczęły gromadzić się tam warstwy utworów osadowych, co miało miejsce w górnym ryfeju, ordowiku i sylurze. W okresie trwającym od środkowego dewonu do końca permu cała platforma wschodnioeuropejska – z wyjątkiem tarczy bałtyckiej i ukraińskiej – uległa obniżeniu i zalaniu wodami morskimi. Wówczas to rozpoczął się proces kształtowania się dwóch rozległych zapadlisk – moskiewskiego i nadkaspjskiego. Zapadliska

⁹ Od czasu zakończenia fałdowania i powstania karelidów minęło ok. 1650–1700 mln lat.

¹⁰ С.Ю. Колодяжный, *К вопросу о генезисе рифейских рифтогенных структур Восточно-Европейской платформы*, „Доклады Академии наук” 2003, т. 389, № 6, s. 781–785.

te zostały rozdzielone wyniesieniem wołżańsko-uralskim. Następnie zapadliska moskiewskie i nadkaspjskie zostały wypełnione warstwą utworów pochodzących z okresu dewonu, karbonu i permu¹¹.

2. Ludy zamieszkujące Europę Wschodnią w okresie przed naszą erą

Badania archeologiczne przeprowadzone na terytorium zajmowanym przez Federację Rosyjską dowiodły, iż pierwotne osadnictwo na tym obszarze datować należy na okres epoki kamiennej. Ślady bytowania człowieka żyjącego w owym czasie zostały znalezione zarówno na Kaukazie Północnym, jak i w północnym dorzeczu Kubania. W późniejszym okresie ludy zamieszkujące te tereny zaczęły stopniowo przemieszczać się z południa na obszary północne. Przodkowie Słowian wschodnich w owym czasie rozpoczęli zagospodarowywanie terytoriów leżących obecnie w centralnej części Rosji, by następnie przybyć na obszar dzisiejszej Karelii i przedgórzy Uralu, a później – na terytoria Syberii Zachodniej.

Epoka kamienna dzielona jest na trzy części, a mianowicie paleolit, mezolit i neolit.

Okres młodszego paleolitu, trwający od XL do XIV tysiąclecia p.n.e., charakteryzował się powstaniem ustroju wspólnoty pierwotnej¹². Do zbliżenia poszczególnych grup neandertalczyków przyczyniła się w znaczącym stopniu egzogamia, czyli zakaz zawierania małżeństw pomiędzy przedstawicielami tego samego rodu¹³.

W młodszym paleolicie ukształtowały się także początki pewnych swoistych cech kultury, charakterystyczne dla ludności zamieszkującej pięć wielkich obszarów. Pierwszy z nich obejmował zachodnią i wschodnią część Europy, w tym Równinę Rosyjską, którą w późniejszym okresie zasiedlili przodkowie Słowian

11 Por. R. Osika, J. Staricki, A. Udałowa, *Formacje metalogeniczne przedpermskich utworów platformy wschodnioeuropejskiej*, „Kwartalnik Geologiczny” 1975, t. 18, nr 2, s. 217–235. Więcej zob. w: В.И. Шульдинер, *О периодизации раннего докембрия*, [w:] Ф.П. Митрофанов (red.), *Общие вопросы расчленения докембрия СССР*, Наука, Ленинград 1979, s. 115–119.

12 Por. В.П. Алексеев, А.И. Першиц, *История первобытного общества*, Астрель, Москва 2007; А.А. Абрашкин, *Предки русских в Древнем мире*, Вече, Москва 2001; В.П. Алексеев, *Становление человечества*, Политиздат, Москва 1984; Ю.Д. Петухов, *Первоисток Русов*, Алгоритм, Москва 2013; В.Н. Демин, *В поисках колыбели цивилизации*, Вече, Москва 2004.

13 Więcej zob. w: В.В. Бунак, *Род homo. Происхождение и дальнейшая эволюция*, Наука, Москва 1980; В.Ю. Данилова, *История первобытного общества*, Издательство ВлГУ, Владимир 2014.

wschodnich¹⁴. W czasie nasilenia działalności lodowca w północnej Europie rejon ten przylegał do niego, co miało miejsce w ostatnim stadium zlodowacenia, zwanym Würm bądź wałdajskim.

Strefa leżąca poza zasięgiem lodowca, znajdująca się na południu Europy, w Afryce, w Azji Zachodniej i Środkowej, na Kaukazie oraz częściowo w Indiach, tworzyła drugi obszar kulturowy. Trzeci taki wielki region stanowiła południowa oraz podzwrotnikowa część Afryki, zaś czwarty obszar kulturowy rozciągał się na terenach Azji południowo-wschodniej. Piąty region znajdował się natomiast we wschodniej i północno-wschodniej Azji, na Syberii oraz na terytorium północnych Chin¹⁵.

Na wschodzie przylodowcowej Europy okres młodszego paleolitu rozpoczął się bardzo wcześnie. W czasie, gdy gruba pokrywa lodowa podczas maksymalnego zlodowacenia zwanego Riss zaczęła topnieć, zaszły znaczące zmiany w klimacie oraz w warunkach geograficznych. Wówczas to podniósł się poziom światowego oceanu, a morze wdarło się na ląd. W wyniku tego procesu osady morskie pokryły osiedla mustierskie, znajdujące się pod dzisiejszym Wołgogradem. Na północy dzisiejszej Rosji wody morskie przeniknęły daleko w głąb kontynentu dolinami Onegi, Peczory i Dwiny. W Jakucji morze wdarło się na południe wzdłuż Leny i Wiluja.

W okresie młodszego paleolitu w środkowej części Równiny Rosyjskiej znajdowała się strefa lasów liściastych. Na północ od niej rosły lasy mieszane iglasto-liściaste, a jeszcze dalej na obszarach sięgających aż do Morza Arktycznego – lasy iglaste. Na południe od strefy lasów liściastych znajdowały się tereny pokryte przez step leśny, który porastały gaje dębowe i lipowe.

Okres między XIII a IV tysiącleciem p.n.e., określany mianem mezolitu i neolitu, charakteryzował się zmianą w życiu gospodarczym najdawniejszej ludności¹⁶. Zmiana ta polegała na stopniowym przechodzeniu od pierwotnej gospodarki zbieraczy i myśliwych do gospodarki rolników i hodowców zwierząt. Wraz ze wzrostem sił wytwórczych kształtowały się także nowe stosunki pomiędzy wspólnotami rodowymi. Ze wzajemnych więzi między dwoma lub kilkoma egzogamicznymi rodami, charakterystycznych dla ustroju rodowego młodszego paleolitu, powstała

14 Пор. Э.Б. Тайлор, *Первобытная культура*, Политиздат, Москва 1989; Л.Б. Вишняцкий, *Введение в преисторию. Проблемы антропогенеза и становления культуры*, Высшая антропологическая школа, Кишинёв 2005; Б.Б. Мириманов, *Первобытное и традиционное искусство*, Искусство, Москва 1973; Н.С. Злобин, *Культура и общественный прогресс*, Наука, Москва 1980.

15 Więcej zob. w: В.М. Межуев, *Культура и история*, Политиздат, Москва 1977; Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова, *Народы, расы, культуры*, Наука, Москва 1985; А.П. Деревянко, *Верхний палеолит в Африке и Евразии и формирование человека современного анатомического вида*, ИАЭТ СО РАН, Новосибирск 2011.

16 Н. Więckowska, *Uwagi na temat interpretacji kulturowej i chronologicznej niektórych zjawisk w mezolicie krajów nadbałtyckich i Niziny Wschodnioeuropejskiej*, „Archeologia Polski” 1997, t. 42, z. 1–2, s. 37–52. Więcej zob. w: В.П. Алексеев, *Человек: эволюция и таксономия. Некоторые теоретические вопросы*, Наука, Москва 1985; С.В. Дробышевский, *Антропогенез*, Модерн, Москва 2017.

złożona struktura plemienna. Przejawiała się ona tym, iż wszystkie wspólnoty rodowe spokrewnione ze sobą zaczęły tworzyć plemię, plemiona zaś łączyły się niekiedy w początkowo nietrwałe jeszcze związki. Związki międzyplemienne sprzyjały upowszechnieniu wielu umiejętności oraz rozpowszechnieniu się niektórych wynalazków¹⁷.

Szeroko zakrojone prace archeologiczne, prowadzone w europejskiej części północnego terytorium Rosji, umożliwiły dogłębne poznanie historii tego terytorium i ludów, które przybyły na nie po ustąpieniu lodowca. Topnienie pokrywy lodowej rozpoczęło się mniej więcej przed 12–14 tysiącami lat. Obszary uwolnione od lodu zostały stopniowo zapełnione licznymi zwierzętami – najpierw mieszkańcami tundr i stepów, a następnie fauną leśną, która stopniowo posuwała się na północ w miarę rozrastania się na tych terenach lasów. Jednocześnie obszary te były opanowywane przez ludzi.

Na uwolnione od pokrywy lodowej terytoria, stanowiące dziś europejską część północnej Rosji, zaczęły przybywać początkowo niewielkie grupy łowców reniferów. Nad górną Wołgą pozostałości kultury mezolitycznej zostały odkryte w okolicach wsi Skniatina. Podobne osiedla dawnych myśliwych i zbieraczy zostały odkryte na obszarach położonych nad brzegami Oki, m.in. w okolicach Riazania¹⁸.

W owym czasie także mieszkańcy podgórze Uralu, jak również sąsiadujących z nim obszarów, zajmowali się polowaniem na dzikie zwierzęta i ptactwo oraz rybołówstwem. W miejscach ich bytowania archeologowie odnaleźli liczne narzędzia wykonane z kości i rogu. Narzędzia te wykazują bardzo duże podobieństwo do tych, które odkryte zostały na terytorium Republiki Karelii, a także Estonii i Łotwy¹⁹. Nie ulega zatem wątpliwości łączność pomiędzy plemionami, które zamieszkiwały ogromny obszar rozciągający się od Uralu do wybrzeży Morza Bałtyckiego. Wyniki przeprowadzonych badań archeologicznych pozwalają domniemywać, iż w tym właśnie okresie miała miejsce migracja plemion z Uralu na zachód²⁰.

Pod koniec epoki kamiennej ludy pozostające w ustroju wspólnoty pierwotnej zaczęły stopniowo przechodzić od myślistwa i zbieractwa do uprawy ziemi i hodowli bydła. Rozpad wspólnoty pierwotnej nastąpił w epoce żelaza, tj. w okresie między VIII a VI w. p.n.e. W tym czasie pojawiły się większe wspólnoty plemienne.

17 Por. Я. Елинек, *Большой иллюстрированный атлас первобытного человека*, Артия, Прага 1983.

18 Н.А. Цветкова, *Вкладышевое вооружение мезолита – раннего неолита Верхневолжского региона*, „Stratum plus” 2017, № 1, s. 127–153. Więcej zob. w: Л.В. Кольцов, М.Г. Жилин, *Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры*, Наука, Москва 1999; В.Н. Демин, *Тайны русского народа. В поисках истоков Руси*, Вече, Москва 1999.

19 Por. М.М. Герасимов, *Люди каменного века*, Наука, Москва 1964.

20 Kultura, procesy społeczne i gospodarcze oraz migracja plemion bytujących w międzyrzeczu Wołgi i Uralu wywarły wpływ na kształtowanie się tzw. kultury jelszanskiej. Pierwsze stanowiska tej kultury zostały odkryte w 1975 r. na południu strefy lasostepu środkowego Powołża. Zob. M. Reszel, *Wczesnoceramiczny kompleks jelszański w Międzyrzeczu Wołgi i Uralu. Aspekt chronologiczny*, „Folia Peaehistorica Posnaniensia” 2011, t. XVI, s. 35–45.

Z dziejami ludów Europy Wschodniej, a także Afryki Północnej, miała związek historia narodów zamieszkujących rozległe terytorium azjatyckie. W basenie Morza Egejskiego, w Azji Zachodniej oraz na Wschodzie powstały państwa o ogromnych terytoriach. Podejmowały one znaczące – jak na owe czasy – wyprawy, dzięki którym możliwe stało się powstanie stałych szlaków handlowych, łączących Indie, a następnie i Chiny z krajami położonymi nad Morzem Śródziemnym i Morzem Kaspijskim. Umożliwiło to wzajemną wymianę zarówno handlową, jak i kulturową.

3. Kultura trypoliska i pierwsi rolnicy

Szczególne osiągnięcia w sferze rolnictwa miały plemiona tzw. kultury trypoliskiej, odnoszącej się do rozległego kręgu kulturowego, sięgającego od Siedmioletnia do Dniepru w III i II tysiącleciu p.n.e.²¹ Kultura plemion trypoliskich była w okresie przedscytyjskim najbardziej rozwiniętą formą kultury na terenach Europy Wschodniej²².

Pierwsze zabytki kultury trypoliskiej zostały odkryte pod koniec XIX w. Kijowski archeolog W.W. Chwojka, prowadząc prace wykopaliskowe nad Dnieprem, znalazł w pobliżu miejscowości Trypole zabytki nowej, swoistej kultury, która została nazwana trypoliską²³. W późniejszym okresie trypoliskimi nazywane były wszystkie znaleziska archeologiczne związane z tą kulturą, niezależnie od miejsca, w którym zostały odkryte.

W.W. Chwojka podczas prowadzenia prac wykopaliskowych na terenie występowania stanowisk trypoliskich odkrył resztki roślin uprawnych. Dokładne zbadanie tego zagadnienia umożliwiło mu wysunięcie problemu badawczego, dotyczącego uprawy roli w epoce trypoliskiej. Zagadnienie to zaprezentował na XIII Zjeździe

21 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 59. Więcej zob. w: H.M. Виноградова, *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры: периодизация, хронология, локал, варианты*, Штиинца, Кишинев 1983; И.И. Заец, С.Н. Рыжов, *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*, РАМУС, Киев 1992.

22 Пор. Е.К. Черныш, *К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднепровье (по материалам многослойного поселения у с. Незвиско)*, [w:] Т.С. Пассек (red.), *Неолит и энеолит Юга Европейской части СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962, s. 5–85.

23 В.В. Хвойка, *Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры*, „Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества” 1904, т. 5, Вып. 2, s. 12–20.

Archeologów w 1905 r.²⁴ Wyniki przeprowadzonych przez niego badań umożliwiły dalsze poznanie kultury trypolskiej na rozległych przestrzeniach dzisiejszej Ukrainy, a następnie Mołdawii i Podkarpacia²⁵.

Badacz ten jako pierwszy zestawiał znaleziska trypolskie odkryte w różnych częściach Ukrainy i wyodrębnił je jako osobny temat badań naukowych. On także dowiódł, iż kultura trypolska odegrała ogromną rolę wśród innych starożytnych kultur Europy Wschodniej. Badanie tej kultury ukazało obraz życia plemion społeczeństwa rodowego, które w III i II w. p.n.e. zajmowały rozległe terytoria położone w dorzeczu Dniepru, Bohu i Dniestru (zob. ilustracja 1.3).

Ilustracja 1.3. Kultura trypolska na tle innych kultur

Źródło: https://pikabu.ru/story/geneticheskii_analiz_predstaviteley_tripolskoy_kultury_i_z_peshcheryi_verteba_ternopolskaya_obl_ukraina_9438928 (dostęp: 7.02.2025).

Kultura trypolska objęła swym zasięgiem te obszary, które w późniejszym czasie stały się terenami przynależącymi do państwa staroruskiego. Dlatego też zabytki kultury trypolskiej stanowią niezmiernie ważne źródło historyczne, obrazujące jedną z najciekawszych kart historii ludów zamieszkujących terytorium, na którym kilka tysięcy lat później miały rozpocząć swój rozwój plemiona

24 В.В. Хвойка, *Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье*, [w:] Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., т. 1, Москва 1907, s. 1–8.

25 Więcej zob. w: В.И. Маркевич, *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*, Штиинца, Кишинев 1981; М. Himner, *Étude sur la civilisation prémycénienne dans le bassin de la Mer Noire d'après des fouilles personnelles*, „Światowit” 1933, t. XIV, s. 26–163; И.В. Палагута, А.Г. Старкова, *Модель жилища с трипольского поселения Попудня (Украина): новая интерпретация уникальной находки*, „Археология, этнография и антропология Евразии” 2017, № 1 (45), s. 83–92.

wschodniosłowiańskie. Znaleźiska w starożytnych osiedlach Trypola wniosły niezwykle cenny wkład do nauki, unaoczniając nam, w jaki sposób rozwijała się i rozkwitała kultura przodków państwa kijowskiego i narodu rosyjskiego.

Północne granice rozprzestrzeniania się plemion trypolskich sięgały górnego biegu dopływów Prypeci i górnego biegu Bugu. Na południu zabytki tej kultury odnalezione zostały na wybrzeżu Morza Czarnego, przy ujściu wspomnianych wcześniej rzek – Dniepru, Bohu i Dniestru. Na wschodzie granicę rozprzestrzeniania się tej kultury stanowi zasadniczo prawy bieg Dniepru, przy czym znaleźiska związane z plemionami trypolskimi zostały odkryte także na lewym brzegu tej rzeki oraz nad rzekami Desną, Ostrzem i Supojem. Natomiast na zachodzie kultura trypolska sięgała brzegów Dunaju i jego dopływów, rozprzestrzeniając się także na terytorium Półwyspu Bałkańskiego.

W.W. Chwojka podjął próbę podsumowania wyników badań archeologicznych prowadzonych na terenach środkowego dorzecza Dniepru, mając na celu ukazanie życia i kultury starożytnych mieszkańców tych obszarów. Terytorium to jest szczególnie interesujące, bowiem w późniejszym okresie stanowiło ono centrum państwa staroruskiego. W.W. Chwojka dowodził, iż zarówno w „epoce słowiańskiej”, która – według jego słów – zaczęła się po „wielkiej wędrówce ludów”, jak i w okresie ją poprzedzającym, na obszarach położonych w środkowym dorzeczu Dniepru przodujące miejsce zajmowała uprawa roli i hodowla bydła. Autor ten stwierdza ponadto, iż starożytni mieszkańcy tych terenów znali wiele gałęzi produkcji, jednakże rzemiosła nie stanowiły głównego zajęcia miejscowej ludności. Potwierdzają to liczne znaleźiska różnorodnych narzędzi, jakie odkryte zostały w grodziskach oraz na cmentarzyskach pochodzących z tamtego okresu²⁶.

Badacz ten, łącząc kulturę trypolską z późniejszą kulturą przedśłowiańską i słowiańską, ukazał nam obraz życia starodawnych mieszkańców środkowego dorzecza Dniepru, używane przez nich narzędzia oraz charakter ich zajęć. Jego zasługą było także przedstawienie wiadomości dotyczących budynków mieszkalnych oraz specjalnych pomieszczeń pełniących funkcje spichrzy, w których przechowywane były ziarna takich zbóż, jak pszenica, żyto, jęczmień i proso.

Pogłębione badania nad kulturą trypolską zostały przeprowadzone przed wybuchem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej²⁷ przez T.S. Passek²⁸. Bogaty materiał uzyskany przez nią w toku szeroko zakrojonych prac archeologicznych umożliwił w pełni potwierdzenie wniosków przedstawionych przez W.W. Chwojkę. Wysznuła ona bowiem podobny wniosek, iż główną gałąź gospodarki Trypolan stanowiła uprawa roli, zaś hodowla bydła, rybołówstwo i łowiectwo odgrywały w ich życiu rolę drugorzędną, choć również niezwykle istotną.

26 В.В. Хвойка, *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)*, Типография Товарищества Е.А. Синькевич, Киев 1913, s. 61.

27 Wielka Wojna Ojczyźniana, określana także mianem Wielkiej Wojny Narodowej, trwała od 1941 do 1945 r.

28 Т.С. Пасек, *Трипольское поселение у Владимировки (раскопки 1940 г.)*, „Вестник древней истории” 1941, № 1 (14), s. 212–220.

Ogromne zasługi w poznaniu kultury plemion trypolskich miały szeroko zakrojone prace wykopaliskowe podjęte przez ekspedycję archeologiczną Instytutu Historii Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR i Instytutu Archeologii Akademii Nauk ZSRR. Dysponując znaczącymi środkami finansowymi, ekspedycja ta podjęła badania na rozległym terytorium, sięgającym od dopływów Prypeci na północy do brzegów Morza Czarnego na południu. Na tej olbrzymiej przestrzeni zainicjowano prace mające na celu dogłębne zbadanie kształtowania się samoistnej i oryginalnej kultury, jaką była kultura trypolska. Dzięki ogromnym możliwościom finansowym przystąpiono do prac wykopaliskowych, których celem było zbadanie procesu rozwojowego plemion rolniczych od najwcześniejszego etapu istnienia ich gospodarki, kiedy Trypolanie posługiwali się jedynie motykami wykonanymi z rogów jeleni, aż po ostatni etap ich rozwoju, kiedy opanowali już umiejętność wyrobu narzędzi miedzianych.

Ekspedycja trypolska odkryła liczne zabytki tej starodawnej kultury, umożliwiające ukazanie obrazu życia plemion społeczeństwa rodowego, które w okresie III i II w. p.n.e. zamieszkiwały rozległe obszary położone w dorzeczu Dniepru, Bohu i Dniestru.

Początkowo gospodarka dawnych Trypolan była uspołeczniona i należała do całego rodu. W toku przemian społecznych pojawiły się niewielkie gospodarstwa należące do rodziny złożonej z dwojga osób. L. Bazyłow tak w ogólnikowy sposób opisuje organizację gospodarki Trypolan:

Plemiona trypolskie żyły w ustroju matriarchalnym, budowały duże osady, a w nich domostwa z gliny i drewna, zajmowały się hodowlą, uprawiały pszenicę, jęczmień i proso, polowały też na zwierzyń i łowiły ryby. Poważnie był już zróżnicowany zestaw narzędzi, wyrabianych z kamienia, rogów jelenich, kości i łupku; wcześniej też nauczono się obrabiać miedź. Znane było garncarstwo (bez koła garncarskiego) i tkactwo, prowadzono też wymianę z innymi plemionami²⁹.

Osiedla starożytnych Trypolan leżały zazwyczaj w pobliżu rzek, na wzgórzach. Trypolanie mieszkali w domostwach wykonanych z ubitej gliny, w których schronienie znajdowała wielka rodzina rodowa.

Dawni mieszkańcy Trypola zwracali dużą uwagę na budowę zarówno solidnych fundamentów i podłóg w swych domostwach, jak i czworokątnych pieców, stanowiących ich wyposażenie. Fundamenty i podłogi powstawały z wypalanej gliny w tych częściach domostw Trypolan, które były przeznaczone do przechowywania i suszenia ziarna. Podłoga z ubitej gliny stanowiła bowiem doskonałą izolację, niedopuszczającą do kontaktu zboża z wilgotną ziemią i chroniącą je przed gryzoniami. Natomiast piece dawnych Trypolan wykonywane były z drewnianych kłóców, a ich sklepienia tworzone w formie rusztowania z wikliny, oblepiając je gliną, a następnie wypalając.

29 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 59.

Domy Trypolan (zob. ilustracja 1.4) były budowane zazwyczaj w obrębie zamkniętego koła lub owalu³⁰, w którego środku umiejscowiona była obora dla bydła. Archeologom udało się ustalić, iż domy trypolskie posiadały kilka pomieszczeń mieszkalnych. Społeczność trypolska budowała swe domy zazwyczaj w formie jednej kondygnacji, ale niekiedy domostwa te miały nawet dwie kondygnacje³¹.

Ilustracja 1.4. Domostwo Trypolan

Źródło: <https://lifestyle.segodnya.ua/lifestyle/fun/ukraincy-mednogo-veka-kak-zhili-nashi-predki-6000-let-nazad-548563.html> (dostęp: 1.08.2024).

Na obszarze zamieszkanym przez dawne plemiona trypolskie archeologowie odkryli liczne statuetki kobiece wykonane z gliny³². Znaleźiska takie znajdowały się najczęściej obok naczyń służących do przechowywania żywności, w pobliżu ognisk, a także obok żaren ręcznych. Na podstawie przeprowadzonych badań archeologowie doszli do wniosku, iż figurki te związane są z kultem płodności – odradzającej się przyrody.

30 W.A. Kruc, „Osiedla-giganty” oraz niektóre problemy demograficzne kultury trypolskiej, „Archeologia Polski” 1994, z. 1–2, s. 11.

31 *Ibidem*.

32 Por. I.B. Палагута, *Наборы статуэток Прекукутени – раннего Триполья: опыт социокультурной интерпретации раннетрипольской пластики*, „Российский археологический ежегодник” 2013, Вып. 3, s. 141–179.

Zdaniem badaczy kobiece statuetki Trypolan odzwierciedlały wierzenia starożytnych rolników, którzy utożsamiali kobiecą postać ze słońcem, z niebem, ziemią i wodą. Dlatego też figurki te stawiano nie tylko w pobliżu ognisk czy obok przechowywanego jedzenia, ale także wrzucano do ognia bądź pozostawiano na ołtarzach ofiarnych. Dawni mieszkańcy tych terenów wierzyli w magiczną siłę tych ofiar, co w pełni potwierdza fakt kultywowania przez starożytnych Trypolan uroczystości odzwierciedlających kult obumierającej i odradzającej się przyrody.

Kobiety w społeczeństwie trypolskim pełniły funkcje nie tylko gospodni domowej, ale brały także udział w pracach polowych. Do ważnych obowiązków kobiet trypolskich należało ścieranie zboża na mąkę na ręcznych żarnach, których duże ilości zostały znalezione w czasie prowadzonych prac wykopaliskowych na terenach zajmowanych przez Trypolan. Natomiast mężczyźni zajmowali się uprawą roli, łowiectwem i rybołówstwem.

W gospodarstwie plemion trypolskich dużą rolę odgrywały takie zwierzęta jak wół i krowa. Archeologowie odkryli także w osadach dawnych Trypolan liczne kości owiec, kóz oraz świń domowych.

Wół w gospodarce plemion trypolskich pełnił ważną funkcję, gdyż dostarczał dużej ilości mięsa, krowa zaś – mleka. Malowane wyobrażenia tych zwierząt oraz liczne figurki je utożsamiające odnaleziono na terenie wielu osiedli trypolskich. O przewadze w gospodarce Trypolan hodowli wołów i krów świadczą kości tych zwierząt, jakie odkryli archeologowie w ogromnej ilości w dawnych osadach położonych w dorzeczu Dunaju i Dniepru. Odnaleziono również kości owiec i kóz, a także duże ilości kości świń domowych – zwłaszcza w tych osadach, które sąsiadowały z lasami dębowymi. Ponadto na terenach zamieszkałych przez plemiona trypolskie znaleziono kości niewielkich psów, zbliżonych wyglądem do owczarków i psów myśliwskich, co można wywnioskować z rysunków tych zwierząt odkrytych w wielu osiedlach trypolskich. Natomiast z kości dzikich zwierząt, odnalezionych na terenie osad położonych w dorzeczu Dniepru i Dniestru, odkryto szczątki dzików, zajęcy, saren, łosi i bobrów.

Ostatnie stadium rozwoju plemion trypolskich odnosi się do początku II w. p.n.e. W tym okresie dawni rolnicy zaczęli coraz większą uwagę poświęcać hodowli bydła. Poszukiwanie nowych pastwisk powodowało przemieszczanie się Trypolan na coraz to nowe tereny położone w dolinach rzecznych. Mimo intensywnego zajmowania się pasterstwem podstawą gospodarki Trypolan było w dalszym ciągu rolnictwo. Zmienił się też charakter ich schronień, gdyż w toku rozwoju plemion trypolskich wielkie domostwa zastąpione zostały niewielkimi mieszkaniem, które swym wyglądem przypominały ziemianki. Te niewielkie domy służyły za schronienie dla jednej niewielkiej rodziny.

Wraz ze zmianą domostw starożytnych Trypolan zmianie uległy także ich obrzędy pogrzebowe. Świadczą o tym pochówki w kurhanach, które dostarczyły archeologom wielu cennych znalezisk, umożliwiających poznanie kultury późnego Trypola.

Szeroko zakrojone badania archeologiczne, mające na celu dokładne poznanie zabytków kultury trypolskiej znajdujących się w kurhanach późnych Trypolan, dowiodły, iż w II w. p.n.e. plemiona trypolskie zaczęły stykać się z plemionami lewobrzeżnego Dniepru. W owym czasie w gospodarstwach Trypolan pojawiły się zarówno wyroby wykonane z miedzi, jak i ze złota i srebra, które przenikały na tereny przez nich zamieszkałe z Azji Mniejszej oraz z Podkarpacia. Okres ten charakteryzuje się także rozwojem nowych sposobów sztuki garncarskiej. Wówczas to pojawiły się naczynia kuliste, jak również naczynia ozdabiane ornamentem sznurowym³³.

4. Słowianie wschodni i obszary ich zamieszkania

Rozległe przestrzenie Europy Środkowej i Wschodniej od niepamiętnych czasów zamieszkiwali Słowianie – przodkowie Rosjan, Białorusinów, Ukraińców, Polaków, Czechów i Słowaków, a także Serbów i Słoweńców, Chorwatów i Bułgarów. Słowianie zamieszkujący obszary położone w dorzeczu Łaby i Wisły zostali nazwani Słowianami zachodnimi, mieszkańcy Półwyspu Bałkańskiego – Słowianami południowymi, zaś przodkowie trzech narodów – Rosjan, Białorusinów i Ukraińców – Słowianami wschodnimi³⁴.

Słowianie wschodni zamieszkiwali tereny położone nad Dniestrem i Dnieprem, a ich osady sięgały wybrzeża Morza Czarnego i dalej na wschód. Zajmowali oni także obszary położone wokół jeziora Ilmeń i w górnym biegu Oki i Wołgi (zob. ilustracja 1.5). Trudnili się głównie rolnictwem, uprawiając pszenicę, len, proso i jęczmień. Dużą rolę w gospodarce Słowian wschodnich odgrywało także myślistwo, rybołówstwo i bartnictwo. W celu obrony przed nieprzyjacielem budowali na wzgórzach i innych dogodnych do obrony miejscach umocnienia, ogradzając je wałem ziemnym i ostrokołem³⁵.

Starożytni pisarze charakteryzowali Słowian jako lud dzielny i wojowniczy, wykazujący w czasie wojny wiele zręczności i przebiegłości. Cechowało ich także umiłowanie wolności. Jak dowodzi A. Wołek:

33 Więcej zob. w: И.В. Палагута, „Технический орнамент” в декоре керамики трипольской культуры, „Археология, этнография и антропология Евразии” 2009, № 2 (38), s. 85–91.

34 Por. В.В. Седов, *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Наука, Москва 1982; Б.А. Тимощук, *Восточнославянская община VI–X вв. н. э.*, Наука, Москва 1990.

35 А.А. Спицын, *Расселение древнерусских племен по археологическим данным*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1899, т. 8, s. 301–340; Б.А. Рыбаков, *Поляне и северяне: к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре*, „Советская Этнография” 1947, № 6–7, s. 81–105.

Pierwsze bardziej szczegółowe opisy dotyczące Słowian pojawiają się dopiero w Bizancjum. Ważna jest relacja Priskosa z Panion (V wiek), historyka i urzędnika w służbie cesarza Teodozjusza II (408–450). W 448 roku Priskos udał się wraz z Maksyminem z poselstwem do przywódcy Hunów Attyli. W swoim dziele historycznym opisuje tę wyprawę; możliwe, że podczas niej spotkał się z plemionami słowiańskimi, które zamieszkiwały wówczas tereny Niziny Węgierskiej. Pierwszy raz nazwa „Słowianie” pojawiła się w dziełach Jordanesa (*Sclaveni*) i Prokopiusza (Σκλαβηνοί)³⁶.

Ilustracja 1.5. Miejsca zamieszkania Słowian wschodnich w VII–VIII w.

Źródło: <https://histrf.ru/read/articles/vostochnyie-slaviane> (dostęp: 3.08.2024).

Wojna stała się źródłem bogacenia się plemion słowiańskich. Książęta i naczelnicy rodu utrzymywali stałe oddziały wojowników, tzw. drużyny, z którymi udawali się na wyprawy oraz dzielili się zdobytym łupem. Książęta i członkowie ich drużyn oraz dobrze sytuowani naczelnicy rodzin brali w swe władanie największe

36 A. Wołek, *Obraz Słowian w dziełach Prokopiusza z Cezarei*, „Źródła Humanistyki Europejskiej” 2012, nr 5, s. 220.

i najlepsze działki ziemi. Korzystając z posiadanego bogactwa i opierając się na swych drużynach, książęta przekształcili swą władzę z wybieralnej w dziedziczną, podporządkowując sobie członków wspólnot rodowych własnego plemienia, a następnie wspólnot sąsiednich terytoriów. W ten sposób nastąpił rozpad ustroju rodowego, a na terytorium Europy Wschodniej zaczęły tworzyć się księstwa słowiańskie.

Dalekie wyprawy Słowian na południe wprowadziły ich na arenę międzynarodową, umożliwiły im zetknięcie się z dziesiątkami ludów Europy i Bliskiego Wschodu. Dziejami i ojczyzną Słowian zaczęto się interesować nie tylko w Bizancjum, ale także w innych krajach ościennych³⁷. Starano się również dokładnie poznać obszary przez nich zamieszkane. Jak dowodzi H. Łowmiański:

W starożytności powstało sporo opisów geograficznych obszaru leżącego na północ od Morza Czarnego. Część ich zaginęła, jak najstarszy opis Hekataiosa z Miletu (przełom VI i V w. p.n.e.), znany tylko z późniejszych wzmianek i fragmentów, część inna zachowała się do naszych czasów. Można je podzielić na dwie grupy, różniące się rozległością horyzontu geograficznego. Starsza z nich – do początku n.e. – wykazuje znajomość jedynie zlewiska czarnomorskiego. Jej najznakomitszym reprezentantem jest Herodot z Halikarnasu (V w.), który w księdze IV swego dzieła szeroko omówił geografii Scytii, czyli kraju rozciągającego się między Istrem a Meotydą na przestrzeni 4000 stadiów (niespełna 4000 km) z Borystenesem jako osią południkową, sięgającego w głąb kontynentu również na 4000 st. Na północ od kwadratu scytyjskiego mieszkali ludy Agatyrów, Neurów, Androfagów i Melanchlajów, jeszcze dalej za nimi ciągnęły się pustkowia zaproszone śniegiem. Do tych pustkowi nie dotarła wiedza Hellenów przed początkiem naszej ery. Druga grupa opisów – poczynawszy od I w. n.e. – ze znajomością zlewiska czarnomorskiego łączy znajomość zlewiska Bałtyku. Do niej należy kompilator Pomponiusz Mela i drugi kompilator, ale zarazem wielki erudyta – Pliniusz Starszy. (...) Ale największy rozgłos w tej grupie zasłużył opis, przekazany wraz z mapą przez Klaudiusza Ptolemeusza, uczonego, m.in. geografa aleksandryjskiego z II w., który czerpał z materiałów nieco wcześniejszego Marinosa z Tyru. Zgodnie z przesunięciami etnicznymi w stepach czarnomorskich od czasów Herodota – dawna Scytia przybrała u Ptolemeusza nazwę Sarmacji, ta zaś rozszerzyła znacznie granice w porównaniu ze Scytią i objęła tereny między Górami Sarmackimi, czyli pasmami górskimi zachodniej Słowacji i Wisłą na zachodzie, Oceanem Sarmackim, czyli Bałtykiem, na północy, wymaginanymi Górami Rypejskimi, Tanaisem (Donem) i Meotydą na wschodzie oraz Pontem, górnym Tyrasem (Dniestrem) i Górą Karpates na południu. Najmniej wyraźnie zarysowały się kontury tego kraju na południowym zachodzie, gdzie granice gubiły się w górskim masywie Karpat zachodnich i na północnym wschodzie, gdzie granice zacierały się tym razem wśród bezkresnych równin Europy wschodniej³⁸.

W I połowie I tysiąclecia naszej ery w Europie Wschodniej pojawiły się pierwsze wczesne formacje państwowe – Alanów oraz Antów.

37 B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 11.

38 H. Łowmiański, *Zagadnienie słowiańskich i bałtyckich nazw plemiennych w Sarmacji Europejskiej Ptolemeusza*, [w:] J. Antoniewicz (red.), *Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski*, w Białymstoku, Białostockie Towarzystwo Naukowe, Białystok 1964, s. 37–38.

Alanowie stanowią odłam Sarmatów znany z czasów rzymskich³⁹. W. Wilczyński twierdzi, iż na pytanie, kim byli Sarmaci, nie ma do dziś jednoznacznej i powszechnie akceptowanej odpowiedzi⁴⁰. Większość autorów uważa jednak, iż należeli oni do grupy irańskiej, wschodzącej w skład wielkiej rodziny indoeuropejskiej. Różniło to Sarmatów od ich tureckich i mongolskich sąsiadów, którymi byli Chazarowie⁴¹, Awarowie⁴², Pieczyngowie⁴³, Połowcy⁴⁴ i Tatarzy⁴⁵.

Celną charakterystykę grupy etnicznej, jaką byli Alanowie, zawarł w swym dziele starożytny historyk żydowski Józef Flawiusz, który opisał ich wyprawę na ziemię Iranu⁴⁶. Alanowie prowadzili także – wraz z Protobułgarami – walkę z Ostrogotami⁴⁷.

39 W. Paszyński, *Polska jako Wandalia. Koncepcja wandaliska w dziejopisarstwie polskim wieków średnich*, „Orbis Linguarum” 2018, vol. 51, s. 359.

40 W. Wilczyński, *Geografia i metageografia ziem dawnej Sarmacji*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, t. 9, s. 10.

41 Pod koniec VI w. i na początku VII w. na obszarach północnego Kaukazu i nad Morzem Azowskim pojawiło się nowe plemię Chazarów. Chazarowie pokonali żyjące na tych terenach plemiona bułgarskie i zmusili część z nich do ucieczki na północ, na tereny położone nad Kamą, część zaś na zachód, nad Dunaj. Ta ostatnia grupa Bułgarów zmieszała się z rdzenną ludnością słowiańską i utworzyła państwo Bułgarów dunajskich. Bułgarzy podlegali kaganatowi chazarskiemu do połowy X w., tj. do 965 r., kiedy to Chazarowie zostali pobici przez księcia kijowskiego Światosława. Więcej zob. А.П. Новосельцев, *Города Хазарии. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Наука, Москва 1990.

42 Awarowie przybyli do Europy Wschodniej w połowie VI w. ze środkowej Azji. Przeszli oni przez stepy czarnomorskie, niszcząc to, co spotkali na swej drodze, i zatrzymali się na Nizinie Panańskiej. Tam też założyli ośrodek ich związku plemiennego – chanat awarski, który przetrwał ponad 250 lat i został starty z powierzchni ziemi dopiero na początku IX w. przez Karola Wielkiego. Zob. L. Bazylow, *op. cit.*, s. 67. Por. А.Ю. Митрофанов, *Аварский каганат как политический феномен языческого этно-религиозного контекста развития христианской ойкумены*, „Христианское чтение” 2016, № 6, s. 350–370.

43 W miarę słabnięcia państwa chazarskiego Ruś coraz częściej zaczęła stykać się z hordami koczowniczymi na stepach azowskich i czarnomorskich. Pierwsze wiadomości o Pieczyngach notuje kronika na 915 r. Pod tym rokiem zapisano, iż Pieczyngowie przyszli po raz pierwszy na Ruś i zawarli pokój z Igozem, poszli ku Dunajowi. W latopisie opisani zostali także inni koczownicy pochodzenia tureckiego, jak Połowcy, Berendeje czy Torki. Zob. B. Griekow, *Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1951, s. 76–77.

44 W początkowym okresie Połowcy zasiedlali obszary leżące na stepach dzisiejszego Kazachstanu oraz południową część Syberii. Koczownicze plemiona Połowców nadciągnęły w 1068 r. na Ruś. Do starć doszło nad rzeką Altą. Połowcy rozbili drużyny ruskie, zaś Iżjasław i Wsiewołod ratowali się ucieczką do Kijowa. Por. В.Л. Егоров, *Русь и ее южные соседи в X–XIII веках*, „Отечественная история” 1994, № 6, s. 184–200; Е.Ч. Скржинская, *Половцы. Опыт исторического исследования этникона*, „Византийский временник” 1986, № 46, s. 255–269.

45 W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 10.

46 U. Mazgou, *Uwarunkowania etnogenetyczne na przykładzie procesu chrystianizacji Bułgarów*, „ELPIS” 2018, t. 20, s. 50.

47 *Ibidem*. W IV w. n.e. rozpoczął się okres zaciętych walk Gotów z Antami. Wówczas to Goci rozdzielili się na Ostrogotów, zajmujących obszary Półwyspu Krymskiego i terytoria położone na północ od Morza Czarnego, oraz na Gotów zachodnich (Wizygotów), którzy z rejonów położonych na zachód od Dniepru przenieśli się na Półwysep Apeniński i Pirenejski. Zob. L. Bazylow, *op. cit.*, s. 66. Por. М.Б. Щукин, *Готский путь*, Филологический факультет СПбГУ,

Geograf grecki Ptolemeusz, żyjący w II w. n.e., podaje, iż Sarmację zamieszkiwały takie wielkie plemiona, jak Wenedowie, bytujący nad całą Zatoką Wenedzką (tj. Morzem Bałtyckim)⁴⁸, Peucynowie i Bastarnowie, którzy panowali nad Dacją, Jazygowie i Roksolanie, zamieszkujący cały obszar przylegający do Jeziora Meockiego (tj. Morza Azowskiego), jak również Amaksobiowie i Alanowie-Scytowie, którzy znaleźli swe schronienie w głębi tego rozległego terytorium⁴⁹.

Słowianie i Antowie stanowili dwa główne odłamy słowiańskie – południowy i wschodni. Antowie to właśnie wschodnia, raska gałąź Słowian⁵⁰.

O plemionach Słowian i Antów pisał znawca sztuki wojennej – Bizantyjczyk Maurycjusz Strateg. Dowodzi on, iż plemiona te prowadzą jednakowy tryb życia i mają te same obyczaje. W jego opinii plemiona Słowian i Antów nade wszystko miłują wolność i nie są skłonne ani do niewoli, ani do posłuchu. Maurycjusz Strateg ocenia ich jako walecznych – zwłaszcza w kraju ojczystym, pisząc także, iż ich młodzież bardzo zrzęcznie władę bronią⁵¹.

Antowie byli do początku VII w. niezależni i znajdowali się w przymierzu z Bizantyjczykami, które zawarli przeciwko ich wspólnemu wrogowi, jakim byli Awarowie⁵². Antowie zostali podbici przez Awarów, co miało miejsce prawdopodobnie na początku VII w., o czym wzmiankuje *Powieść doroczną*⁵³.

Rzymski historyk i geograf z I w. n.e. Pliniusz odwołuje się do pisarzy mu współczesnych, wskazując, że w swych dziełach podają oni takie informacje, iż miejscowości położone na terenach aż po rzekę Wistulę (tj. Wisłę) są zaludnione przez Sarmatów, Wenedów, Skirów i Hirrów⁵⁴. Jordanes – historyk Gotów⁵⁵ – opisał dokładnie plemiona Wenedów, które – zgodnie z informacjami przez niego zawartymi – zaludniły rozległe obszary, poczynając od źródeł Wisły⁵⁶.

Jordanes, pisząc o Słowianach i Antach, traktuje ich z góry, uznając jednak ich liczebność, moc i odwagę. Taki stosunek należy tłumaczyć tym, iż Słowianie i Antowie – w porównaniu z ludnością zamieszkującą cesarstwo bizantyjskie – znajdowali się na znacznie niższym stopniu rozwoju kulturalnego⁵⁷.

Санкт-Петербург 2005; И.С. Пиоро, *Крымская Готия, Лыбидь*, Киев 1990; Г.С. Лебедев, *Русь и чудь, варяги и готы. Славяно-русские древности: историко-археологическое изучение Древней Руси*, Издательство Ленинградского Университета, Ленинград 1988.

48 W owym okresie mianem Wenedów określani byli Słowianie.

49 B. Griekow, *op. cit.*, s. 6.

50 *Ibidem*, s. 7.

51 *Ibidem*, s. 8.

52 *Ibidem*, s. 29.

53 *Ibidem*.

54 *Ibidem*, s. 6.

55 Jordanes żył w połowie VI w. we wschodniej części cesarstwa rzymskiego. Więcej o jego postaci zob. w: B.J. Kołoczek, *Jordanes. O całości dziejów albo o pochodzeniu i czynach narodu rzymskiego. O pochodzeniu i czynach Gotów*, Historia Iagellonica, Kraków 2022; E. Zwolski, *Uwagi o Jordanesie, historyku Gotów*, „Studia Źródłoznawcze” 1968, t. 13, s. 137–166.

56 B. Griekow, *op. cit.*, s. 6–7.

57 *Ibidem*, s. 17.

Zasadniczym typem domostwa u plemion Słowian wschodnich, zamieszkujących południowe lasostepy Europy Wschodniej – a w szczególności obszary nad środkowym Dnieprem – były budynki określane w literaturze przedmiotu mianem „półziemianek”⁵⁸. Domostwa te były budowane w następujący sposób: ściany ich zagłębionej części były albo wykładane drewnem, albo oblepiane gliną. W ziemi wykopywano także stopnie prowadzące do wnętrza półziemianki oraz ławy, pełniące również funkcję leżanek. Ponadto domostwa takie posiadały miejsca na piec, który budowano z ubitej gliny. Piece te miały często sklepienia wykonane na szkieletie z wikliny.

Część naziemna domostw Słowian wschodnich posiadała zazwyczaj konstrukcję drewnianą, zbudowaną z pionowo wbitych słupów. Słupy te były umieszczane w narożnikach budynku i pośrodku ścian. Łączono je cienkimi żerdziami, niekiedy plecionką z wikliny. Tak skonstruowany drewniany szkielet oblepiano gliną, zaś dach (jedno- lub dwuspadowy) umieszczano na pionowo ustawionych słupach. Domostwa takie były zazwyczaj budowane na planie prostokąta.

Opisany typ domostw Słowian wschodnich powszechnie występował w okresie od VIII do X w.⁵⁹ Z niedużymi zmianami ten właśnie typ domostw spotykany był na Rusi Kijowskiej w okresie od X do XIII w. Budowle tego rodzaju istniały zarówno w osiedlach wiejskich, jak i w większych miastach położonych w południowej części państwa staroruskiego.

W okresie pomiędzy III a VIII w. nastąpił znaczący rozwój społeczno-gospodarczy plemion słowiańskich.

Słowianie wschodni znali obróbkę metali. Wykopaliska archeologiczne dowiodły, iż cechowali się oni w okresie od VI do IX w. (tj. do chwili, gdy Kijów został ogłoszony macierzą miast ruskich) wysokim poziomem rozwoju społecznego. Okres ten tak opisuje B.D. Griekow:

Materiał archeologiczny mówi nam bez zastrzeżeń i z dokładnością niepozostawiającą miejsca dla jakichkolwiek wątpliwości, że Słowianie wschodni byli w tym czasie narodem rolniczym. Posiadamy różne rodzaje zbóż pochodzących z wykopalisk, a stanowiących podstawowe pożywienie Słowian: kilka gatunków prosa, pszenicę miękką i twardą, owies, jęczmień, groch, mak. Słowianin znał już cenne właściwości lnu. Posiadamy też i narzędzia rolnicze wydobyte spod ziemi po wielu wiekach spoczywania w jej łonie. Znał Słowianin w tym czasie i występujące zwykle w gospodarce wiejskiej zwierzęta domowe: konia, wołu, kozę, świnie i owcę. Umiał używać tych zwierząt w charakterze roboczej siły pociągowej, żywił się mięsem i mlekiem, nosił odzież z wełny owczej. Nie brakowało mu też i drobiu – gęsi, kaczek, kur. Pożywienie swe słodził miodem, znajdującym się

58 Por. Е.А. Шинаков, *О характере размещения населения на пограничье степи, лесостепи и леса в древнерусскую эпоху (по материалам Левобережья Днепра)*, ИГ АН Беларусі, Мінск 1996, s. 236–256; И.П. Русанова, *Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом*, Наука, Москва 1973.

59 Por. И.И. Ляпушкин, *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина XI в.)*, Наука, Москва 1968; Б.А. Тимошук, *Восточнославянская община VI–X вв. н. э.*, Наука, Москва 1990.

w wielkiej obfitości w otaczających go lasach. Umiał świetnie polować i tam, gdzie to było możliwe, zaopatrywał się we wspaniałe futra. Łowił ryby w głębokich i szerokich rzekach, przecinających jego kraj w różnych kierunkach, oraz w licznych jeziorach⁶⁰.

Długotrwała ewolucja gospodarcza i społeczna plemion wschodniosłowiańskich doprowadziła do tego, iż obszary przez nie zamieszkane zaczęły być określane mianem „ziemi ruskiej”. Pojęcie „ziemia ruska” rozprzestrzeniło się wraz ze wzrostem terytorium państwowego i stopniowo objęło wszystkie plemiona wschodniosłowiańskie⁶¹.

Jak podaje B.A. Rybakow, pierwsza wzmianka o narodzie „Ros” lub „Rus” („Ruś”) pojawiła się w VI w.⁶² Ruś jako lud wyróżniający się określonymi cechami etnicznymi, swoistymi obyczajami i sposobami prowadzenia gospodarki pojawił się dość wcześnie na arenie dziejowej. Liczne cechy odróżniające go od innych ludów ukształtowały się w wyniku długiego procesu historycznego i etnogenetycznego. W jego wyniku na widowni dziejowej pojawił się lud cechujący się odrębnością językową, obyczajową oraz odmienną kulturą duchową aniżeli ta reprezentowana przez jego sąsiadów.

Pochodzenie nazwy „Ruś” B.A. Rybakow opisał w sposób następujący:

Na starym rolniczym obszarze lasostepu nad brzegami Rosi istniało plemię Ros lub Rus. Ponieważ tereny te już w zamierzchłej przeszłości (w epoce brązu) zamieszkiwali Słowianie, należy sądzić, że również i to plemię było słowiańskie, choć sąsiadując ze stepowymi ludami scytyjsko-sarmackimi mogło wchłonąć pewną część ludności niesłowiańskiej. Ośrodkiem plemienia był gród Rodien⁶³, położony u ujścia Rosi, skąd wzięła początek druga nazwa – „Rodowie”. W II–IV w. obszar ten nie różnił się niczym szczególnym od sąsiednich terenów słowiańskiej kultury czerniachowskiej⁶⁴.

Zdaniem J. Bardacha przed IX w. nazwa „Ruś” miała charakter terytorialny i określała ziemię położoną nad środkowym Dnieprem, w szczególności w rejonie rzek Roś i położonego nad nią grodu Rod’ni⁶⁵. Natomiast M. Filipowicz, odnosząc się do badań H. Paszkiewicza, dowodzi, iż od XI w. słowo „Ruś” nie oznaczało jedynie państwa, lecz było w Europie Wschodniej synonimem słowiańskiego rytu greckiego prawosławia⁶⁶.

60 B. Griekow, *op. cit.*, s. 35.

61 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 14.

62 *Ibidem*, s. 11.

63 Gród ten (Rodien-Rodnia) jest wzmiankowany w *Powieści minionych lat* pod 980 r. w zapisie z końca XI w. Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych dowiedziono, że należy identyfikować go z grodziskiem Kniazia Góra, położonego u dawnego ujścia Rosi do Dniepru, w okolicach dzisiejszej miejscowości Kaniów.

64 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 13.

65 J. Bardach, *O roli Normanów na wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyźnie Wschodniej (na marginesie ostatnich prac H. Łowmiańskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 1958, nr 2, s. 386.

66 M. Filipowicz, Henryk Paszkiewicz, *O polskim wkładzie do teorii normańskiej i badań nad genezą państwa moskiewskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, z. 2, s. 126.

Rozdział 2

Ruś Kijowska, jej społeczeństwo, kultura i gospodarka

1. Kijów – „macierz grodów ruskich”

Do IX wieku plemiona słowiańskie zamieszkujące terytorium Europy Wschodniej utworzyły własne księstwa, których centrami były grody skupiające rzemieślników i kupców. Otoczone murami pełniły one także funkcję twierdz, chroniąc mieszkańców oraz ich dobytek przed najazdami wrogów. W latopisach wymieniane są takie miasta (grody)¹ tamtych czasów, jak Czernihów²,

1 Pod pojęciem *город* rozumieć należy nie tylko miasto, ale i okręg miejski. Pierwotnie w nareczu słowiańskim słowo „grad” oznaczało miejsce, a następnie miejsce ogrodzone, ufortyfikowane. W Rosji przed XVIII stuleciem pod nazwą miasto (*город*), które było przekazywane w zarząd bojarom, rozumiano cały obszar podporządkowany temu miastu, stanowiący często rozległe terytorium. Por. B.O. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. I, Типография Г. Лисснера и Д. Собко, Москва 1908; А. Гильфердинг, *История балтийских славян*, т. 1, Типография В. Готье, Москва 1855; Б.А. Колчин, А.В. Чернецов (red.), *Древняя Русь. Город, замок, село*, Наука, Москва 1985; М.Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1956.

2 Czernihów jest jednym z najstarszych miast ruskich. Został on przekształcony w stolicę rozległego terytorium, rozpościerającego się na lewym brzegu Dniepru, obejmującego swym zasięgiem pas lasostepów, stepy dońskie oraz obszary położone nad Morzem Czarnym. Ziemia czernihowska nie posiadała osłony od strony stepu, dlatego też pod stołecznymi murami często pojawiali się wojownicy z odległych obszarów południowo-wschodnich – Alanowie i Czerkiesi. W 1024 r. książę kijowski Mścisław tmutarański – syn księcia kijowskiego Włodzimierza Światosławicza – oddał Kijów we władanie swego brata Jarosława, zatrzymując dla siebie Czernihów. Jego zasługą było połączenie w jedną całość ziemi leżących w dorzeczu Desny i w rejonach Cieśniny Kerczeńskiej. Przez okres XI w. – aż do czasu przejścia Czernihowa pod władzę Olega Gorisławicza – miasto to było jednym z największych ośrodków miejskich na Rusi. Pod koniec XI w. w mieście tym panował Włodzimierz Monomach, natomiast w XII w. Czernihów przeszedł w ręce potomków księcia Światosława – najpierw Dawydowiczów, a następnie Olegowiczów. Miasto to było ośrodkiem dużego księstwa, którego granice na południu sięgały terenów zamieszkałych przez ludność ruską. W 1239 r. Czernihów został zajęty przez armię Batu-chana. Więcej zob. w: Б.А. Рыбаков, *Древности Чернигова*, „Материалы и исследования

Smoleńsk³, Psków⁴ czy Kijów. Największym i najludniejszym miastem w owym czasie było właśnie ostatnie z wymienionych miast⁵.

Założycielami Kijowa byli – według zapisów ujętych w *Powieści minionych lat* – Kij, Szczek i Choryw⁶ (zob. aneks cz. 1). B.A. Rybakow tak wypowiedział się o tej legendzie i o zdarzeniach, które stały się podstawą ich uwiecznienia na kartach latopisu:

O dawności legendy o Kiju, Szczeku i Chorywie świadczy fakt, że na długo przed Nestorem, jeszcze w VIII w., zapisano ją w Armenii. W XII w., gdy pojawiły się wątpliwości co do wiarygodności tego starego podania, Nestor był zmuszony do przeprowadzenia dodatkowych badań uzupełniających wiedzę o założycielach stolicy Rusi. Nestor podaje bardzo interesujące wiadomości, zaczerpnięte z ustnych opowieści epickich. Kij był księciem Polan⁷ i wyprawił się do Carogrodu, gdzie został łaskawie przyjęty przez cesarza Bizancjum. Z Konstantynopola udał się Kij na północne pogranicze imperium, nad brzegi Dunaju, gdzie wznosił twierdzę, w której zamierzał się

по археологии СССР" 1949, № 11, т. 1, с. 7–93; Б.А. Рыбаков, *Раскопки в Чернигове: тезисы доклада*, „Краткие сообщения Института истории мировой культуры" 1947, Вып. 21, с. 40–42.

- 3 Smoleńsk był głównym grodem plemienia Krywiczów, którzy zajmowali rozległe terytorium, rozciągające się od górnej Dźwiny do źródeł Dniepru, Moskwy i Kłazmy. Ziemie Krywiczów dochodziły do południowego brzegu Jeziora Czudzkiego. Na terytorium zajmowanym przez to plemię powstały najstarsze – oprócz Nowogrodu i Kijowa – grody ruskie: Połock, Smoleńsk, Izborsk i Psków. Zob. L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 74. Por. П.Н. Третьяков, *Средневековые замчища Смоленщины*, [w:] Д.А. Авдусин, В.Л. Янин (red.), *Историко-археологический сборник*, МГУ, Москва 1962, s. 237–242.
- 4 Psków jest jednym z najstarszych miast ruskich. Miasto to położone jest nad rzeką Wielką. W I tysiącleciu n.e. gród pskowski przekształcił się w jeden z ważnych ośrodków kulturalnych Rusi. Ziemia pskowska obejmowała obszary położone w dorzeczu rzeki Wielkiej, wokół Jeziora Pskowskiego i na wschodnim brzegu Jeziora Czudzkiego. Stanowiła ona północno-zachodnią ruską ziemię pograniczną. Głównym zajęciem ludności zamieszkującej te obszary było myślistwo i rybołówstwo, dlatego też ich osiedla powstawały przeważnie na brzegach rzek i jezior. Więcej zob. w: П.П. Толочко, *Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв.*, Наукова думка, Киев 1989, s. 115–124; Л.В. Данилова, *Деревня и город на стадии их первоначального обособления*, Наука, Москва 1989, s. 195–198; Н.Н. Воронин, *К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры" 1951, Вып. XLI, s. 3–70.
- 5 Por. Б.А. Рыбаков, *Образование древнерусского государства с центром в Киеве*, т. 3, Всемирная история, Москва 1957, s. 241–249.
- 6 Pełen tytuł tej kroniki brzmi następująco: *Oto powieść minionych lat, skąd wyszła ziemia ruska, kto był najpierw księciem w Kijowie i skąd ziemia ruska powstała*. Zob. W. Jakubowski, *Піс്മенництво па́нства кия́вського (коніє X – початок XIII в.)*, [w:] М. Jakóbczak (red.), *Historia literatury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 59.
- 7 Polanie – plemię wschodniosłowiańskie, osiadłe we wczesnym średniowieczu nad środkowym Dnieprem i jego dopływami – Rosią i Irpeniem. Nie było ono w żaden sposób spokrewnione z plemieniem słowiańskim, noszącym tę samą nazwę, osiadłym w VII–VIII w. nad Wartą. Zob. Б.А. Рыбаков, *Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре)*, „Советская этнография" 1947, № 6–7, s. 81–105. Por. Б.А. Тимошук, *Восточнославянская община VI–X вв.*, Наука, Москва 1990.

usadowić wraz ze swymi współplemioncami. Jednakże sąsiednie plemiona słowiańskie zmusiły Kiję i jego polańskie drużyny do porzucenia twierdzy Kijowiec nad Dunajem i powrotu do rodzinnego Kijowa nad Dnieprem, gdzie zmarł, pozostawiając władzę nad ziemiami polańskimi swym potomkom aż po schyłek IX w.⁸

Podanie o trzech braciach – Kiju, Szczeku i Chorywie – legendarnych założycielach Kijowa odzwierciedla prawdopodobnie rzeczywiste wydarzenie powstania kilku samodzielnych osiedli na terenie przyszłego miasta – stolicy państwa ruskiego⁹. Przeprowadzone badania archeologiczne wykazały bowiem, iż na terenie ówczesnego Kijowa istniały co najmniej trzy osiedla słowiańskie z końca VIII–X w.¹⁰ Poprzedzały one powstanie Kijowa pod koniec X w. jako jednolitego ośrodka miejskiego¹¹.

Władza Kijowa rozciągnęła się na wszystkie plemiona wschodniosłowiańskie. Państwo staroruskie w toku przemian dziejowych stało się potężnym tworem politycznym, groźnym nie tylko dla swych sąsiadów, ale i dla potencjalnych wrogów z odległych rejonów Europy i Azji. Było to możliwe ze względu na ustanie walk wodzów plemiennych, co stworzyło z jednej strony warunki dla dalszego rozwoju tego młodego tworu państwowego, a z drugiej – do efektywnej jego obrony zarówno przed wrogami zewnętrznymi, jak i wszelkimi przejawami dezintegracji wewnętrznej państwa staroruskiego.

Informacje o dziejach Kijowa pochodzą z wykopalisk archeologicznych¹², prowadzonych na terytorium tego miasta w różnych okresach historycznych oraz prac pierwszych kronikarzy ruskich¹³, którzy przystąpili w Kijowie do pisania historii państwa ruskiego. W źródłach pochodzących z tamtego okresu znalazły się informacje o zajęciu Kijowa przez Olega, a także o mogiłach-kurhanach, w tym tych,

8 B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 7–8.

9 N.M. Karamzin stwierdził, iż nie ma podstaw, by odrzucać podanie Nestora, który przypisuje budowę Kijowa słowiańskim Polanom. Por. Б.А. Рыбаков, *Первые века русской истории*, Наука, Москва 1964; Б.А. Рыбаков, *Рождение Руси*, АиФ-Принт, Москва 2004.

10 Grodziska z VIII–X w. nie były jednak najstarszymi osiedlami znajdującymi się na terenie Kijowa.

11 Pod koniec X w. jedno z tych osiedli, znajdujące się na górze Andrejewskiej, skupiło wokół siebie pozostałe osiedla i wówczas Kijów stał się dużym, jednolitym ośrodkiem miejskim. Por. Б.А. Рыбаков, *Спорные вопросы образования Киевской Руси*, „Вопросы истории” 1960, № 9, s. 18–26.

12 Więcej zob. w: М.К. Каргер, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1958; В.Б. Антонович, *Памятники каменного века, найденные в Киеве в течение трех последних лет*, „Труды X Археологического съезда” 1900, т. 3, s. 83–85.

13 А.А. Шахматов, *О начальном Киевском летописном своде*, „Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете” 1897, кн. 3, отд. 3, s. 1–58.

które powstały po śmierci Askolda i Dira¹⁴ oraz Olega¹⁵. Kronikarz wymienił także stare grodziska oraz opisał dawne umocnienia grodowe, pałace i świątynie znajdujące się w Kijowie, Tmutarakaniu, Korsuniu i innych miastach.

Starodawny Kijów był w okresie między XI a XIII w. jednym z największych miast europejskich. Wieści o jego bogactwie, osobliwej architekturze i przodującej kulturze docierały do odległych krajów, zadziwiając swą wyjątkowością wiele narodów. Nie było zatem dziełem przypadku, iż cudzoziemcy uważali Kijów za poważnego rywala Konstantynopola.

W dawnych źródłach bizantyjskich Kijów przedstawiany jest jako ważny ośrodek polityczny i gospodarczy. Wzmiankuje o nim Konstantyn Porfirogeneta, który tak opisał to miasto w swym dziele:

Czółna przychodzące do Konstantynopola z Rusi zewnętrznej idą z Niewogardy [Nowogrodu], w której rządził Światosław, syn księcia ruskiego Igora, a także z warowni Miliniski [Smoleńska], z Telucy [Lubecza], Czernigogi [Czernihowa] i z Wyszegradu. Wszyscy oni spływają po rzece Dniepr i zbierają się w warowni kijowskiej zwanej Samwata¹⁶.

Pod pojęciem Rusi zewnętrznej Konstantyn Porfirogeneta rozumiał najprawdopodobniej ziemie ruskie położone poza obrębem Kijowszczyzny.

Pierwsze szeroko zakrojone prace archeologiczne na terytorium Kijowa zostały przeprowadzone w latach 1907–1908 przez wspomnianego w rozdziale 1 W.W. Chwojkę. W rezultacie prowadzonych w centrum dawnego Kijowa prac wykopaliskowych odsłonięte zostały pozostałości zburzonych pałaców książęcych, domów mieszkalnych oraz warsztatów rzemieślniczych¹⁷.

Sukces prac archeologicznych prowadzonych przez W.W. Chwojkę stał się podstawą do rozpoczęcia systematycznych prac wykopaliskowych, prowadzonych przez Komisję Archeologiczną pod kierownictwem D.W. Milejewa w latach 1908–1914. Szeroko zakrojone badania na terytorium dawnego Kijowa były

14 „Askoldowa Mogiła” znajdowała się w pobliżu podmiejskiej wioski Berestowa, zaś „Dirowa Mogiła” – w samym centrum Kijowa. Więcej zob. w: A. Gronek, *O znaczeniu Askoldowej Mogiły w Kijowie i cudownej ikony Matki Boskiej w Zarwanicy w tradycji i współczesności Ukrainy*, [w:] E. Kocój, T. Kosiek, J. Szulborska-Łukaszewicz (red.), *Dziedzictwo kulturowe w regionach europejskich: odkrywanie, ochrona i (re)interpretacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019.

15 Por. В.Б. Антонович, *О типах погребений в курганах Киевской губернии*, „Труды VIII археологического съезда” 1897, т. IV, s. 68–69; А.А. Шахматов, *Предисловие к Начальному киевскому своду и Нестерова летопись*, „Известия отделения русского языка и словесности Академии наук” 1909, т. 13, кн. 1, s. 213–270.

16 К. Багрянородный, *Об управлении государством*, „Известия ГАИМК” 1934, Вып. 9, s. 8.

17 Więcej o wynikach badań W. Chwojki zob. w: В.В. Хвойка, *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)*, Типпография Е.А. Синькевич, Киев 1913.

prowadzone także przez M.K. Kargera¹⁸, który wniósł niezwykle cenny wkład w poznanie najdawniejszych dziejów tego miasta¹⁹. Szkic dawnego Kijowa prezentuje ilustracja 2.1.

Przeprowadzone badania archeologiczne umożliwiły w dużym stopniu wyjaśnienie wielu wątpliwości, które pojawiły się w trakcie prowadzonych prac naukowych nad poznaniem dziejów państwa staroruskiego. Szczególne zasługi w badaniu zaszłości historycznych przypadają W.O. Kluczewskiemu²⁰, ale także innym autorom wzmiankowanym we wprowadzeniu do monografii.

Zdaniem W.O. Kluczewskiego zjednoczone księstwa wareskie oraz te okręgi grodowe, które zachowały samodzielność, wytworzyły trzecią formę polityczną na Rusi, jaką było Wielkie Księstwo Kijowskie²¹. Do księstw wareskich zaliczył on księstwo Ruryka w Nowogrodzie, jego braci Sineusa nad Jeziorem Białym i Truwora w Izborsku, Askolda w Kijowie, Rogwołoda w Połocku oraz Tura w Turowie, przypuszczając, iż księstw tych mogło być o wiele więcej, jednakże często po swej krótkiej egzystencji znikwały one bez śladu. Natomiast za okręgi grodowe W.O. Kluczewski uznał okręgi handlowe zarządzane przez obwarowany gród, stanowiący jednocześnie ośrodek przemysłowy tego okręgu.

Zdaniem tego autora księstwo kijowskie wyodrębniło się jako ośrodek handlowy i polityczny, jednocząc wokół siebie zarówno Słowian wschodnich, jak i inne ludy. Stało się ono zarodkiem związku tych plemion, który można uznać za pierwotną formę państwa rosyjskiego. Państwo to – według opinii W.O. Kluczewskiego – powstało dzięki działalności Askolda, a następnie Olega. Podkreśla on także rolę Kijowa w zapoczątkowaniu procesu zjednoczenia politycznego Słowian wschodnich.

Zdaniem W.O. Kluczewskiego za najważniejszy czynnik sprzyjający ukształtowaniu jedności politycznej na Rusi uznać należy powstanie klasy, która wyłoniła się z różnych plemion, a mianowicie arystokracji wojskowo-handlowej, stojącej na czele okręgów grodowych²². Okręgi grodowe na Rusi – jak dowodzi W.O. Kluczewski – w toku przemian społeczno-politycznych przekształciły się w państwo kijowskie, na czele którego stał książę ze swą drużyną.

18 М.К. Каргер, *Древний Киев*, [w:] Г.Б. Фёдоров (red.), *По следам древних культур. Древняя Русь*, Госкультпросветиздат, Москва 1953, s. 35–74.

19 Udział w studiach nad dawnymi dziejami Kijowa mieli także Polacy. Por. M.M. Blombergowa, *Badania archeologiczne Polaków na Ukrainie w XIX i początku XX wieku*, „Eastern Review” 2022, t. 11 (1), s. 13–31.

20 В.О. Ключевский, *Сочинения*, Мысль, Москва 1989.

21 В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. 1, s. 131.

22 В.О. Ключевский, *Боярская дума древней Руси*, Типография А. Иванова, Москва 1882, s. 37.

Ilustracja 2.1. Dawny Kijów

Źródło: <https://interpretive.ru/termin/drevnii-kiev.html> (dostęp: 3.08.2024).

Ta sama arystokracja wojskowo-handlowa, stojąca na czele okręgów grodowych, która początkowo poparła najsilniejszego z konugów i pomogła mu utrwalić władzę w Kijowie, umożliwiła następnie książętom kijowskim rozszerzenie swej władzy poza Kijów. W.O. Kluczewski dowodzi, iż dopóki nowa władza w osobie księcia z drużyną nie umocniła się jeszcze dostatecznie i potrzebowała pomocy możnowładców miejskich, obie te siły społeczne funkcjonowały w bliskich relacjach, działając zgodnie w czasie całego X w. Te dwie siły nie tylko wspólnie handlowały i wojowały, ale także rozpatrywały istotne kwestie odnoszące się do prawodawstwa²³.

2. Ruś Kijowska i wielki książę ruski Oleg

Historia Rusi Kijowskiej obejmuje niezwykle ciekawy i bogaty w różnorodne wydarzenia okres, w którym kształtowała się potęga państwa staroruskiego i ruskiej narodowości.

Na początku X w. niewielkie państwa słowiańskie – nowogrodzkie, kijowskie i inne – połączyły się pod władzą księcia Olega. W kronice zapisano, że początkowo Oleg sprawował władzę nad Słowianami nowogrodzkimi, a następnie wyprawił

²³ *Ibidem*, s. 46.

się w dół Dniepru i opanował Krywiczów smoleńskich²⁴. Posuwając się dalej z biegiem Dniepru, zawładnął także Kijowem. Równoczesne posiadanie Nowogrodu i Kijowa czyniło Olega wszechwładnym gospodarzem na dnieszczańskim szlaku. Pozostali książęta zmuszeni byli mu się poddać, a Oleg stał się „wielkim księciem ruskim”. Kronikarz tak oto opisuje wydarzenia owych czasów:

I siadł Oleg, władając w Kijowie, i rzekł Oleg: „To będzie matka grodów ruskich”. I byli u niego Waregowie i Słowianie, i inni, i przezywali się [odtąd] Rusi. Ten zaś Oleg począł stawiać grody i ustanowił dań dla Słowien, Krywiczów i Mery, i ustanowił, by dawać dań Waregom z Nowogrodu grzywien trzysta co roku dla pokoju, i dawano ją Waregom do śmierci Jarosława [Mądrygo].

Roku 6391 [883]. Począł Oleg wojować Drewlanów i, pobiwszy ich, brał dań z nich po czarnej kunie.

Roku 6392 [884]. Doszedł Oleg na Siewierzan i zwyciężył ich, i nałożył na nich dań lekką, i nie pozwolił im płacić dani Chazarom, mówiąc: „Jam przeciwny im i nie macie po co płacić”.

Roku 6393 [885]. Posłał Oleg do Radymiczów, mówiąc: „Komu dań dajecie?”. Oni zaś rzekli: „Chazarom”. I rzekł im Oleg: „Nie dawajcie Chazarom, jeno mnie dajcie”. I dali Olegowi po szelągu, jako i Chazarom dawali. I władał Oleg Polanami i Drewlanami, i Siewierzanami, i Radymiczami, a z Uliczami i Tywercami miał wojnę²⁵.

W ten sposób ziemie Słowian naddnieprzańskich i nadilmeńskich zjednoczyły się pod władzą księcia kijowskiego. Związek ten otrzymał nazwę Rusi. Terytorium tego młodego tworu państwowego stopniowo rozszerzało się, obejmując w kolejnych okresach dziejowych coraz to odleglejsze obszary (zob. ilustracja 2.2).

Ilustracja 2.2. Zasięg terytorialny państwa staroruskiego w IX-X w.

Źródło: <http://hiztory.ru/rus/veshij-oleg-pravlenie.html> (dostęp: 1.08.2024).

24 Por. M.П. Кучера, *Поселения Среднего Поднепровья*, Наукова думка, Киев 1984, s. 6–27.

25 F. Sielicki, *Kroniki staroruskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 29.

W 907 r. książę Oleg podjął wyprawę na Konstantynopol²⁶. Kronikarz pod rokiem 6415 dokonał następującego zapisu:

Poszedł Oleg na Greków, Igora zostawiwszy w Kijowie; wziął zaś ze sobą mnóstwo Waregów i Słowian, i Czudów, i Słowien, i Krywiczów, i Merę, i Drewlan, i Radymiczów, i Polan, i Siewierzan, i Wiatyczów, i Chorwatów, i Dulebów, i Tywerców, którzy są pomocnikami [Rusi]: tych wszystkich Grecy zwali Wielką Scytią. I z tymi wszystkimi poszedł Oleg na koniach i na korabiach; i było korabi w liczbie dwóch tysięcy. I przyszedł pod Carogród; Grecy zaś zamknęli [zatokę] Sąd, i gród zamknęli. I wyszedł Iwan na brzeg, i począł łupić, i mnóstwo zabójstw uczynił Grekom w okolicy grodu. I zburzono mnogie pałace, i cerkwie podpalono. A tych, których pojmano do niewoli, jednych posiekli, drugich męczyli, innych zaś zastrzelili, a niektórych powrzucali do morza, i wiele innego zła wyrządziła Ruś Grekom, jak zwykle to czynią wojownicy²⁷.

W 911 r. Oleg wymusił na Bizancjum korzystny dla siebie traktat pokojowy, który określał wzajemne stosunki między Rusią a Grekami. Układ ten świadczy o wielkiej potędze księcia kijowskiego. Jak podkreśla B. Killich, w postanowieniach umowy z 911 r. kupcy ruscy uzyskali rozległe przywileje i uprawnienia handlowe z Konstantynopolem, a także ustanowiony został model postępowania obu stron w przypadku, gdyby wystąpiły sytuacje konfliktowe²⁸. B. Griekow podkreśla:

Bizancjum już w X wieku poważnie patrzyło na rosnące państwo kijowskie, jako na siłę, z którą koniecznie trzeba się liczyć; z drugiej strony, sama Ruś przypominała o sobie, nie dawała się usidlić przebiegłym politykom bizantyjskim, potrafiła zachować godność i zabezpieczyć swoje interesy²⁹.

Państwo kijowskie nawiązało stosunki gospodarcze z wieloma krajami Europy i Azji. Ważną rolę w ich zacieśnieniu odegrały dwie rzeki – Dniepr i Wołga. Dniepr stanowił szlak wodny łączący Ruś i Europę północno-wschodnią z Bizancjum, zaś Wołga była główną drogą wiodącą do krajów Azji Środkowej i Bliskiego Wschodu. Z krajami tymi kupcy ruscy prowadzili ożywiony handel³⁰.

Po śmierci księcia Olega Kijowem władał Igor. W 944 r. między Rusią a Bizancjum został zawarty nowy traktat, w którym ujęto postanowienia nie tylko o zasadach prowadzenia handlu, ale także o przymierzu tych dwóch państw.

26 J. Swastek, *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsoviensia” 1988, nr 2 (26), s. 86.

27 F. Sielicki, *op. cit.*, s. 31–32.

28 B. Killich, *Kapitulacje w wyprawach Rusi na Bizancjum w świetle Powieści minionych lat*, [w:] A. Niewiński (red.), *Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2017, s. 51.

29 B. Griekow, *Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1951, s. 63.

30 Por. D. Adamczyk, *Od dirhemów do fenigów. Reorientacja bałtyckiego systemu handlowego na przełomie X i XI wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2007, nr 4, s. 15–27; П.П. Толочко, *Задача историко-археологического изучения Южной Руси*, Наукова думка, Киев 1990, s. 3–6.

3. Igor Rurykowicz i traktat Rusi z Grekami z 944 r.

Związek poszczególnych ziem państwa kijowskiego z jego centrum administracyjnym nie był jednak zbyt trwały. Zaraz po śmierci księcia Olega przeciwko Kijowowi powstałi Drewlanie. Spadkobierca Olega – Igor (zob. ilustracja 2.3) – ponownie ujarzmił i zwyciężył to plemię, nakładając na nie daninę jeszcze większą, aniżeli uczynił to Oleg. Igor osadził ponadto na ziemiach przez nie zamieszkanym swego wojewodę – Swenelda³¹. W jego rękach znalazło się znaczne terytorium, zamieszkane zarówno przez Drewlan, jak i Uliczów. Sweneld, pozostając pod władzą księcia kijowskiego, stał się jednym z najbogatszych i najbardziej wpływowych bojarów. Miał on nie tylko rozległe posiadłości, ale dysponował także własną doskonale wyposażoną drużyną.

Ilustracja 2.3. Igor Rurykowicz – książę kijowski (912–945)

Źródło: <https://rus.team/people/igor-ryurikovich> (dostęp: 7.08.2024).

³¹ W latopisie nowogrodzkim pod rokiem 6430 (tj. 922 r.) kronikarz zawarł zapis, iż u Igora był wojewoda o tym imieniu. Po podboju Uliczów i Drewlan książę nadał mu prawo do ściągania daniny, co wywołało niezadowolenie drużyny Igora. Por. Н.О. Половой, *О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г.*, „Византийский временник” 1961, № 20, s. 103–105.

W czasie panowania Igora zastępy ruskie dwukrotnie wyprawiały się na Kaukaz (w 913 i 943 r.) i dwukrotnie na Bizancjum (w 941 i 944 r.).

W 913 r. ruskie siły zbrojne dotarły do wybrzeży Morza Kaspijskiego. Po uprzednim porozumieniu się z Chazarami i obiecaniu im połowy spodziewanej zdobyczy wojsko ruskie przeszło przez ziemie chazarskie, opanowało słabo bronione brzegi Morza Kaspijskiego i przybyło do Baku. Zdobycz, jaką pozyskali dzielni wojownicy, była w istocie ogromna. Jej połowa została oddana zgodnie z umową Chazarom, jednak jej reszty nie udało się Rusom dowieźć do domu, gdyż zostali oni ograbieni w drodze powrotnej przez mieszkańców Północnego Kaukazu. Wielu uczestników tej wyprawy poniosło śmierć z rąk plemion kaukaskich. Natomiast druga wyprawa Rusów na Kaukaz była udana. Dotarli oni na te obszary drogą lądową i opanowali miasto Berdaę, biorąc zdobycz, którą dowieźli bez przeszkód na ziemie ruskie.

Wojska Igora podjęły w 941 r. wyprawę na Carogród, która zakończyła się ich porażką. Łodzie ruskie zostały spalone przez „ogień grecki”, a niewielka garstka ocalałych wojowników Igora została wzięta do niewoli i stracona w Konstantynopolu. Natomiast druga wyprawa zakończyła się dla wojsk ruskich pomyślnie (zob. aneks cz. 2). Do bitwy jednak nie doszło, gdyż Grecy zaproponowali okup. W wyniku korzystnego rozwoju sytuacji Ruś i Grecy zawarli traktat, co miało miejsce w 944 r.

W owym czasie w Konstantynopolu sytuacja polityczna była bardzo niekorzystna. Imperium było bowiem znacznie osłabione walką z Arabami i Bułgarami, a pałac cesarski stał się miejscem intryg i spisków³². Niepodważalny jest jednak fakt, iż władcy bizantyjscy woleli zawrzeć z Igorem pokój, niż prowadzić z nim wojnę, która – jak przypuszczali Bułgarzy i ludność Korsunia – mogła być niezwykle uporczywa. Traktat z 944 r. stanowił wynik kompromisowego porozumienia Rusi z Grekami, choć mniej korzystny aniżeli ten zawarty w 911 r. Odzwierciedlał on jednak nowy układ sił, jaki ukształtował się między Rusią a Bizancjum. Państwo ruskie było zmuszone do zrzeczenia się swych poprzednich przywilejów, godząc się na płacenie cła handlowego i zobowiązując się do szeregu obowiązków wobec

32 O szczególnie skomplikowanej sytuacji w Bizancjum w owym czasie świadczy fakt, iż traktat z 944 r. został podpisany przez dowódcę floty Romana i jego dwóch synów – Stefana i Konstantyna, a nie przez prawowitego cesarza Konstantyna VI Porfirogenetę. Cesarz Konstantyn VI Porfirogeneta był żonaty z córką Romana. Wprowadził on swego teścia na tron, sam zaś został zdegradowany do piątego miejsca w hierarchii dworskiej. Roman zamknął matkę cesarza w klasztorze, a trzech swoich synów i wnuka koronował na cesarzy. Czwartego syna osadził natomiast na tronie patriarszym. Wszelkie próby mające na celu przywrócenie praw Konstantyna były bezlitośnie karane przez Romana. Jego jednak także spotkał tragiczny los. Został on bowiem zesłany do klasztoru na jedną z wysp książęcych przez swych synów, którzy z kolei podzielili los ojca, obaleni przez stronników Konstantyna.

Greków. Igor przysiągł bronić Bizancjum, co miało dotyczyć przede wszystkim niedopuszczenia Bułgarów na Krym, gdzie znajdowały się posiadłości bizantyjskie. Sam też zobowiązał się, że nie będzie napadał na kraj korsuński na Krymie³³.

Igor został zabity przez Drewlan w 945 r. w pobliżu drewlańskiego grodu Skorostenia. Kronikarz donosi, iż wyruszył on zebrać dań od tychże Drewlan, których oddał Sweneldowi. W drodze powrotnej przykazał swojej drużynie, aby wracała z daniną na ziemie ruskie. Igor powrócił zaś na ziemie Drewlan w celu ponownego zebrania dani, co bardzo oburzyło mieszkańców tych ziem. Drewlanie ze swym księciem Małem naradzili się i postanowili zabić księcia, co też i uczynili³⁴.

Żona Igora, Olga, rozprawiła się okrutnie z Drewlanami. Ich położenie stało się jeszcze cięższe niż do tej pory.

Po śmierci Igora Olga w 957 r. odwiedziła Konstantynopol. Jak donosi kronika, towarzyszyła jej wielka świta i liczni kupcy. Z latopisu dowiadujemy się także, iż obiecała ona przysłać na pomoc cesarzowi bizantyjskiemu Konstantynowi wojów ruskich. Można zatem domniemywać, iż pobyt Olgi w Konstantynopolu miał na celu zawarcie układu z Bizancjum, warunki którego obejmowały najważniejsze sprawy, jakie omówione zostały w traktacie zawartym przez Igora.

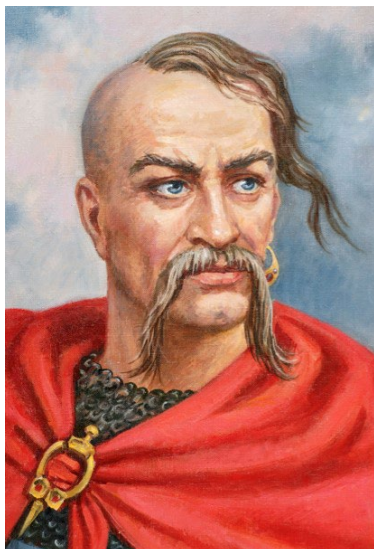
Stosunki państwa staroruskiego i Bizancjum nie ułożyły się jednak pomyślnie. Już w 959 r. Olga została zmuszona do zastosowania manewru dyplomatycznego, czego powodem była wroga polityka Konstantynopola względem Rusów oraz skomplikowana sytuacja międzynarodowa. Zwróciła się ona bowiem do cesarza niemieckiego z prośbą o zorganizowanie kościoła chrześcijańskiego na Rusi. Cesarz Otto wyraził na to zgodę i przysłał do Kijowa swego biskupa, co jednak odbyło się z pewnym opóźnieniem. W tym też czasie między państwem staroruskim a Bizancjum ponownie nawiązane zostały ściślejsze stosunki. Następca cesarza Konstantyna Roman II poprosił Olę o pomoc ruskich zastępów wojskowych w planowanej przez niego wyprawie na Kretę. W istocie, w 961 r. wojsko ruskie zostało wyprowadzone do Bizancjum, o czym informuje nas kronikarz.

33 W układzie zawartym między Igorem a Grekami z 944 r. znajduje się artykuł zatytułowany *O kraju korsuńskim*, w którym zapisano zobowiązanie księcia ruskiego do nieatakowania greckiej kolonii Korsunia (Chersonesu), położonej na Krymie. Ruś mogła przeszkodzić przeprowadzie Bułgarów na Krym ze względu na fakt, iż w jej posiadaniu znajdowały się ziemie na Kaukazie, a mianowicie Tmutarakań, położony na Półwyspie Tamańskim. Por. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 281 i nast.

34 Więcej zob. w: М.Н. Козлов, С.П. Шендрикова, *К вопросу о причинах гибели князя Игоря Рюриковича: факты против мифов*, „Парадигмы истории и общественного развития” 2019, № 14, s. 12–16.

4. Ukształtowanie się potęgi państwa kijowskiego za panowania Światosława

Największa potęga państwa kijowskiego ukształtowała się w okresie panowania księcia Światosława – syna księcia Igora i Olgi (zob. ilustracja 2.4), a następnie w czasie rządów jego syna Włodzimierza.

Ilustracja 2.4. Książę Światosław

Źródło: <https://ecocentr-megion.ru/alleya-slavy/68/1585/> (dostęp: 1.08.2024).

Książę Światosław podejmował liczne wyprawy, które zostały opisane w *Powieści minionych lat* (zob. aneks cz. 3). Wojownicy Światosława podbili najpierw plemiona słowiańskie na wschód od Dniepru i nad Oką, a następnie rozgromili silne państwa Powołża – Bułgarię i Chazarię³⁵. Zapędzili się oni także na Kaukaz, gdzie pokonali przodków dzisiejszych Osetyjczyków i Czerkiesów. Dało to Rusi możliwość nawiązania bezpośrednich stosunków z bogatymi krajami Wschodu.

O ile w pierwszej połowie X w. Bizancjum musiało liczyć się z istnieniem państwa kijowskiego, o tyle w drugiej jego połowie nie mogło się ono już obejść bez Rusi. Za panowania Światosława i Włodzimierza Wielkiego Bizancjum zwracało się z własnej inicjatywy dwakroć do Kijowa. Udział Rusi w rozwiązywaniu ówczesnych problemów międzynarodowych był zatem znaczący.

35 Więcej zob. w: G. Rostkowski, *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 3 (92), s. 269–283.

W owym czasie istotnie zaostrzyły się stosunki bułgarsko-bizantyjskie. W końcu IX i na początku X w. Bułgaria stała się niezwykle niebezpieczna dla imperium. Był to bowiem okres świetności tego państwa i wzrostu jego potęgi.

Car bułgarski Symeon dokończył dzieła zjednoczenia Półwyspu Bałkańskiego. Wojska bułgarskie doprowadziły do licznych porażek Greków – zdobyły one Adrianopol, dotarły do Dardaneli i podeszły pod mury Konstantynopola. Spalone zostały podmiejskie pałace cesarskie. Sukcesy wojenne wojsk bułgarskich sprawiły, iż Symeon zaczął się tytułować carem Bułgarów i Greków.

Po śmierci Symeona jego państwo rozpadło się na dwie części. W celu pokonania Bułgarii, która została znacząco osłabiona wskutek podziału, cesarz bizantyjski Nicefor Fokas wysłał do księcia Światosława zaufanego człowieka imieniem Kalkir, by ten przedstawił mu propozycję najazdu na Bułgarię³⁶.

Cesarz bizantyjski świadomie dążył do wywołania konfliktu z Bułgarią³⁷. Najprawdopodobniej miał on służyć za pretekst do odciągnięcia Światosława od ekspansji w rejonie Morza Azowskiego oraz posiadłości bizantyjskich na Krymie i skierowania jego uwagi na Bułgarię i ujście Dunaju³⁸.

Światosław, oceniwszy korzyści wynikające z opanowania Bułgarii, wyruszył w 967 r. w pochód.

Już pierwsze działania wojenne Światosława pokrzyżowały plany rządu bizantyjskiego: zamiast przewlekłej wojny, która – według przewidywań Bizancjum – miała osłabić obie walczące strony ku wyraźnemu pożytkowi cesarstwa, Światosław opanował wschodnią Bułgarię za jednym zamachem.

W takiej sytuacji Bizancjum zdecydowało się wysłać na Kijów Pieczyngów, co też zmusiło Światosława do pozostawienia załogi w podbitej Bułgarii i ruszenia z wojskiem w celu obrony Kijowa (zob. aneks cz. 4). Pieczyngowie zostali jednak przepędzeni i potem już długo nie śmieli zbliżyć się do ruskiej stolicy.

W 967 r. Rusowie podbili Bułgarię naddunajską, lecz nie odstąpili jej terytorium Bizancjum. Światosław pozostał w Perejasławiu nad Dunajem, zamierzając przenieść tutaj stolicę państwa ruskiego. Obawiając się tak silnego i groźnego sprzymierzeńca, Bizancjum rozpoczęło wojnę z Rusami. W walkach z Bizantyjcami wojska ruskie wykazały męstwo, nieustraszoną i nieugiętość. Do szczególnie trudnych i bohaterskich należała obrona miasta Durostorum, położonego nad Dunajem. Cesarz bizantyjski 12 razy prowadził do ataku swe wojsko, a następnie wydał rozkaz oblężenia miasta. Trwało ono trzy miesiące. Pod mury Durostorum postawiono maszyny oblężnicze i zarzucano miasto ogniem i kamieniami.

Wojsko cesarza Tzimiskesa oblegało miasto od strony lądu, zaś na Dunaju drogę odwrotu zamykała flota grecka, zaopatrzona w miotacze ognia. Mimo tak ewidentnej przewagi sił Światosław odrzucał wszystkie propozycje pokojowe. Jego nieliczne wojsko, mimo wycieńczenia głodem, broniło się mężnie, dokonując śmiałych

36 J. Bonarek, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne” 1996, z. 3, s. 289.

37 *Ibidem*, s. 290.

38 *Ibidem*, s. 292–293.

wypadów. Podczas ostatniej próby przedarcia się wojsk ruskich armia bizantyjska zachwiała się, a cesarz musiał osobiście przystąpić do walki na czele swej straży przybocznej. W wyniku tej potyczki wielu wojowników Światosława poległo, a on sam został ranny. Dalszy opór stał się niemożliwy. Dlatego też w 971 r. Światosław zawarł pokój, zrzekając się Bułgarii. Mimo to Bizancjum wciąż jeszcze obawiało się Światosława, toteż rząd bizantyjski uprzedził Pieczyngów o jego powrocie na Ruś. Pieczyngowie zastawili na Światosława zasadzkę u porohów dniewprowych i zamordowali go.

5. Włodzimierz Światosławowicz, chrzest Rusi i pierwsze monastera

Wyruszając na wyprawę, Światosław oddał swe ziemie pod zarząd trzech synów – Jaropełka, Olega i Włodzimierza. Ziemia Polan wraz z Kijowem przeszła pod czasowe władanie starszego syna Światosława – Jaropełka, ziemia zamieszkaana przez Drewlan dostała się Olegowi, zaś Nowogród – Włodzimierzowi. Po śmierci Światosława między braćmi wybuchła walka o panowanie nad państwem, w której zginęli Jaropełk i Oleg. Włodzimierz pod swą władzę zjednoczył ponownie wszystkie ziemie Słowian wschodnich. Zasadą Włodzimierza jest także przyłączenie do państwa kijowskiego ziemi halickiej. Jednakże główną jego troską była obrona południowych granic państwa przed napadami Pieczyngów. Za jego panowania granica stepowa została obwarowana wałem i częstokołem. Zbudowane zostały także fortece, a pas pograniczny zaczęto zaludniać wojownikami.

Książę Włodzimierz kontynuował dzieło ojca, w dalszym ciągu rozszerzając i umacniając państwo kijowskie, które za jego panowania osiągnęło największą potęgę.

Olbrzymią rolę w umocnieniu państwa kijowskiego odegrało przyjęcie w 988 r. chrześcijaństwa³⁹. Podniosło ono znaczenie władzy książęcej i wzmocniło więź pomiędzy poszczególnymi częściami Rusi Kijowskiej. Chrzystianizacja ułatwiła ponadto nawiązanie przez Ruś kontaktów z krajami Europy Środkowej i Zachodniej, zaś ożywione stosunki handlowe, jakie utrzymywało państwo kijowskie ze Wschodem, powodowały przenikanie na Ruś także pewnych pierwiastków kultury orientalnej⁴⁰. W Kijowie utworzona została metropolia, a w większych

39 Przyjęcie chrztu przez władcę Rusi Kijowskiej odbyło się 6 stycznia 988 r. Zob. A. Mironowicz, *Znaczenie chrztu Rusi w ewangelizacji Europy Środkowo-Wschodniej*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 2013, nr 4, s. 9; A. Mironowicz, *Kościół bizantyjski w kształtowaniu tożsamości mieszkańców Europy wschodniej i środkowo-wschodniej*, Uniwersytet w Białymstoku, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, Białystok 2013, s. 182.

40 W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 38.

miastach – biskupstwa, które stały się częścią patriarchatu konstantynopolańskiego⁴¹. Na Ruś przybyli liczni duchowni greccy oraz południowosłowiańscy, rozpoczęto także budowę cerkwi i klasztorów na wzór bizantyjski⁴². Cerkiew na Rusi zaczęła władać majątkami ziemskimi od samego początku swego powstania. W XI w. okolicznymi wsiami władał monaster kijowsko-pieczerski. Informację o tym znajdujemy w żywocie Teodozego Pieczerskiego, z którego wynika, iż wsi tych było wiele i że były one zarządzane przez administrację klasztorną⁴³.

E. Wierucka w taki oto sposób opisała powstanie pierwszych ruskich monasterów:

Pierwsze klasztory na Rusi, jak głosi legenda, powstały już w IX w. (pustynno-nikołajewski i spaso-bielej w Kijowie, wozniesienski w Mińsku). W XI w. Ruś Kijowska przyjęła chrześcijaństwo jako religię ogólnopaństwową. W celu umocnienia młodego chrześcijaństwa książę Włodzimierz (980–1015) sprowadził na Ruś bazylianów, którzy pierwsze klasztory zakładali w Kijowie i okolicach już od roku 988. Początkowo były to jedyne formy życia zakonnego. Monastery (klasztory) stawały się centrami życia religijnego, umysłowego i duchowego kraju. Właśnie w monasterach przepisywano greckie księgi cerkiewne (zapotrzebowanie na nie rosło wraz z liczbą klasztorów i cerkwi), tłumaczono je na język słowiański, tworzone kopie, przechowywano je – tu więc powstawały pierwsze biblioteki rosyjskie⁴⁴.

Warto nadmienić, iż połowie XI w. w Kijowie istniały liczne monastery, które można podzielić na dwie grupy – założone przez księcia oraz tworzone przez ascetów⁴⁵. Budownictwo kijowskie lat 60. i 70. XI w. kontynuowało tradycję i formy architektoniczne, jakie dominowały w epoce księcia Jarosława⁴⁶. Jego synowie wzniesli w Kijowie i na jego przedmieściach swe rodzinne monastery, których rozmach niewiele ustępował budowlom tego rodzaju, wzniesionym przez Jarosława Mądrygo⁴⁷. Na początku lat 60. XI w. powstała cerkiew monasteru Dymitrowskiego, zbudowana z inicjatywy księcia Izasława Jarosławicza, a w 1118 r. jego syn – Jaropełk Izasławowicz – wznosił sobór Archanioła Michała. Najprawdopodobniej budowla ta uległa zniszczeniu podczas najazdu Mongołów. Nazwa tego

41 B. Mucha, *Historia literatury rosyjskiej. Zarys*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 12.

42 *Ibidem*.

43 *Патерик Киевского Печорского монастыря*, Типография М. Александрова, Санкт-Петербург 1911, s. 52–53.

44 E. Wierucka, *Rosyjskie biblioteki monastyczne (XI–XVII wiek)*, „Folia Bibliologica” 2006/2007, nr 48/49, s. 59–60.

45 I. Saszko, „Nie dawajcie miejsca diabłu!” (Ef 4,27). *Walka duchowa w ascetycznym doświadczeniu pierwszych mnichów ruskich na podstawie Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego*, „Elpis” 2017, nr 19, s. 97.

46 Por. B.A. Булкин, И.В. Дубов, Г.С. Лебедев, *Археологические памятники Древней Руси IX–XI веков*, Издательство Ленинградского Университета, Ленинград 1978.

47 Por. A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Cz. I. Początki metropolii i sprawa archikatedry*, „Przegląd Historyczny” 1964, nr 3 (55), s. 369–391.

soboru przeszła następnie – przy odbudowie Kijowa – na ocalały sobór św. Dymitra⁴⁸. Okazałe budowle wznoszone były także z inicjatywy drugiego syna Jarosława – księcia Wsiewołoda Jarosławicza. W 1070 r. w wydubickim monasterze Wsiewołodzkim rozpoczęła się budowa soboru Archanioła Michała, którą ukończono i poświęcono w 1088 r.

W X w. na Rusi zaczęła rozwijać się oświata. Książę Włodzimierz wydał rozporządzenie o nauczaniu dzieci możnych rodziców w tworzonych w tym okresie szkołach. W owym czasie ogniskami kultury na Rusi były właśnie monastera, w których przechowywano ogromne księgozbiory. W okresie tym oprócz oryginalnej literatury w języku ojczystym zaczynają pojawiać się również przekłady. Kulturę Rusi w owym czasie ogromnie wzbogacały kontakty z innymi narodami, w tym przede wszystkim z Bizancjum oraz z Bułgarami. Szczególna rola w rozpowszechnianiu kultury przypadła klasztorowi kijowsko-pieczerskiemu (zob. ilustracja 2.5).

Ilustracja 2.5. Klasztor kijowsko-pieczerski

Źródło: https://ruskline.ru/analitika/2023/02/27/kievopecherskaya_lavra__russkii_ierusalim (dostęp: 1.08.2024).

48 Więcej zob. w: Б.А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982; П.П. Толочко, *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*, Наукова думка, Киев 1980.

Monaster ten, który odegrał ogromną rolę w rozwoju religijnym, kulturalnym i społecznym państwa staroruskiego, tak opisał B.A. Rybakow:

Niektóre klasztory, jak na przykład klasztor pieczerski w Kijowie (założony w połowie XI w.), stały się swego rodzaju duchowymi akademiami, do których chętnie wstępowali synowie najwybitniejszych wielmożów, dążący do zrobienia kariery. W klasztorach tych znajdowały się wspaniałe biblioteki; tu sporządzano roczniki, zapiski dotyczące dziejów klasztoru, tu powstawały kazania, zdobywali sławę „pustelnicy asceci”⁴⁹.

Czołowe miejsce wśród zabytków piśmiennictwa staroruskiego zajmują kroniki, nazywane na Rusi latopisami⁵⁰. Mają one ogromne znaczenie zarówno ze względu na swą wartość źródłową, jak i na walory literackie⁵¹.

Pierwotną formę ruskich latopisów stanowiły krótkie zapiski o treści historycznej, jakie umieszczano na tablicach paschalnych⁵². Z zapisków tych korzystał autor *Powieści lat minionych*, co potwierdzają badania przeprowadzone przez K.N. Biełuszewa-Riumina oraz I.I. Srezniewskiego⁵³.

Głównym ośrodkiem latopisarstwa na Rusi stał się w II połowie XI w. wspomniany wcześniej klasztor kijowsko-pieczerski⁵⁴. Tu też powstał spisany w 1073 r. przez ihumena tego klasztoru Nikona latopis stanowiący pierwszą próbę systematycznego zapisu najważniejszych wydarzeń mających miejsce na Rusi⁵⁵.

Powieść lat minionych stanowi pierwszy wielki zabytek historyczny starej Rusi⁵⁶. Jej tekst rozpoczyna się od legendy o podziale ziemi między synów Noego i budowaniu wieży Babel. Następnie opisane zostały dzieje rozsiedlenia plemion słowiańskich, a także ich obyczaje⁵⁷. Informacje te umożliwiły poznanie procesu kształtowania się państwa staroruskiego i jego integralności terytorialnej, a także korzeni Słowian wschodnich i ich relacji z innymi plemionami i ludami zamieszkującymi rozległe terytoria Europy Wschodniej i Środkowej. Dały one także podstawę powstania teorii o pochodzeniu narodu rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego.

49 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 49.

50 W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 56.

51 *Ibidem*. Por. Т.Л. Вилкул, О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки), „Paleoslavica” 2005, № 1, s. 21–80.

52 М.И. Сухомлинов, О древней русской летописи, как памятнике литературном, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1856, s. 28.

53 К.Н. Бестужев-Рюмин, О составе русских летописей до конца XIV века, Типография А. Траншеля, Санкт-Петербург 1868, s. 35–39; И.И. Срезневский, Чтения о древних русских летописях, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1862, s. 10.

54 W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 57.

55 *Ibidem*.

56 B. Mucha, *op. cit.*, s. 22.

57 *Ibidem*.

6. Jarosław Mądry i pierwsze próby napisania historii Rusi

Włodzimierz – zwyczajem bogatych Słowian – miał kilka żon, z których to związków zrodziło się wielu synów. Po jego śmierci, która nastąpiła w 1015 r., rozpoczęła się między nimi zaciepła walka o panowanie na Rusi Kijowskiej. Władzę w Kijowie zdobył Światopełk. Zabił on swych trzech braci – Borysa, Gleba i Światosława. Przeciwno Światopełkowi wystąpił Jarosław Włodzimierzowicz, który jeszcze za życia swego ojca otrzymał Nowogród. Korzystając z pomocy mieszkańców tego miasta, pokonał on Światopełka, który zbiegł do Polski, udając się do swego teścia – księcia Bolesława Chrobrego. Książę polski wykorzystał tę sytuację, aby wtrącić się do spraw Rusi Kijowskiej. Bolesław Chrobry i Światopełk w 1018 r. wyprawili się na Kijów. Wojska księcia polskiego rozbiły Jarosława nad Bugiem, wkroczyły do Kijowa, a na tronie kijowskim ponownie zasiadł Światopełk⁵⁸.

W późniejszym okresie Światopełk stracił poparcie Bolesława Chrobrego, ponieważ ten z resztą ocalałego wojska uszedł z powrotem do Polski. Wówczas to Jarosław, wspierany przez mieszkańców Nowogrodu, zadał Światopełkowi decydujący cios. Zhańbiony i wyklęty zginął on podczas ucieczki. Dlatego też w 1019 r. Jarosław Mądry połączył pod swą władzą Kijów i Nowogród.

Spokój nowego władcy nie trwał długo. Przeciwno niemu wystąpił inny jego brat – Mściśław Włodzimierzowicz, panujący w księstwie tmutarakańskim, położonym na Półwyspie Tamańskim. Mściśław odebrał Jarosławowi Mądrymu ziemię siewierską z Czernihowem, a Dniepr stał się granicą posiadłości obu braci⁵⁹. Po śmierci Mściśława Jarosław przyłączył ponownie do państwa kijowskiego ziemię siewierską.

W czasie panowania Jarosława Mądrego stworzono zbiór książęcych postanowień sądowych (tzw. *Prawda Jarosława*), na którym oparty został wykaz postanowień książęcych, określanych mianem *Prawdy ruskiej*. B. Griekow tak charakteryzuje ten dokument:

Jest ona sama dokumentem ustawodawstwa państwowego i zapoznaje nas z takim okresem w dziejach ruskiego społeczeństwa, gdy zgromadzenia ludowe zamilkły, a krajem rządził książę ze swym aparatem. Najstarsza *Ruska Prawda* strzeże interesów wojowników mających własną służbę (czeladź), w której skład wchodzi niewolnicy i ludzie zależni – nie-niewolnicy. Jeżeli

58 Jak podaje K. Benyskiwicz, zasadniczą rolę w rekonstrukcji wydarzeń, które miały miejsce w 1018 r., odgrywają trzy źródła, a mianowicie *Kronika Thietmara*, *Kronika polska* Galla Anonima oraz *Powieść lat minionych*. Zob. K. Benyskiwicz, *Wyprawa Bolesława Chrobrego i Światopełka na Kijów w ruskiej tradycji historiograficznej (XIV–XVI wiek)*, „Klio” 2019, t. 1 (48), s. 18–19.

59 Por. M. Sobczyński, M. Barwiński, *Wpływ przemian terytorialnych i struktury wewnętrznej ziem ukraińskich na położenie Rzeczypospolitej*, [w:] M. Franz, K. Pietkiewicz (red.), *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku*, Wydawnictwo A. Marszałek, Toruń 2009, s. 7.

śłudze przyjdzie do głowy porzucić samowolnie swego pana, to prawo śpieszy z pomocą panu i przewiduje środki mające przywrócić służę na dawne miejsce; późniejszy zaś dopisek daje prawo bić albo nawet zabić swego niewolnika, jeżeli ów ośmielił się go uderzyć. Ta sama *Ruska Prawda* jest doskonale obeznana z kupnem i sprzedażą różnej rzeczy, zna cenę rynkową każdej rzeczy. To już nie ustrój rodowy⁶⁰.

Za czasów panowania Jarosława Mądryego poczynione zostały pierwsze próby napisania historii Rusi. Pierwszym ruskim kronikarzem był mnich Nestor⁶¹, spod pióra którego wyszła wspomniana *Powieść lat minionych*, określana także mianem *Powieści dorocznej*. Jak podaje B. Rybakow:

Nestor odznaczał się szerokimi horyzontami myślowymi i głęboką znajomością literatury słowiańskiej i greckiej. Historię Rusi i jej jądra – ziem Polan kijowskich – rozpatrywał w ścisłym związku z dziejami wszystkich plemion słowiańskich, a niekiedy, chcąc poszerzyć horyzonty swych czytelników, kijowski historyk zapoznawał ich z krajami starego świata: od Brytanii na zachodzie po Chiny („kędy są ziemi krańce”) na wschodzie. Dzieło Nestora dotarło do nas w postaci skażonej: wiele jego fragmentów usunięto, a niektóre dodano jeszcze w XII w. Ale i w tej niepełnej postaci *Powieść doroczna* przedstawia ogromną wartość⁶².

Jak podkreśla M. Cetwiński, dzieło Nestora jest świadectwem nowego etapu kształtowania się poczucia odrębności wśród Rusinów⁶³.

Kronikarz, tworząc swe dzieło, w następujący sposób sformułował jego treść: „Oto powieść lat minionych – skąd wzięła się ziemia ruska, kto pierwszy władał w Kijowie i jak powstała ziemia ruska”. Nasuwa się w pełni zasadne pytanie: co rozumiał latopisarz pod pojęciem „ziemia ruska”? Czy z pojęciem tym utożsamiał termin zarówno polityczny, jak i geograficzny?

Zamiarem autora *Powieści lat minionych* było napisanie historii państwa staroruskiego ze stolicą w Kijowie, poczynając od czasów najdawniejszych. Kronikarz pisał swą pracę w określonej sytuacji politycznej, mając na celu ukazanie roli i znaczenia książęcego rodu Rurykowiczów w kształtowaniu dziejów Rusi Kijowskiej.

60 B. Griekow, *op. cit.*, s. 42.

61 Nestor (ok. 1057 r. – I poł. XII w.) – kronikarz staroruski. Około 1078 r. przyjął śluby zakonne w kijowskim klasztorze pieczerskim. Spod jego pióra wyszły takie prace, jak *Żywot Teodozjusza*, który powstał ok. 1080 r. i dotyczył życia założyciela tego klasztoru, oraz jeden z żywotów książąt ruskich – *Lekcja o Borysie i Glebie*. W dziele tym, które pojawiło się także ok. 1080 r., piętnuje on waśnie feudalne. Więcej zob. w: С.Н. Артемов, П.И. Гайденоко, *Несколько штрихов к портрету преподобного Нестора Летописца (ещё раз к вопросу о церковных и монастырских архивах в домонгольской Руси)*, „Христианское чтение. Научный журнал Санкт-Петербургской Духовной Академии Русской Православной Церкви” 2022, № 3, s. 273–282; Д. Абрамович, *К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца*, Печатня А.И. Снегиревой, Москва 1901.

62 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 7.

63 M. Cetwiński, *Gall, Kosmos, Nestor: ustanawianie tradycji o początkach państwa i jego chrystianizacji*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 2018, t. 10, s. 43.

Latopisarz, tworząc *Powieść lat minionych*, korzystał zarówno z ruskich podań i źródeł pisanych, jak i z tekstów greckich oraz zachodnioeuropejskich. A.A. Szachmatow dowodzi, że pierwsze stronicie *Powieści* stanowią przerobioną formę podań traktujących o początkach ziemi ruskiej⁶⁴.

Właściwa część *Powieści lat minionych* rozpoczyna się od roku 6360, czyli od 852 r., gdyż wzorem greckim czas w owym okresie na Rusi był liczony od stworzenia świata, co powodowało, iż różnica w stosunku do obecnego kalendarza wynosiła 5508 lat⁶⁵. Od tego roku w kronice pojawiają się już konkretne zapisy o rzeczywistych wydarzeniach, jakie miały miejsce w owym czasie na Rusi⁶⁶.

7. Początek rozdrobnienia feudalnego

O rozdrobnieniu feudalnym ziem ruskich można mówić w sensie ścisłym po 1132 r., jednakże jego początkowa faza była już wyraźnie zauważalna od połowy XI w.⁶⁷ W państwie staroruskim oznaki rozdrobnienia feudalnego zarysowały się wyraźnie po śmierci Jarosława Mądrego, która nastąpiła w 1054 r.

Jarosław miał pięciu synów. Najważniejsze ziemie państwa staroruskiego – Kijów i Nowogród – oddał we władanie najstarszego z nich – Izjasława. Po śmierci Jarosława Mądrego pozostali bracia nie uznali jednak jego zwierzchnictwa, jak oczekiwał tego od nich ojciec. Stali oni bowiem na czele dzielnic tak silnych, iż nie mieli potrzeby liczenia się ze swym starszym bratem. W rękach Światosława znajdowały się Czernihów oraz rozległe terytoria rozciągające się między Czernihowem a Riazaniem i Muromem, a także ziemie zamieszkałe przez Wiatyczów. W jego władanie przeszedł też Tmutarakań. Natomiast w rękach Wsiewołoda znajdowała się ziemia perejasławska, ziemie nadwołżańskie, jak również Rostów, Suzdał i Biełoziersk. Pozostali dwaj bracia mieli znacznie mniejsze posiadłości, dlatego też nie mogli współzawodniczyć ze Światosławem i Wsiewołodem.

Okres po śmierci Jarosława Mądrego cechował się znaczącymi zmianami w nastrojach społecznych, przejawiającymi się wrzeniem w środowisku najniższych i najbiedniejszych warstw społeczeństwa. W latopisie wzmiankuje się o licznych wystąpieniach chłopstwa staroruskiego, które wraz z upływem czasu popadło w coraz większą zależność od wielkich właścicieli ziemskich. Powstania takie miały miejsce w latach 1068–1071 oraz w 1113 r.

64 A.A. Шахматов, *История русского летописания*, т. 1, *Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды*, Наука, Санкт-Петербург 2003, s. XV, XXI.

65 B. Mucha, *op. cit.*, s. 22.

66 *Ibidem*, s. 23.

67 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 102.

Początek XI w. w państwie staroruskim stanowił okres wzmożonej walki politycznej, która spowodowana była rozwojem stosunków feudalnych i wzrostem potęgi panów feudalnych⁶⁸. Zmiana sytuacji politycznej na Rusi wiązała się także z rozwojem miast, stanowiących centra poszczególnych księstw. Miasta te stały się ważnymi ośrodkami rzemiosła, które stanowiło jeden ze znaczących czynników rozwoju poszczególnych obszarów państwa staroruskiego⁶⁹.

W XI w. książęta poszczególnych ośrodków feudalnych umocnili własny aparat władzy i korzystając z podległości miejscowych feudałów, zaczęli traktować swe księstwa jako posiadłości dziedziczne. Proces oddzielania się poszczególnych księstw od Kijowa był uwarunkowany procesami historycznymi, jakie miały miejsce zarówno w samym państwie ruskim, jak i poza jego granicami. Najwcześniej wyodrębniły się te ziemie, którym nigdy nie zagrażało niebezpieczeństwo połowieckie – Nowogród Wielki i Połock⁷⁰. Każda z tych ziem miała własne szlaki handlowe prowadzące do Europy Zachodniej, co ogromnie zwiększyło ich samodzielność. Dlatego też już w XI w. ziemie te poczęły stopniowo przejawiać tendencje separatystyczne⁷¹.

68 Por. Б.А. Рыбаков (red.), *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.*, Советская Россия, Москва 1967; П.П. Толочко, *Древнерусский феодальный город*, Наукова думка, Киев 1989; А.В. Куза, *Малые города Древней Руси*, Наука, Москва 1989.

69 Por. Б.А. Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, Академический проект, Москва 2021; V.A. Araksеев, *Крестьяне в социальной структуре средневнековой Руси*, „Cahiers du monde russe” 2005, Vol. 46, № 1–2, s. 107–114.

70 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 112.

71 *Ibidem*.

Rozdział 3

Rozpad Rusi Kijowskiej i wzrost roli Moskwy

1. Rozpad Rusi Kijowskiej

Tradycja jedności obszaru, jaki zajmowały dawne plemiona wschodniosłowiańskie, przetrwała w czasach rozbicia politycznego państwa ruskiego. Potwierdzeniem tego może być fakt, że aż do końca XIV w. w powszechnym użyciu był termin *wielikaja Ruś* („Wielka Ruś”). Termin ten akcentował wielkość całego niepodzielnego państwa. W podobny sposób wypowiadali się o Rusi autorzy francuscy, nazywając ją *Roussie la grande*¹. Nazwa ta pojawiła się w pochodzącej z II połowy XI w. hagiografii *Opowieść i opis męki, i pochwała świętych męczenników Borysa i Gleba*². Borys i Gleb (zob. ilustracja 3.1) – synowie św. Włodzimierza – byli pierwszymi *strastotierpcami* Rusi³. Ich pamięć czczona była bardzo uroczyście⁴, a dzień 24 lipca należał do wielkich ruskich świąt rocznych. Świątynie ku czci Borysa i Gleba powstały zarówno w Nowogrodzie, jak i w Kijowie. W Nowogrodzie wspaniałą murowaną cerkiew wznosił własnym sumptem bogaty kupiec Sadko, zaś w Kijowie świątynia Borysa i Gleba pojawiła się w podmiejskiej rezydencji książąt kijowskich – Wyszogrodzie, gdzie przeniesiono ich relikwie. Zajęła ona najbardziej poczesne miejsce wśród świątyń kijowskich.

1 G. Lozinski, *La Rousse dans littérature française du Moyen Age*, „Revue Études Slaves” 1929, № 9, s. 76.

2 *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук, Петроград 1916.

3 Określenie to odnosi się do tych świętych, którzy ponieśli męczeńską śmierć z rąk swoich współwyznawców. Więcej zob. w: Z. Nowicki, *Strastotierpcy*, „W Drodze” 2000, nr 7, <https://wdrodze.pl/article/strastotierpcy> (dostęp: 4.08.2024).

4 P. Nowakowski, *Duchowość chrześcijańska dawnej Rusi – Ukrainy*, „Polonia Sacra” 2002, nr 10 (54), s. 338.

Ilustracja 3.1. Święci ruscy Borys i Gleb

Źródło: https://ruvera.ru/boris_gleb (dostęp: 3.08.2024).

O treści *Opowieści i opisu męki, i pochwały świętych męczenników Borysa i Gleba* tak wypowiedział się W. Jakubowski:

Różni się ona od przekazanego przez piśmiennictwo bizantyjskie kanonicznego typu żywota świętego tym, że nie stanowi uświęconego tradycją schematycznego opisu całości życia Borysa i Gleba od urodzenia do zgonu, lecz zawiera tylko przepojone głębokim liryzmem opowiadanie o okolicznościach ich śmierci. *Opowieść* cechuje przejrzysta i logiczna konstrukcja, retorycznie ozdobny, a zarazem zwarty, lakoniczny styl. Od przeważającej większości żywotów świętych, głoszących pochwałę ascezy i życia zakonnego różni się *Opowieść* politycznie aktualną, w pewnym sensie publicystyczną treścią: kult świętych braci, wiernych obowiązkom posłuszeństwa wobec starszego brata, chociaż wiedzieli, że czeka ich z jego ręki śmierć, ma w intencji autora służyć utrwaleniu hierarchii feudalnej, a poprzez nią zachowaniu potęgi państwa ruskiego w chwili, gdy narażały ją na szwank wewnętrzne niesnaski dynastyczne Rurykowiczów⁵.

W 1132 r. Ruś Kijowska rozpadła się na kilkanaście niezależnych księstw⁶. Stolicy najważniejszych z nich były swego czasu ośrodkami związków plemiennych – Kijów u Polan, Nowogród Wielki u Słowienów, Połock u Połoczan, Smoleńsk u Krywiczów, Nowogród Siewierski u Siewierzan⁷.

5 W. Jakubowski, *Piśmiennictwo państwa kijowskiego (koniec X – początek XIII w.)*, [w:] M. Jakóbczak (red.), *Historia literatury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 54–55.

6 B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 108–109.

7 *Ibidem*, s. 109–110.

Książęta prowadzili między sobą niekończące się waśnie i wojny. Owe walki wewnętrzne, mające miejsce w tym okresie, doprowadziły do napaści wrogów zewnętrznych i spustoszenia ziemi ruskiej. Najgroźniejszym wrogiem w tym czasie byli Połowcy, koczujący w stepach azjatyckich. Z zachodu natomiast nacierali Niemcy, Szwedzi i Węgrzy.

Spośród księstw, na które rozpadła się Ruś, największe znaczenie miały trzy z nich, a mianowicie księstwo włodzimiersko-suzdalskie⁸, ziemia nowogrodzka oraz księstwo halicko-włodzimierskie (halicko-wołyńskie)⁹. Największą rolę w późniejszej historii ziem ruskich odegrało pierwsze z nich. Na terytorium księstwa włodzimiersko-suzdalskiego leżała bowiem Moskwa – przyszła stolica państwa rosyjskiego¹⁰. Książęta moskiewscy, konsekwentnie rozbudowując swoją władzę, własne terytorium i potęgę, świadomie przejęli ideologię polityczną, państwową, kościelną i kulturalną, a także tradycje księstwa włodzimierskiego w sferze sztuki¹¹.

Po upadku państwa kijowskiego głównym miastem Rusi stał się Włodzimierz nad Kłajmą, założony w 1108 r. przez Włodzimierza Monomacha. W połowie XII w. miasto to stało się posiadłością dziedziczną księcia Andrzeja Bogolubskiego. W 1157 r. przeniósł on stolicę do Włodzimierza, a w latach 1158–1160 w tym mieście został wzniesiony Sobór Uspieński (zob. ilustracja 3.2). Ruś suzdalska z Włodzimierzem nad Kłajmą stała się – obok Kijowa i Nowogrodu – trzecim najważniejszym ośrodkiem Rusi przedmongolskiej.

B.A. Rybakow tak oto opisał czas, w którym ziemie ruskie zostały podzielone na kilkanaście niezależnych księstw:

Ruś okresu rozdrobnienia feudalnego mogła szczycić się tym, że jej ogólne problemy były rozumiane jako wspólne, oceniane ze szlachetnych, patriotycznych pozycji i zostały przedstawione w bohaterskim poemacie, którego subtelny liryzm łączył się w jedną całość z porywającym wezwaniem do walki. Tym poematem było *Słowo o wyprawie Igora*, pozwalające nam spojrzeć przez pryzmat jego zwięzłych, mądrych słów na wszystkie ruskie księstwa: autor jak gdyby rozpościera przed nami mapę wielkiej ruskiej równiny i ukazuje losy ziem od Karpat po dolną Wołgę i od Imenia do Morza Czarnego. W tych szerokich ramach zmieściłaby się cała Europa Zachodnia z jej setkami królestw i księstw¹².

8 Początkowo było ono zwane księstwem rostowsko-suzdalskim. W państwie staroruskim były dwa Włodzimierze – Włodzimierz nad Kłajmą oraz Włodzimierz Wołyński. Z księstwem włodzimiersko-suzdalskim łączył się w późniejszym okresie ważny tytuł wielkiego księcia włodzimierskiego.

9 Księstwo halicko-włodzimierskie (halicko-wołyńskie) zostało utworzone pod koniec XII w. Powstało ono z połączenia księstwa halickiego i włodzimiersko-wołyńskiego. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 104.

10 *Ibidem*.

11 W. Molé, *Ikona ruska*, Wydawnictwo „Sztuka”, Warszawa 1956, s. 31.

12 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 131.

Ilustracja 3.2. Sobór Uspienski we Włodzimierzu nad Kłazmą

Źródło: https://www.hrono.ru/land/landwe/vladimir_kzm.php (dostęp: 3.08.2024).

Wspomniany poemat nieznanego autora, zatytułowany *Słowo o wyprawie Igora*, powstał pod koniec XII w. (zob. aneks cz. 5). Autor poematu potępiał niezgodę panującą wśród książąt ruskich i nawoływał ich do zjednoczenia się i odparcia wrogów zewnętrznych. Utwór ten wiąże się z osobą księcia Igora, panującego w latach 1135–1202, oraz z groźnym wrogiem, jakim byli Połowcy¹³.

Połowcy pojawili się w Europie w latach 30.–40. XI w., wypierając Pieczyngów ku zachodowi, na Węgry¹⁴. O pierwszym pokojowym spotkaniu Rusi z Połowcami kronika wzmiankuje pod rokiem 1054. Jednakże już od 1061 r. rozpoczął się okres najazdów połowieckich na państwo staroruskie. Napaści Połowców na Ruś stały się szczególnie uciążliwe pod koniec XI w., kiedy to zajęli oni ziemię kijowską i perejasławską. Połowcy palili grody ruskie i mordowali ich mieszkańców.

Układ sił zmienił się na początku XII w., kiedy to Ruś przeszła do ataku. W 1103 r. rozpoczął się okres decydujących klęsk zadanych Połowcom przez zastępy ruskie. Natarcie koczowników stepowych zostało odparte przez zdecydowane działania Włodzimierza Monomacha, który przedsięwziął pomyślne dla państwa staroruskiego wyprawę. Połowcy zostali wyparci nad Don, Wołgę i Jaik¹⁵. Część

13 Więcej zob. w: A.A. Зализняк, „Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста, Языки славянской культуры, Москва 2008.

14 Рог. С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов, *Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье*, Петербургское востоковедение, Санкт-Петербург 2004.

15 Więcej zob. w: В.П. Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв.*, РАН, Москва 1998.

z nich pozostała jednak w bezpośrednim sąsiedztwie Kijowa. Stało się to powodem tego, iż niektórzy z nich otrzymali od książąt kijowskich ziemie i zaczęli służyć im jako wasale¹⁶.

Do ponownego natarcia Połowców na Ruś doszło na przełomie XII i XIII w., a wojna z nimi trwała aż do napaści Mongołów na Ruś. Wykorzystując znaczące osłabienie siły wojennej Rusi i rozpad państwa staroruskiego, Połowcy utworzyli własne państwo – Deszt-Kipczak. Na zachodzie sięgało ono do Dniepru, zaś na południowym wschodzie do ujścia Wołgi; na południu państwo Połowców obejmowało Krym, a na północnym wschodzie Bułgarię nadwołżańską. Położenie Kijowa, a przede wszystkim Perejasławia, na granicy stepu wniosło w życie tych księstw nieustanną trwogę przez napadami połowieckimi.

Wiosną 1185 r. chan połowiecki Konczak ze swymi licznymi zastępami ruszył na Ruś. Dzięki zdecydowanej postawie wojsk kijowskich i perejasławskich, które błyskawicznie wyszły na step, Połowcy zostali rozgromieni nad Chorolem¹⁷. W rozgromieniu zastępów chana Konczaka nie brał udziału książę Igor. Postanowił on ze swymi wasalami – bez współdziałania z siłami ruskimi – odbyć wyprawę w głąb stepów. Drużyna Igora została jednak otoczona przez niezliczone oddziały Połowców i rozbita w pobliżu Morza Azowskiego¹⁸. Wyprawa ta spowodowała istotne zagrożenie integralności terytorialnej państwa staroruskiego i wywołała zaniepokojenie wśród książąt. Zdarzenia te, które stały się powodem powstania poematu *Słowo o wyprawie Igora*, tak oto opisał B.A. Rybakow:

Lekkomyślna wyprawa Igora stworzyła wyłom w dobrze zorganizowanej rubieży perejasławsko-kurskiej. Trzeba było zorganizować nową wyprawę, zwołać wszystkich ruskich książąt, aby naprawić szkodę, jaką poniosła ziemia ruska i z tego powodu napisane zostało *Słowo o wyprawie Igora*. Jego autor, pragnąc zjednoczyć przeciw Połowcom wszystkie ziemie ruskie (prócz dalekiego Nowogrodu) wokół dawnego jądra Rusi Kijowskiej, czyni wyraźne porównania historyczne, używa subtelnych barw liryki ludowej i śmiało czerpie z mitologii starożytnej, jak gdyby antycypuje mistrzów Odrodzenia. Autor polemizuje ze sławnym Bojanem¹⁹, cofa się w czasie o osiemset lat, aby przypomnieć porwanie antyjskiego Busa, to znów zwraca się do słowiańskich bogów i bogiń, jak w starożytności, by pomagali walczącym²⁰.

16 Por. Ю.А. Евстигнеев, *Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности)*, Астерион, Санкт-Петербург 2010.

17 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 131.

18 *Ibidem*, s. 132.

19 Bojan – legendarny śpiewak-poeta, autor utworów gloryfikujących sukcesy wojenne książąt ruskich. Opiewał on zarówno spektakularne zwycięstwa Jarosława Mądrego, Mściława Wielkiego, jak i wnuka księcia Jarosława – Romana Krasnego. O Bojanie wspomina jedynie twórca *Słowa o wyprawie Igora*. Zob. *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Bojan;3879093.html> (dostęp: 6.08.2024).

20 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 132.

Słowo o wyprawie Igora, jak gdyby na przekór pogłębiającemu się rozbiciu dzielnicowemu, przedstawia opowieść w aspekcie wszechruskim, nawiązując do pojętnego pojęcia „Wielkiej Rusi”²¹. W eposie wyraźnie akcentowany jest wątek integralności całego państwa ruskiego. Jego autor eksponuje w nim wyraźne odniesienie do przeszłości Rusi, jej dorobku cywilizacyjnego, do poczucia jedności z ojczyzną i jej piękną przyrodą, która budzi w nim intensywne skojarzenia emocjonalne.

W *Słowie o wyprawie Igora* ukazana jest postać Wsiewołoda III, panującego w latach 1176–1212, jako władcy zdolnego do zjednoczenia zwaśnionych książąt ruskich. Ten trudny okres historii Rusi cechowała zarazem zacięta walka między nowo powstałymi księstwami, jak i nieprzerwane właśnie książąt dążących do zagarnięcia ziem księstw sąsiednich. Towarzyszyło temu branie do niewoli chłopów i mieszczan oraz niszczenie wytworzonych ogromnym trudem dóbr materialnych, co stwarzało niebezpieczeństwo osłabienia ziemi ruskiej. Wówczas to kością niezgody stał się Kijów. Do zawładnięcia tym wielkim miastem dążyły najsilniejsze dynastie feudalne.

Zjednoczenie ziem ruskich wokół dawnego jądra Rusi Kijowskiej nie było jednak możliwe, gdyż znaczenie Kijowa zmniejszyło się znacząco już w połowie XII w. ze względu na wzrost wpływów ekonomicznych i politycznych innych ośrodków, w szczególności właśnie Włodzimierza nad Kłazmą. Od XIII w. panowanie we Włodzimierzu umożliwiło dominację nad całym obszarem Rusi północno-wschodniej. Priorytetowa pozycja księcia włodzimierskiego opierała się na solidnym fundamencie, osnową którego stała się cerkiew prawosławna, a także zmiany polityczne, jakie zaszły w państwie ruskim²².

Po przeniesieniu przez metropolitę Maksyma stolicy kościelnej z Kijowa do Włodzimierza nad Kłazmą w terminologii patriarchatu konstantynopolitańskiego od 1305 r. pojawiły się dwa określenia, jakimi były „Mała Ruś” i „Wielka Ruś”. Powstanie tych terminów było związane z zaistniałymi podziałami cerkiewnymi w państwie ruskim. W następstwie przeniesienia stolicy kościelnej do Włodzimierza książę halicki wszczął w Carogrodzie starania o ordynację odrębnej metropolii dla Rusi południowej. Udało się je sfinalizować dopiero jego synowi – Jerzemu I²³. Oficjalnie nowe arcybiskupstwo zostało nazwane halickim, jednakże w języku potocznym przyjęła się nazwa metropolii „Małej Rusi”, w odróżnieniu od metropolii „Wielkiej Rusi” ze stolicą we Włodzimierzu²⁴.

21 A. Obreńska-Jabłońska, *Słowo o wyprawie Igora*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1954, s. 101.

22 А.Н. Насонов, *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград 1940, s. 94.

23 Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви. Период второй, Московский*, Университетская типография, Москва 1900, s. 99.

24 А.В. Соловьев, *Великая, Малая и Белая Русь*, „Вопросы истории” 1947, № 7, s. 7.

Nomenklatura ta nie była jednak nowością. Nawiązywała ona bowiem do zwyczaju językowego, znanego już w XII w., kiedy to Ruś – a zwłaszcza jej część północną – określano mianem „wielkiej”²⁵. Niewątpliwie jednak zmiany w organizacji cerkwi ruskiej tradycję tę ugruntowały. Wystarczy bowiem wspomnieć o tym, iż spośród 19 biskupstw ruskich 14 znalazło się na terytorium Rusi północno-wschodniej, a pięć z nich zostało włączonych do metropolii „Małej Rusi”. Tak liczne skupienie metropolii ruskich na północno-wschodnim obszarze państwa ruskiego przyczyniło się znacząco do tego, iż do terytorium Rusi północno-wschodniej jeszcze silniej przyłgnęło określenie „Wielkorusi”. Nazwa ta okazała się szczególnie często wykorzystywana w XIV w. Natomiast od początku XV w. termin „Wielkorusi” zaczął być stopniowo zastępowany określeniem „Białej Rusi”²⁶. Można zatem stwierdzić, że u podstaw pojawienia się nazwy „Wielkorusi” leżały zjawiska polityczne. Fakt, iż określenie to na dobre weszło do powszechnego użytku, potwierdzają liczne wzmianki o „Wielkorusi” w dokumentach zarówno kancelarii książęcych, jak i biskupich, a także opisy zdarzeń, jakie zachodziły na jej terytorium, które zawarto w latopisach. Nazwa „Wielkorus” dobrze odpowiadała nie tylko nowej organizacji cerkiewnej, ale także nowym podziałom politycznym, jakie zaszły w państwie ruskim.

2. Rola Kijowa w umacnianiu religii prawosławnej jako czynnika integrującego ziemie ruskie

Zasięg ruskiego prawosławia pokrywa się z granicami Rusi z czasów kijowskich. Poczucie wspólnoty religijnej Rusi zagrzewało do walki nie tylko z najeźdźcą, ale także z wrogami prawosławia. Na rolę prawosławia w konsolidacji świata ruskiego zwrócili uwagę m.in. A.E. Priesniakow²⁷, T.W. Barsow²⁸, E.W. Gołubiński²⁹ i J. Fijałek³⁰. Autorzy ci podkreślają fakt ścisłej zależności losów Rusi z losami religii prawosławnej. Dowodzą oni, iż polityczne zorganizowanie się narodu, przejawiające się pojawieniem się dynastii i przyjęciem chrześcijaństwa, stało się fundamentem

25 *Ibidem*, s. 25–26.

26 *Ibidem*, s. 34–35.

27 А.Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 359 i nast.

28 Т.В. Барсов, *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью*, Типография П.А.Ремезова, Санкт-Петербург 1878, s. 427 i nast.

29 Е.Е. Голубинский, *op. cit.*, s. 171–296.

30 J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, nr 10, s. 487–521.

rozwoju ideologii państwowo-narodowej. Przewaga polityczna i militarna pierwszych Rurykowiczów oraz ich oddanie idei chrześcijańskiej symbolizują – w ich opinii – oblicze duchowe narodu ruskiego.

Stosunki, jakie od dawna Bizancjum utrzymywało z Rusią, były powodem tego, iż państwo staroruskie przyjęło chrześcijaństwo właśnie z Bizancjum. Ruś stała się jedną z metropolii patriarchy konstantynopolitańskiego. W Kijowie, Nowogrodzie³¹ i Połocku wzniesione zostały cerkwie św. Sofii, symbolizujące jedność religijną, ideologiczną, kulturową i polityczną państwa staroruskiego z Bizancjum. Jednakże Ruś nie była gotowa do pełnego podporządkowania się Cesarstwu, a na pewno nie zamierzała zatracić własnego wschodniosłowiańskiego oblicza.

Metropolita przysłany z Bizancjum do Kijowa nie tylko stał na czele ruskiej cerkwi, ale pozostawał przede wszystkim przedstawicielem władzy patriarchy, a tym samym i cesarza Bizancjum, gdyż w Cesarstwie Bizantyjskim władza kościelna i świecka ściśle łączyły się ze sobą. Taka sytuacja metropolity kijowskiego wywołała liczne konflikty zarówno wśród książąt, jak i w społeczeństwie ruskim. Starania mające na celu zmianę relacji pomiędzy państwem staroruskim i Bizancjum podjął książę Jarosław. Prowadzona przez niego polityka narodowościowa doprowadziła do konfliktu z Cesarstwem.

W 1043 r. wojska ruskie wyprawiły się na Bizancjum pod wodzą syna księcia Jarosława – Włodzimierza. Mimo iż wyprawa ta nie zakończyła się dla Rusów pomyślnie, Jarosław nie zamierzał zmieniać obranej przez siebie drogi i w 1051 r. uczynił kolejny śmiały krok, ustanawiając metropolitą duchownego ruskiego.

Podporą księcia Jarosława w jego dążeniach do usamodzielnienia cerkwi na Rusi był monaster kijowsko-pieczerski. Między monasterem a dworem książęcym nawiązały się stałe stosunki, a sam monaster stał się wiodącym ośrodkiem ruskiej myśli narodowej.

Cerkiew prawosławna na Rusi w zasadzie nie została naruszona w swych podstawach materialnych i organizacyjnych przez najeźdźców mongolskich. Zagrożenie swej jedności poczuła ona jednak w XIV w., czego powodem były postępujące procesy rozbicia feudalnego. Symptomy tego zagrożenia zarówno patriarchat konstantynopolski, optujący w imię własnych interesów za jednością ruskiej cerkwi, jak i miejscowi hierarchowie dostrzegli już w początkach stulecia. Świadectwem tego wydaje się przyjęcie tytułu „metropolity całej Rusi” przez Maksyma, który do swej śmierci w 1305 r. był związany z twerskim księciem Michałem Jarosławowiczem, w pełni popierając jego program zjednoczenia państwa.

31 Drewniana cerkiew św. Sofii o 13 kopułach została wzniesiona w Nowogrodzie w 989 r. Spłonęła w 1045 r. (bądź w 1049 r.). Zob. Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 76.

Od 1938 r. na terenie Kijowa prowadzone były prace wykopaliskowe, realizowane przez pracowników Instytutu Historii Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR. Dzięki pracom tej ekspedycji, trwającej do 1939 r., została odkryta najstarsza budowla kamienna Rusi Kijowskiej – cerkiew Dziesięcinna³² (zob. ilustracja 3.3). Jej ruiny przez długi okres były ukryte pod nową cerkwią, zbudowaną w latach 20. XIX w.³³

Ilustracja 3.3. Cerkiew Dziesięcinna w Kijowie (rekonstrukcja)

Źródło: <https://www.arhitekto.ru/txt/2russ20.shtml> (dostęp: 1.08.2024).

32 Рог. Г.Ю. Ивакин, О.М. Иоаннисян, Д.Д. Ёлшин, *Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 гг.*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2010, s. 412–419; О.М. Иоаннисян, Д.Д. Ёлшин, П.Л. Зыков, Г.Ю. Ивакин, В.К. Козюба, А.В. Комар, Ю.В. Лукомский, *Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.)*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2009, s. 330–366.

33 Więcej zob. w: Н.Г. Логвин, *Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве*, Наука, Москва 1988, s. 225–229; Д.Д. Ёлшин, *К вопросу о реконструкции первоначального облика Десятинной церкви в Киеве*, Нестор-история, Санкт-Петербург 2010, s. 363–370; И.С. Красовский, *О плане Десятинной церкви в Киеве*, „Российская археология” 1998, № 3, s. 149–156.

Cerkiew Dziesięcinna była główną świątynią Kijowa. Pełniła ona także funkcję grobowca książęcego³⁴. W czasie oblężenia Kijowa przez zastępy Batu-chana w 1240 r. cerkiew ta uległa zawaleniu³⁵.

W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych, realizowanych w latach 1907–1908 i 1936–1939, wokół cerkwi Dziesięcinnej odkopano kilka pałaców pochodzących z okresu X–XII w. W ich sąsiedztwie znajdowały się domostwa rzemieślników książęcych, budowane w formie półziemianek. Wśród odkopanych pracowni rzemieślniczych znajdowały się warsztaty złotnicze, szklarskie oraz warsztaty specjalizujące się w obróbce marmuru i łupku³⁶.

W latach 30. XI w. książę Jarosław Włodzimierzowicz rozpoczął w Kijowie budowę soboru św. Sofii (zob. ilustracja 3.4).

Ilustracja 3.4. Sobór św. Sofii w Kijowie

Źródło: <https://pushmamba.livejournal.com/84556.html> (dostęp: 1.08.2024).

34 Więcej zob. w: Д.Д. Ёлшин, *Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2010, s. 349–360.

35 Więcej zob. w: П.Л. Зыков, *Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2012, s. 136–161; Д.Д. Ёлшин, *Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма*, т. 3, Каламос, Санкт-Петербург 2012, s. 70–94.

36 Więcej zob. w: Г.Н. Логвин, *Новые исследования древнерусской архитектуры*, „Строительство и архитектура” 1978, № 8, s. 31–34.

Budowę soboru św. Sofii rozpoczęto jednocześnie ze wznoszeniem nowych umocnień miejskich. Sobór ten znajdował się w centrum Kijowa, zaś wszystkie znaczące budowle były rozmieszczone bliżej południowych granic obwarowań tego miasta. Budowa soboru św. Sofii została zakończona za życia księcia Jarosława³⁷. Budowla ta została uznana za arcydzieło budownictwa ruskiego XI w.³⁸ Sobór św. Sofii stanowił jeden z najważniejszych ośrodków życia cerkiewno-politycznego państwa kijowskiego³⁹.

W czasie najazdu zastępów Batu-chana na Kijów w grudniu 1240 r. sobór św. Sofii nie został zburzony, gdyż znajdował się na uboczu od głównego placu boju. Zawłaszczeniu uległy natomiast wszystkie cenne dobra materialne, gromadzone w nim w ciągu dwóch stuleci.

Ogromne znaczenie dla rozwoju konstrukcji budowlanych Kijowa miały prace prowadzone przez Piotra Milonego – słynnego budowniczego kijowskiego⁴⁰. Jego zasługą jest m.in. umocnienie brzegu soboru Archaniola Michała, wzniesionego na wysokiej górze nad Dnieprem. Prace te, wykonane w 1199 r., polegały na wybudowaniu kamiennego muru oporowego, co stanowiło jak na owe czasy niespotykaną konstrukcję budowlaną. W Kijowie, jak i w innych miastach staroruskich, istniały oczywiście także budowle drewniane, a wśród nich terem⁴¹ i pałace możnowładców.

Spuścizna kultury kijowskiej stanowiła wspólne źródło rozwoju społecznego i kulturowego wszystkich księstw ruskich XII i XIII w. Objęła ona całą ziemię ruską i wszystkie gałęzie, a w szczególności sferę rzemiosła, sztuki i budownictwa.

Budownictwo kijowskie, które w XI i na początku XII w. odegrało istotną rolę w kształtowaniu się większości szkół budownictwa staroruskiego, ustąpiło miejsca w II połowie XII w. innym szkołom budownictwa – halickiej, włodzimiersko-suzdalskiej, nowogrodzkiej, połockiej i smoleńskiej.

37 Пор. А.И. Комеч, *Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве*, Наука, Москва 1972, s. 50–64.

38 Więcej zob. w: Ю.С. Асеев, *Архитектура Древнего Киева*, Будівельник, Киев 1982; И.О. Сурмина, *Самые знаменитые крепости России*, Вече, Москва 2002.

39 Metropolita Hilarion w swym *Słowie o zakonie i łasce* porównuje sobór św. Sofii ze Świątynią Jerozolimską. Zob. N. Kowalczuk, *Archetyp sofijności w zakresie kultury Rusi Kijowskiej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2015, t. 12, s. 13.

40 Л.И. Гумилевский, *Русские инженеры*, Молодая гвардия, Москва 1953, s. 13.

41 Terem – w dawnej Rusi budynek z wieżami. Termin ten – jak podaje W.G. Smolicki – wyszedł z użycia w XVIII w. Zob. В.Г. Смолицкий, *Русь избяная. Народное зодчество и фольклор*, Государственный республиканский центр русского фольклора, Москва 1993, s. 13.

3. Wzrost znaczenia Moskwy

W XIII–XIV w. Ruś była podzielona na szereg księstw udzielnych. Wśród nich coraz potężniejsze stawało się księstwo moskiewskie. W literaturze przedmiotu toczone są spory dotyczące przyczyn wzrostu potęgi Moskwy i przekształcenia jej w centrum państwa rosyjskiego. Większość badaczy wyraża pogląd, iż o specyfice monarchii moskiewskiej zdecydował okres rozdrobnienia feudalnego oraz osobliwość struktury gospodarczej i społecznej terytorium zjednoczonego wokół Moskwy.

Istnienie Moskwy liczy się zazwyczaj od 1147 r., kiedy to jej nazwa pojawiła się po raz pierwszy na kartach kronik ruskich⁴². Tu bowiem 4 kwietnia 1147 r. nastąpiło spotkanie dwóch książąt – Jerzego Dołgorukiego i Światosława Olegowicza siewierskiego – prawdopodobnie w celu odbycia narady wojennej⁴³. Z tej krótkiej relacji zawartej w kronice można domniemywać, że Moskwa została założona znacznie wcześniej, aniżeli nastąpiło spotkanie książąt ruskich.

Dzisiejsza Moskwa leżała w środku ziem ruskich. Od najazdów wrogów zewnętrznych osłaniały ją sąsiednie księstwa ruskie, a także gęste lasy, rzeki i błota. Ponadto ważnym czynnikiem rozwoju tego miasta był fakt, iż Moskwa leżała na skrzyżowaniu wielu dróg handlowych. Przyciągało to ogromną liczbę osadników. Moskwa zaczęła szybko się rozrastać. W XII w. była już dużym grodem (zob. ilustracja 3.5).

Ilustracja 3.5. Moskwa w XII w.

Źródło: <https://starinarus.ru/drevhist/iz-istorii-drevnej-moskvy.html> (dostęp: 3.08.2024).

42 *Ипатьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. II, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1843, s. 239.

43 Więcej zob. w: С.К. Шамбинаго, *Повести о начале Москвы*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1936, т. 3, s. 59–98.

Przeprowadzone prace archeologiczne dowiodły, iż terytorium, na którym znajduje się dzisiejsza Moskwa, było zamieszkane już w epoce kamienia. W toku szeroko zakrojonych badań i prac wykopaliskowych archeologowie odnaleźli na obszarze dzisiejszej stolicy Rosji liczne narzędzia neolityczne, pochodzące z IV–III tysiąclecia p.n.e. Znajdują się wśród nich dłuta, topory, a także przedmioty uzbrojenia, w tym przede wszystkim groty strzał wykonane z kamienia. Naukowcy odkryli także bogaty zbiór przedmiotów pochodzących z epoki brązu (z II tysiąclecia p.n.e.).

Niezwykle interesujące wyniki prac wykopaliskowych na obszarze stolicy Federacji Rosyjskiej zostały przeprowadzone przez A.P. Bogdanowa, który jako antropolog poddał analizie przede wszystkim szkielety znajdujące się w zachowanych kurhanach⁴⁴.

Wykopaliska prowadzone w II połowie XIX w. w kurhanach pod Moskwą umożliwiły zebranie bogatego materiału archeologicznego, który posłużył naukowcom badającym zespoły grobowe do sformułowania ważnych wniosków o życiu plemion słowiańskich zasiedlających te okolice w IX i X w. Za szczególnie cenne należy badania A.A. Spicyna – jednego z najwybitniejszych archeologów rosyjskich, prowadzących swe badania pod koniec XIX w. i na początku XX w.⁴⁵ A.A. Spicyn, po przeprowadzeniu szeroko zakrojonych prac badawczych, wysnuł wniosek, iż groby należały do słowiańskiego plemienia Wiatyczy. Wyniki swych badań opublikował w pracy zatytułowanej *Rozmieszczenie dawnych plemion słowiańskich według materiałów archeologicznych*, która ukazała się w 1899 r.⁴⁶ Interesujące wyniki badań nad dawną Moskwą zostały także zawarte w pracach A.W. Arcichowskiego, m.in. w dziele *Podstawowe zagadnienia archeologii Moskwy*⁴⁷.

Wiatycze zamieszkiwali ziemie położone nad rzekami Oką i Moskwą⁴⁸. Terytoria ich bytowania sąsiadowały z obszarami zamieszkałymi przez niesłowiańskie plemiona, takie jak Merianie i Muromcy, które wiodły swe życie na terenach położonych u środkowej Oki. Pod koniec I tysiąclecia naszej ery Wiatycze zajęli

44 А.П. Богданов, *Курганное племя Московской губернии: предварительная заметка А. Богданова*, Университетская типография (Катков и К), Москва 1865.

45 А.А. Спичин (1858–1931) prowadził wykłady z zakresu archeologii pierwotnej i słowiańsko-ruskiej na Wydziale Historyczno-Filozoficznym Uniwersytetu w Petersburgu, gdzie w 1909 r. utworzył gabinet archeologiczny. Zob. М.М. Blombergowa, *Полscy członкиев росyjsких товариств археологических 1839–1914*, „Acta Archeologica Lodziensia” 1988, nr 35, s. 13.

46 А.А. Спицын, *Расселение древне-русских племен по археологическим данным*, Типография „В.С. Балашев и К”, Санкт-Петербург 1899.

47 А.А. Арциховский, *Основные вопросы археологии Москвы*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1947, № 7, s. 7–22.

48 В. Rybakow, *op. cit.*, s. 20.

również obszary położone wzdłuż górnego biegu Donu⁴⁹. Szeroko zakrojone prace naukowe, mające na celu poznanie grodzisk Wiatyczy osiadłych w dorzeczu górnej Oki, były prowadzone m.in. przez P.N. Trietjakowa⁵⁰.

Na ogromnym terytorium zamieszkałym przez plemiona wschodniosłowiańskie rozwój społeczny nie przebiegał równomiernie. O ile dorzecze Dniepru cechowały postęp i duża dynamika rozwoju, o tyle pozostałe obszary pozostawały w dużym stopniu zacofane. Tak było z terytorium północnej części Europy Wschodniej, na którym zamieszkiwały plemiona Słowienów, Krywicz, Wiatycz, Dregowiczów i DREWLAN.

Prace wykopaliskowe przeprowadzone na terytorium zamieszkałym przez Wiatycz dostarczyły licznych znalezisk, umożliwiających wysnucie wniosków o prowadzonej przez nich gospodarce. Archeologowie odkryli bowiem liczne ślady rozwiniętego rolnictwa, hodowli bydła oraz zaczątków rzemiosła. Na obszarach zamieszkałych przez Wiatycz odnaleziono także dużą ilość przedmiotów pochodzących z południa, wśród których przeważały ozdoby wykonane z brązu.

W oparciu o bogaty materiał zebrany w trakcie prac badawczych przez B.A. Rybakowa⁵¹ można z całą pewnością stwierdzić, iż powstanie najstarszych miast na Rusi związane jest przede wszystkim z rozwojem rzemiosła, zbytem produkcji rzemieślniczej oraz z rozwojem handlu międzynarodowego.

B.A. Rybakow dokonał szeroko zakrojonych badań nad rzemiosłem obszarów dawnej Rusi, poczynając od IV w. naszej ery i śledząc jego rozwój w wiekach następnych. Jego uwagę przykuły wydarzenia mające miejsce w VII–VIII w., kiedy to osady warowne zaczęły przekształcać się w miasta. Za czynnik decydujący o powstaniu osad typu miejskiego uznaje on wydzielenie się rzemiosła. Dowodem tego są ogromne cmentarzyska, na terenie których znajdują się tysiące kurhanów, świadczących o długim bycie tych osad oraz o ich znacznym zaludnieniu⁵².

Na ziemiach zamieszkałych przez Wiatycz rozpowszechnione były ziemianki mieszkalne. Początkowo posiadały one kształt okręgu, a w II połowie I tysiąclecia naszej ery przybrały postać czworokąta. Ściany ziemianek Wiatyczy były wykładane drewnem. Wewnątrz tak zbudowanych domostw znajdowały się piece wykonane z kamienia. Ten sposób budowy pomieszczeń mieszkalnych różnił domostwa Wiatyczy od mieszkań Krywiczów i Słowienów, którzy budowali chaty naziemne ciosane z bierwion.

Wiatycze chowali swych zmarłych w małych kurhanach, wewnątrz których wstawiane były drewniane zręby bądź skrzynie służące do przechowywania urn ze szczątkami zmarłych, zebranych z miejsc ich spalania.

49 Więcej zob. w: A.H. Москаленко, *Памятники древнейшего прошлого Верхнего и Среднего Дона*, Воронежское книжное издательство, Воронеж 1961; П.Д. Либеров, *Племена Среднего Дона в эпоху бронзы*, Наука, Москва 1964.

50 П.Н. Третьяков, *Расселение древне-русских племён по археологическим данным*, „Советская археология” 1937, № 4, s. 33–51.

51 Б.А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1948.

52 *Ibidem*, s. 99.

Jedną z osad Wiatyczy, która nabrała szczególnego rozgłosu, jest grodzisko umiejscowione nieopodal wsi Borszewo, na ziemiach leżących nad górnym biegiem Donu. Na jego obszarze w latach 1928–1929 prowadzono szeroko zakrojone prace badawcze pod kierownictwem naukowym P.P. Jefimienko⁵³.

Grodzisko borszewskie znajdowało się na odludnym i lesistym terytorium. Było ono rozległą osadą, zamieszkałą przez kilka tysięcy osób. W toku zmian społecznych osada ta przekształciła się w kilka oddzielnych gospodarstw, należących do wielkich rodzin patriarchalnych. Mieszkania-ziemianki, które wchodziły w skład jednego gospodarstwa, były połączone ze sobą krytymi przejściami, tworząc w ten sposób gniazda mieszkalne o wielu wyjściach. O istnieniu takich domostw wspominał pisarz bizantyjski, żyjący w VII w. Maurycjusz Strateg.

Domostwa grodziska borszewskiego były otoczone zabudowaniami gospodarczymi, takimi jak zagrody dla bydła, spichlerze, jamy do przechowywania zboża, pomieszczenia do mielenia zboża i piwnice⁵⁴. Na terenie zajmowanym przez to grodzisko archeologowie nie odnaleźli jednak jakichkolwiek śladów obróbki żelaza. Natomiast na drugim, podobnym do grodziska borszewskiego, stanowisku archeologicznym, położonym nad rzeką Woroneż w odległości kilkudziesięciu kilometrów od tej osady, odkryto pozostałości kilku pieców-dymiarek oraz okazałych rozmiarów zwalę żużla. Znaleziska te wskazują na to, iż mieszkańcy tej osady zajmowali się obróbką żelaza na szeroką skalę, zaopatrując prawdopodobnie rozległe tereny ję otaczające w swoje wyroby.

4. Napaść zastępów Batu-chana na Ruś

Z chwilą powstania państwa mongolskiego rozpoczęła się era spektakularnych podbojów⁵⁵. Po zaciętych walkach Mongołowie opanowali ziemie, na których zamieszkiwali Kitanowie i Dżurdżeni, Tanguci i Chińczycy, Koreańczycy i Tybetańczycy, Tadżycy i Chorezmijczycy, Turcy i Persowie, Hindusi i narody Kaukazu

53 П.П. Ефименко, *Раннеславянские поселения на Среднем Дону*, „Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры” 1931, № 2, s. 5–9; П.П. Ефименко, *Палеолит СССР. Итоги и перспективы его изучения*, „Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры” 1931, № 3, s. 7–9; П.П. Ефименко, П.И. Борисковский, *Палеолитическая стоянка Боршево II*, [w:] А.П. Окладников (red.), *Палеолит и неолит СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1953, s. 56–110. Por. П.П. Ефименко, *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*, Издательство Академии наук УССР, Киев 1953.

54 Por. А.Н. Москаленко, *Новые материалы о хозяйстве и домостроительстве боршевцев*, Издательство ВГУ, Воронеж 1963. Więcej zob. w: А.Д. Пряхин, *Археологические памятники боршевской культуры на р. Воргол*, Издательство ВГУ, Воронеж 1963.

55 N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *Historia powszechna*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 592.

Południowego, Polacy, Rusowie, Węgrzy, Chorwaci i inne narodowości⁵⁶. W późniejszym okresie następcy Czyngis-chana docierali do brzegów Japonii, Jawy i Sumatry.

Na początku XIII w. Czyngis-chan zjednoczył zwaśnione ze sobą plemiona mongolskie i rozpoczął podboje sąsiednich ziem⁵⁷. Państwo utworzone przez Czyngis-chana było państwem wojskowym⁵⁸. W rezultacie długoletnich wypraw i nieustannych walk powstało ogromne imperium, sięgające od Korei po Morze Kaspijskie i od północnych krańców Indii po południową Syberię⁵⁹. Obszar zawładnięty przez Czyngis-chana był zamieszkały przez różnorodne ludy, przede wszystkim mongolskie i tureckie.

Jedno z plemion mongolskich, które zostało podbite przez Czyngis-chana, stanowili Tatarzy⁶⁰. W czasach istnienia Złotej Ordy Tatarami określane były wszystkie ludy tureckie, które zamieszkiwały w tym państwie, w tym również część Mongołów, którzy przybyli z Batu-chanem do Europy i osiedli nad Wołgą, ulegając asymilacji z ludnością pochodzenia tureckiego⁶¹.

Czyngis-chan podzielił stworzone przez siebie imperium między synów⁶². Najstarszy z nich, przybrany syn Czyngis-chana – Dżuczi, otrzymał ziemie położone w zachodniej części imperium, leżące nad dolnym biegiem rzek Amu-darii i Syrdarii oraz na zachód od Irtysza i na północ od Jeziora Aralskiego⁶³. Ponieważ jego śmierć nastąpiła kilka miesięcy wcześniej niż Czyngis-chana, terytoria te przeszły we władanie jego najstarszego syna – Batu-chana⁶⁴ (zob. ilustracja 3.6).

56 *Ibidem*. Więcej zob. w: Я. Халбай, *Чингисхан – гений*, Джилс, Москва 2001; М.И. Иванин, *О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тamerlane*, Общественная польза, Москва 1875.

57 L. Podhorodecki, *Kulikowe Pole 1380*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1986, s. 8. Por. Э. Хара-Даван, *Чингис-хан как полководец и его наследие*, Олтон, Алма-Ата 1992; Дж. Саундерс, *Монгольские завоевания*, Прогресс Традиция, Москва 2009.

58 W wojsku mongolskim obowiązywał podział na dziesiątki, setki, tysiące i dziesiątki tysięcy. Wszystkie plemiona mongolskie były zobowiązane do brania udziału w wyprawach wojennych. Zob. B. Gafurow, *Дzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 469.

59 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 9. Więcej zob. w: Л. Хартог, *Чингисхан. Завоеватель мира*, Астрель, Москва 2007.

60 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 9.

61 *Ibidem*. Termin „Tatarzy” Europejczycy odnosili początkowo do Mongołów, a w późniejszym okresie zaczął oznaczać koczowników Złotej Ordy, posługujących się językami tureckimi. Zob. N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *op. cit.*, s. 597.

62 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 475.

63 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 11. Więcej zob. w: В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Наука, Москва 1985.

64 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 11.

Na początku 1236 r. rozpoczęła się koncentracja licznych wojsk pochodzących z ułusów trzech synów Czyngis-chana – Czagataja, Ugedeja i Tołuja⁶⁵. Wojska te spotkały się z siłami ułusu zachodniego nad rzeką Toboł⁶⁶. Dowodził nimi Batu-chan, który objął komendę nad wszystkimi wojskami. Wojska te – według szacunków – liczyły 120–140 tys. wojowników, przy czym jedynie 30 tys. z nich stanowili Mongołowie⁶⁷.

Ilustracja 3.6. Batu-chan

Źródło: <https://news.rambler.ru/other/40041374-han-batyy-kakim-byt-glavnyy-razoritel-russkih-zemel> (dostęp: 3.08.2024).

Główne uderzenie wojska pod dowództwem Batu-chana skierowały na Bułgarię nadwołżańską. Gród Bułgar został zdobyty i całkowicie zburzony. Kronika ruska dokładnie opisuje zniszczenie tego słynnego grodu i wymordowanie wszystkich jego mieszkańców, od starców po dzieci. Gród złupiono, a domostwa spalono.

65 *Ibidem*, s. 13. Po śmierci Czyngis-chana jego młodszy syn – Czagataj – otrzymał ziemie położone między górami Tienszan a pustynią Takia Makan, sięgające po Samarkandę i Bucharę, stanowiące niegdyś terytorium państwa Kara Kitajów. Ugedejowi przypadła zachodnia część Mongolii, rejony położone nad jeziorem Bałchasz, a także ziemie leżące nad Irtyszem i Urungu. Natomiast Tołuj objął w swe władanie terytoria położone nad Ononem, Kerulem, Orcho-nem i Tułą. Zob. L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 12.

66 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 13.

67 *Ibidem*, s. 13. Więcej zob. w: Г.В. Вернадский, *История России: монголы и Русь*, АГРАФ, Москва 1997.

Relację o zniszczeniu księstwa riazańskiego przez Tatarów zawiera *Opowieść o tym, jak Batu-chan zburzył miasto Rianzań*⁷¹ (zob. aneks cz. 6). Utwór ten powstał najprawdopodobniej w II połowie XIV w. na podstawie latopisu riazańskiego, niezachowanego do naszych czasów, wykazu zmarłych książąt riazańskich, pieśni ludowej oraz tradycji przekazywanych ustnie⁷². *Opowieść o zburzeniu Riazania przez Batu-chana* należy do arcydzieł literatury staroruskiej⁷³. Jest ona poświęcona jednemu z najbardziej tragicznych epizodów najazdu tatarskiego na Ruś. W utworze tym ukazana została heroiczna walka przeciwko najeźdźcy⁷⁴.

W *Opowieści* wyróżniają się dwa epizody, wyraźnie powiązane zarówno pod względem treści, jak i formy z poezją ludową⁷⁵. Pierwszy epizod to opowiadanie o tym, jak wspomniany wcześniej Fiodor Jurjewicz został wysłany z darami do Batu-chana⁷⁶. Drugi epizod zawiera natomiast opis czynów zbrojnych ruskiego wielmoży Eupatego Kołowrata, stojącego na czele niewielkiego oddziału zadającego straszliwe ciosy o wiele potężniejszemu nieprzyjacielowi. Postać ta wzorowana jest na bohaterze bylin, cechującego się nadludzką siłą, bez lęku stawiającego czoła wrogowi. W. Jakubowski i R. Łużny w taki oto sposób podsumowali walory tego dzieła:

Utwór należy do najciekawszych i najwybitniejszych staroruskich tzw. „opowieści o Tatarach”. Wyróżnia się na ich tle swoimi dużymi wartościami literackimi; charakterystyczna dla gatunku opowieści wojennej wierność i dokładność relacji historycznej łączy się z tendencją autora do jej epickiego uogólnienia i upoetycznienia. Szczegóły historyczne (chronologia, dane biograficzne postaci książąt) ulegają zatarciu i przetworzeniu, realia krzyżują się z elementami fikcji literackiej, która czerpie wątki z podania i legendy czy pieśni ludowej. Naczelna idea utworu: patriotyzm autora i jego miłość ziemi ojczystej, księstwa riazańskiego, znajdujące swój wyraz w idealnym przedstawieniu wszystkich miejscowych książąt oraz ich bohaterskiej śmierci. Opisuje tragiczny los księcia Fiodora Jurjewicza i jego żony, oblężenie i zdobycie Riazania, wprowadza poetycki epizod straceńczej bitwy oddziału Jewpatija Kołowrata, wreszcie szczegółowy opis żałoby ocalałych z pogromu mieszkańców i kończy opowieść optymistyczną „pochwałą” miejscowych książąt, którzy potrafili przywrócić zniszczonej ziemi ojczystej dawną jej świetność⁷⁷.

71 W. Jakubowski, R. Łużny, *Literatura staroruska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 80.

72 *Ibidem*, s. 81.

73 W. Jakubowski, *Piśmiennictwo okresu rozdrobnienia feudalnego i niewoli tatarskiej (XIII–XV w.)*, [w:] M. Jakóbiec (red.), *Historia literatury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 85.

74 *Ibidem*.

75 *Ibidem*.

76 *Ibidem*, s. 86.

77 W. Jakubowski, R. Łużny, *op. cit.*, s. 80.

Utwór ten uznawany jest za jedno z najwybitniejszych osiągnięć literatury staroruskiej, a zwłaszcza prozaicznej epiki historyczno-wojennej⁷⁸. W. Jakubowski i R. Łużny wskazują na takie cechy szczególne tego dzieła, wyróżniające je na tle piśmiennictwa starej literatury rosyjskiej, jak silny związek z twórczością ustną czy zainteresowanie historią ziemi muromsko-riazańskiej i miejscowymi obyczajami⁷⁹.

Tatarzy oblegli Riazan 16 grudnia 1237 r. Przez pięć dni jego ludność bohatersko broniła miasta. 21 grudnia nastąpił szturm, w wyniku którego Riazan został zdobyty, splądrowany i spalony. Miasto padło 23 grudnia 1237 r. Po najeździe hord mongolskich miasto zamierało stopniowo, a wreszcie zniknęło z powierzchni ziemi. Stolicę ziemi rizańskiej przeniesiono na północ, do Perejasławia Rizańskiego (obecnego Riazania). Na terenie kwitnącego niegdyś miasta nie pozostały nawet ślady po ruinach, które przypominałyby dawną jego świetność. O tym, iż był tu kiedyś wielki i kwitnący ośrodek miejski, świadczą jedynie wały rozciągające się na polach uprawnych dzisiejszego Starego Riazania.

Następnie najeźdźcy mongolscy zdobyli Prońsk. Jego los podzieliły niebawem inne miasta księstwa rizańskiego⁸⁰.

Po zdobyciu Kołomny u ujścia rzeki Moskwy do Oki hordy mongolskie podeszły pod Moskwę. Mimo bohaterskiego oporu, jaki stawiała ludność tego miasta, Mongołowie zajęli Moskwę i okoliczne wsie, które podpalamo, a ich mieszkańców wymordowano. Najeźdźcy skierowali się następnie na Włodzimierz – stolicę Rusi północno-wschodniej.

3 lutego 1238 r. część wojsk mongolskich obległa Włodzimierz, a reszta ruszyła na podbój księstwa. Najeźdźcy zdobyli Perejasław, Jurjew, Dmitrow, Twer i inne miasta. Mongołowie wzięli szturmem także Suzdał, mordując ludność tego miasta i puszczając z dymem dwór książęcy.

4 marca 1238 r. doszło do spotkania głównych sił mongolskich z pułkami wielkiego księcia włodzimierskiego Jerzego nad rzeką Sit. Doszło do zaciętej walki, z której zwycięsko wyszły zastępy mongolskie. W marcu po zaciętym oporze padł także Torżek. Po odniesionym zwycięstwie Mongołowie ruszyli na Nowogród, jednak w odległości 100 wiorst od miasta zawrócili i pognali z powrotem na stepy. W drodze powrotnej najeźdźcy zdążyli jeszcze spustoszyć część księstwa smoleńskiego i czernihowskiego⁸¹.

Wyczerpane długotrwałymi działaniami wojennymi hordy mongolskie potrzebowały odpoczynku, dlatego też przerwały swe najazdy na ok. półtora roku. Jesienią 1239 r. Batu-chan z nowymi siłami ruszył ponownie na Ruś. Tym razem

78 *Ibidem*.

79 *Ibidem*.

80 N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *op. cit.*, s. 677.

81 *Ibidem*.

najeźdźcy skierowali się na południowe i południowo-zachodnie ziemie ruskie. Pod koniec 1239 r. zdobyli Krym. Następnie Mongołowie zajęli Murom nad Oką i podbili terytoria zamieszkane przez Mordwinów⁸².

Jesienią 1240 r. główne siły hordy mongolskiej na czele z Batu-chanem ruszyły na zachód. Pierwsze i zasadnicze uderzenie zostało skierowane na Kijów. Późną jesienią tegoż roku zastępy mongolskie podeszły pod miasto, przepawiły się przez Dniepr i rozpoczęły oblężenie. Dowiadujemy się o nim z opisu kronikarza ruskiego, będącego świadkiem tych wydarzeń. W krótkiej relacji przedstawił on obraz nigdy dotychczas niewidzianego na Rusi wojska, które rozłożyło się obozem pod murami Kijowa, w krytych kibitkach, z niezliczonymi stadami koni i wielbłądów.

Kijów został zdobyty. To duże i kwitnące miasto zamieniono w dymiące zgłiszcz. Mongołowie splądrowali i spalili pałace i świątynie, domy mieszkalne i warsztaty mieszkańców Kijowa.

Najazd tatarsko-mongolski, który runął na dawną stolicę Rusi, zamienił w gruzy to potężne niegdyś miasto. Kijów nigdy więcej nie osiągnął już dawnej potęgi i siły politycznej. Jego dalsza historia wiąże się z tym, iż po pewnym czasie – wraz z innymi większymi miastami Rusi południowo-zachodniej – dostał się on pod panowanie państwa litewskiego, a następnie polskiego.

Po zdobyciu i zburzeniu Kijowa Batu-chan kontynuował swą wyprawę na zachód. Hordy mongolskie spustoszyły ziemię wołyńską i halicką, skąd ruszyły na Polskę, Węgry i Czechy⁸³. Wtargnięcie Mongołów w granice Europy Środkowej nappełniło przerażeniem państwa zachodnie. Jednakże najeźdźcy wyczerpani ciężkimi i krwawymi bojami, jakie stoczyli na Rusi, nie potrafili już przełamać oporu stawianego przez Polaków, Czechów i ich sojuszników, dlatego też latem 1242 r. wyruszyli z powrotem⁸⁴, kierując się na obszar położony nad dolną Wołgą⁸⁵. Tu też powstał ośrodek Złotej Ordy.

Wszystkie ziemie ruskie, łącznie z niezdobytym dotąd Nowogrodem, dostały się pod panowanie Tatarów. Rozpoczął się długotrwały okres zniewolenia państwa ruskiego, trwający przeszło dwa stulecia⁸⁶.

82 *Ibidem*, s. 678.

83 Więcej zob. w: J. Maroń, *Koczownicy i rycerze. Najazd na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII w.*, Templum, Wodzisław Śląski 2011; W. Chrzanowski, *Wojna tatarska: najazd mongolski na Polskę 1241 r.*, Libron, Kraków 2006.

84 Zastępy Mongołów ruszyły na południe przez Czechy i Węgry. Tu też nastąpiło połączenie z wojskami Batu-chana. Mongołowie przenieśli się następnie wybrzeżem Dalmacji, pokonując terytorium Macedonii, Bułgarii i Dobrudży. Potem przez stepy połowieckie dotarli do Azji. Zob. L. Bazylow, *op. cit.*, s. 128.

85 Więcej zob. w: W. Korta, *Najazd mongolski na Polskę w 1241 r. i jego legnicki epilog*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1985, nr 800, s. 3–73; M. Cetwiński, *Co wiemy o bitwie pod Legnicą?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1985, nr 800, s. 75–94; J. Mularczyk, *Mongołowie pod Legnicą w 1241 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1989, z. 1–2, s. 3–26.

86 B. Grekow, J. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 177.

Rozdział 4

Ruś pod jarzmem mongolskim

1. Suwerenność Rusi a jej relacje ze Złotą Ordą

Po podboju tatarskim państwo ruskie nie weszło bezpośrednio w skład Ułusu Dżuczego¹. Zachodnia granica Złotej Ordy nie objęła bowiem swym zasięgiem strefy osadnictwa wschodniosłowiańskiego². Ruś miała status autonomicznego państwa, związanego zależnością wasalną z centrum Złotej Ordy³. Związki te ukształtowały się około 1257 r.⁴

Najważniejszym przejawem formy zależności państwa ruskiego od Złotej Ordy był jej ucisk fiskalny, któremu została podporządkowana cała sfera stosunków politycznych. Ucisk ten przejawiał się w regularnym uiszczaniu tzw. *wychodu*⁵ w odpowiedniej wysokości⁶. Warto podkreślić, iż najpewniejszym gwarantem dochodów Złotej Ordy na Rusi był Iwan Kalita⁷.

1 Złota Orda stanowiła zachodnią część państwa Czyngis-chana. Powstała w wyniku podziału jego imperium w 1227 r. jako dziedziczny ułus jego syna Dżuczego. Złota Orda obejmowała terytorium zamieszkałe przez różne ludy tureckie, w tym obszar Azji Środkowej i tereny stepów kipczackich. Zob. L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 7.

2 Por. В.Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Наука, Москва 1985, s. 27–47.

3 B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 61.

4 *Ibidem*, s. 179. Por. B.R. Rahimzjanov, *Наследие Золотой Орды в формировании Российского государства*, „Cahiers du monde russe” 2005, Vol. 46, № 1–2, s. 29–38.

5 *Wychod* – ogólna nazwa obciążeń finansowych ludności ruskiej na rzecz Złotej Ordy.

6 Więcej zob. w: M. Roublev, *Le tribut aux Mongols d’après les testaments et accords des princes russes*, „Cahiers du Monde russe et soviétique” 1966, Vol. 7, № 4, s. 487–492.

7 А.Н. Насонов, *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1940, s. 109–110.

Złota Orda ingerowała w sprawy polityczne Rusi o tyle, o ile mogło jej to zapewnić odpowiednią wysokość i regularność dochodu z podbitego terytorium⁸. Dlatego też chanowie, pozostawiając w zasadniczej formie miejscowe stosunki polityczne i własnościowe w państwie ruskim, nie starali się rozbudowywać własnej administracji. Warto także nadmienić, iż aparat administracji tatarskiej był słabo wykształcony⁹. Na jej szczycie znajdowali się darugowie¹⁰, zaś funkcję urzędników niższego szczebla pełnili baskakowie¹¹. Baskakowie łączyli władzę wojskową z nadzorem fiskalnym, a także czuwali nad lojalnością poszczególnych książąt względem suwerenów. Jeszcze w okresie przed połową XIV w. podstawowe kompetencje administracji mongolskiej, jakimi było ściąganie *wychodu*, przekazano wielkiemu księciu włodzimierskiemu, a następnie innym wielkim książętom¹². Niemniej nie zrezygnowano z bezpośredniego nadzoru nad lojalnością poszczególnych książąt ruskich.

W okresie tym prawa mongolskich suwerenów do władzy nad Rusią były niekwestionowane¹³. Wobec tych praw utraciły znaczenie wszystkie tytuły do władzy Rurykowiczów, które uprzednio regulowały porządek prawny, polityczny i własnościowy w państwie ruskim¹⁴. Ustaliła się zasada indywidualnego uzyskiwania jarłyków¹⁵. Należy także podkreślić, że to formalnie właśnie chanowie, potomkowie Czyngis-chana, byli suwerenami książąt ruskich, a każdy książę z osobna był wasalem chana. Nawet Aleksander Newski, mimo silnej pozycji zarówno w Złej Ordzie, jak i na Rusi, nie miał możliwości ingerowania w rozdawanie jarłyków.

8 Por. Л.В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, [w:] С.Л. Тихвинский (red.), *Татаро-монголы в Азии и Европе*, Наука, Москва 1977.

9 В.В. Каргалов, *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: феодальная Русь и кочевники*, Высшая школа, Москва 1967, s. 154–156.

10 Daruga – najwyższy urzędnik administracji tatarskiej na Rusi. Więcej zob. w: И.Н. Березин, *Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева*, „Труды восточного отделения Императорского Археологического общества” 1864, ч. 8, s. 387–494.

11 Baskak – urzędnik administracji tatarskiej na Rusi. Do jego obowiązków należało egzekwowanie z ludności ruskiej *wychodu*. Baskakowie posiadali także niektóre kompetencje wojskowe i nadzorcze. Zob. С.А. Маслова, *Баскаческая организация на Руси: время существования и функции*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2013, № 1 (51), s. 27–40.

12 А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 77–78.

13 Wzmianki o tym znajdują się w latopisie Nikonowskim. Por. *Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. Лаврентьевская и Троицкая летописи*, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1846, т. 4, s. 110–111; т. 5, s. 159; т. 11, s. 81–94, 209–210.

14 Chodzi przede wszystkim o prawo rodowe oraz o zasadę starszeństwa. Zob. В.И. Сергеевич, *Русские юридические древности*, т. 2, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890–1903, s. 73–80; *Полное собрание русских летописей*, т. 15, s. 67.

15 Jarлык – w węższym znaczeniu pod tym pojęciem rozumiany był akt nadania władztwa udzielnym książętom ruskim, zaś w ujęciu szerszym – każdy dokument wystawiony przez kancelarię chanów Złotej Ordy, stanowiący najczęściej polecenie lub rozkaz. Zob. А.П. Григорьев, *Обращение в золотоордынских ярлыках XIII–XIV вв.*, „Ученые записки Ленинградского государственного университета” 1980, № 403, s. 165–180.

Zasada indywidualnego nadawania jarłyku stanowiła element polityki tatarskiej, służący utrzymaniu separatyzmów dzielnicowych. Dawalo to Ordzie możliwość ingerowania w losy każdego księstwa, a zaognianie konfliktów między nimi pozwalało kontrolować wszystkie procesy polityczne, odgrywać rolę superarbitra oraz egzekwować swe prawa suwerena¹⁶.

W XIII w. z Wielkim Księstwem Włodzimierskim utrwalił swe związki Nowogród Wielki. Nie podlegały one ciągłej kontroli Ordy, która dążyła do tego, by zwierzchnictwo wielkich książąt nad republiką nowogrodzką nie przybrało negatywnego – z punktu widzenia interesów tatarskich – wydźwięku. Dlatego też chanowie ordyńscy w pewien szczególnie sposób chronili Nowogród przed nadmierną ingerencją władców Włodzimierza w jego sprawy.

Warto nadmienić także, iż w XIV w. Iwan Kalita i jego synowie jako wielcy książęta włodzimierscy występowali w interesach Tatarów również w stosunku do Nowogrodu Wielkiego¹⁷. W 1332 r. Kalita zażądał stąd daniny, jednakże pertraktacje w tej sprawie przeciągnęły się do następnego roku. O wadze tej kwestii świadczy fakt, że władca moskiewski w celu osiągnięcia satysfakcjonującego go rozwiązania dokonał zbrojnej napaści, zajmując Torzek i Bieżecki Wierch¹⁸.

W 1339 r. Iwan Kalita wprowadził do Nowogrodu Wielkiego swoich namiestników. Jego kolejnym krokiem było zażądanie wyższej daniny, jednakże nie udało mu się zrealizować swych żądań przed śmiercią. Starania o uzyskanie nowych sum z Nowogrodu podjął Siemion Dumny. *Wychod* z tego miasta przekazywali Ordzie zarówno Iwan Kalita, jak i wspomniany Siemion Dumny, pełniąc funkcje książąt włodzimierskich i nowogrodzkich¹⁹.

Krytyka obcego panowania na Rusi pojawiła się dopiero pod koniec XIV w. Odnaleźć ją można przede wszystkim w utworach artystycznych traktujących o zwycięstwie na Kulikowym Polu²⁰.

Próba rozluźnienia, a w przyszłości zrzucenia jarzma tatarskiego, była możliwa dzięki dwóm równoległym procesom – z jednej strony przez stopniową dezintegrację Złotej Ordy, a z drugiej poprzez proces jednoczenia się ziem ruskich. Przesilenie w Ordzie nastąpiło pod koniec XIII w. Powodem tego stały się intrygi na dworze, które doprowadziły do powstania dwuwładzy i czasowo podzieliły Ordę. Sytuacja ta wywarła znaczący wpływ na rozwój wydarzeń na Rusi, które związane były z okresem wojny domowej, w czasie której Włodzimierz wielokrotnie przechodził z rąk do rąk. Zarówno wydarzenia w Złotej Ordzie, jak i na Rusi spowodowały zmiany w formie wzajemnej zależności. Wynikiem zaistniałych zmian było przekazanie ściągania *wychodu* książętom ruskim.

16 Por. Л.В. Черепнин, *op. cit.*, s. 191–204; А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 101.

17 А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 111–114.

18 *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1950, s. 344–345.

19 А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 114; *Новгородская первая летопись*, s. 363.

20 Więcej zob. w: Я.С. Лурье, *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Наука, Ленинград 1976, s. 104–114.

Mimo iż za czasów panowania Uzbeka i Dżanibeka nastąpiła ponowna integracja Złotej Ordy, to zarzewie konfliktu z końca XIII w. nie wygasło. Konflikt objawił się na nowo w II połowie XIV w. i był, jak uprzednio, spowodowany rozbieżnymi dążeniami rodów i ugrupowań Złotej Ordy. Po śmierci Dżanibeka, która miała miejsce w 1357 r.²¹, w Ordzie nastąpiła epoka zamętu. W okresie tym na ordyńskim tronie nieustannie zmieniali się władcy, dlatego też trudno było utrzymać wówczas jedność tego rozległego państwa²².

W okresie ponaddwudziestoletniego kryzysu najznamienitszą rolę z Ordzie odegrał chan Mamaj – jeden z najwyższych dowódców wojskowych. Mimo że oficjalnie nie piastował on godności chana, w literaturze określany jest takim właśnie tytułem ze względu na to, iż posiadał on największy wpływ na wszystkie sprawy Złotej Ordy²³.

Ilustracja 4.1. Chan Mamaj

Źródło: <https://www.bibliotekar.ru/gumilev-lev/39.htm> (dostęp: 1.08.2024).

21 Został on prawdopodobnie zamordowany przez własnego syna. Zob. L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 7.

22 Według L. Podhorodeckiego w latach 1360–1380 w Złotej Ordzie panowało aż 25 chanów, nieraz po kilku jednocześnie. Zob. L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 7. Por. Полное собрание русских летописей, т. 18, s. 100.

23 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 147.

Okres rządów chana Mamaja wiąże się ze zmianami, jakie miały miejsce w Ułusie Dżuczego, który podzielony już za czasów panowania Muburaka-chodży i Uzbeka na Białą Ordę i Złotą Ordę ulegał dalszej dezintegracji.

Szczególnie dotkliwe były lata 60. XIV w. – w 1362 r. usamodzielniał się bowiem Bułgar nad Kamą, zaś stolica Ułusu Dżuczego została zajęta przez Amurata. W jego rękach znalazły się także terytoria położone na wschód od Wołgi. Natomiast chan Mamaj zawładnął obszarami położonymi nad zachód od dolnej Wołgi, aż po księstwo riazańskie i Krym.

Wydarzenia w Ordzie wywarły decydujący wpływ na procesy polityczne na Rusi, o czym wspominają latopisy²⁴. Znalazło to wyraz w heroicznych zwycięstwach zarówno Olgierda nad Sinimi Wodami w 1362 r.²⁵, jak i Dymitra Dońskiego nad Wożą w 1378 r. i Kulikowym Polu w 1380 r.²⁶ Wydarzenia te spowodowały powstanie nowego wymiaru stosunków Rusi z Ordą²⁷.

2. Iwan Kalita

Kreśląc sylwetkę wpływowego władcy, jakim był Iwan Kalita, warto nakreślić tło wcześniejszych wydarzeń, które miały miejsce na Rusi i wywarły istotny wpływ na rozwój sytuacji politycznej na ziemiach opanowanych przez Tatarów.

Tatarzy starali się wszelkimi sposobami osłabić państwo ruskie i nie dopuścić do wzrostu siły któregośkolwiek z książąt. Panujący w Złotej Ordzie Uzbek – mimo iż był jednym z najpotężniejszych chanów – obawiał się umocnienia pozycji wielkiego księcia włodzimierskiego. Dlatego też podjął on działania mające na celu osłabienie księcia Michała. Popierał on księcia moskiewskiego – Jura, syna Danieła – za którego wydał swą siostrę. Uzbek wysłał do niego wojsko tatarskie w celu prowadzenia wojny z Wielkim Księstwem Twerskim.

Mimo pomocy tatarskiej Jur poniósł porażkę. Jego żona dostała się do niewoli, gdzie zmarła. Jur oskarżył wówczas księcia Michała o otrucie żony i wyjednał u chana Uzbeka wyrok śmierci dla niego. Jur otrzymał jarłyk na wielkie księstwo, wkrótce jednak zginął z rąk jednego z synów księcia Michała.

²⁴ A.H. Насонов, *op. cit.*, s. 131–132.

²⁵ W wyniku tego zwycięstwa pod panowaniem Litwy znalazło się Podole. Zob. L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, 1377–1499, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1930, s. 9. Por. S.M. Kuczyński, *Sine wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362*, [w:] S.M. Kuczyński (red.), *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 147–167.

²⁶ Por. Л.В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960, s. 545–582.

²⁷ A.H. Насонов, *op. cit.*, s. 125.

Następcą Jura w Moskwie był jego brat Iwan, panujący w latach 1325–1340 (zob. ilustracja 4.2). Z powodu posiadanych bogactw nosił on przydomek „Kalita”²⁸. Duże poparcie Iwanowi Kalicie okazała cerkiew, w interesie której leżało zlikwidowanie rozdrobnienia feudalnego. Silne państwo miało bowiem bronić praw cerkwi do zagarniętych ziem i do ujarzmionych przez nią chłopów. W owym czasie metropolici ruscy mieszkali już we Włodzimierzu. Jurowi i Iwanowi Kalicie udało się zjednać metropolitę Piotra. Przeniósł się on z Włodzimierza do Moskwy, co sprawiło, że od tej chwili to właśnie Moskwa stała się siedzibą wszystkich następnych metropolitów.

Ilustracja 4.2. Iwan Kalita

Źródło: <https://topwar.ru/12958-ivan-kalita-politika-vne-morali.html> (dostęp: 1.08.2024).

Książę moskiewski zdobył w osobie metropolity potężnego sojusznika. Cerkiew korzystała z całego swego wpływu religijnego do wzmocnienia władzy książąt moskiewskich. Metropolita mógł pod groźbą klątwy zmusić sąsiednich książąt

²⁸ Kalita (калита) – w dawnej Rusi nazwą tą określano sakiewkę, miszek na pieniądze.

do podporządkowania się woli Moskwy. Prócz tego cerkiew władała rozległymi i zaludnionymi obszarami, mogła zatem wspomagać książąt moskiewskich środkami pieniężnymi i siłami zbrojnymi.

Iwan Kalita nie szczędził także swych bogactw na przekupienie chana, jego żon i członków jego najbliższego otoczenia. W taki oto sposób stworzył w Ordzie silne stronnictwo. Wkrótce też nadarzyła się okazja zdobycia z pomocą Tatarów tronu wielkoksiążęcego. W 1327 r. przybył do Tweru poseł chana Czoł-chan z dużym oddziałem tatarskim. Tatarzy grabili mieszczan, co stało się powodem wybuchu powstania. Na czele powstańców stanął wielki książę Aleksander. Czoł-chan i Tatarzy mu towarzyszący zostali wybici.

Iwan Kalita udał się do Ordy i zaproponował chanowi swoje usługi w ukaraniu powstańców. Chan przystał na tę propozycję. Na czele wielkiego wojska tatarskiego Iwan Kalita wtargnął w granice księstwa twerskiego i spustoszył je doszczętnie. Wielki książę Aleksander skrył się w Pskowie. Metropolita Teognost zagroził mieszkańcom Pskowa klątwą, jeśli ci nie wydadzą wielkiego księcia. Aleksander uszedł wówczas na Litwę²⁹.

Książę moskiewski osiągnął swój cel. W 1328 r. otrzymał tytuł wielkiego księcia włodzimierskiego. Chan powierzył mu prawo pobierania daniny tatarskiej z całej Rusi i przywożenia jej osobiście do Ordy. Dzięki temu znaczenie Iwana Kality wśród pozostałych książąt ruskich jawnie wzrosło.

Iwan Kalita znacznie rozszerzył swe posiadłości kosztem sąsiednich książąt. Poszerzał je stale, nie przebierając w środkach – bądź przekupstwem, bądź przy użyciu siły. Uczynił on z chana ordyńskiego narzędzie, za pomocą którego pozbywał się swych najniebezpieczniejszych rywali i usuwał wszystkie przeszkody na drodze do sprawowania władzy.

3. Dymitr Doński i bitwa na Kulikowym Polu

Po śmierci Iwana Kality księstwo moskiewskie nadal umacniało swą potęgę, a Wielkie Księstwo Włodzimierskie pozostawało wciąż w rękach jego potomków. Dopiero w 1359 r., gdy zmarł drugi syn Iwana Kality – Iwan II, tron moskiewski przeszedł na jego małoletniego syna Dymitra, który w późniejszym okresie otrzymał przydomek Doński (zob. ilustracja 4.3). Sąsiedni książęta próbowali odebrać mu rządy wielkoksiążęce, jednak bojarowie moskiewscy uzyskali w Ordzie potwierdzenie tytułu wielkoksiążęcego dla małoletniego Dymitra.

²⁹ Więcej zob. w: С.Н. Валк, *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1949.

Ilustracja 4.3. Dymitr Doński

Źródło: <https://topwar.ru/117529-dmitriy-donskoy-sobiratel-zemli-russkoy.html> (dostęp: 1.08.2024).

Po uzyskaniu tego pełnomocnictwa książę Dymitr wraz z bojarami moskiewskimi wyprawił się przeciwko jego rywalowi – księciu suzdalskiemu. Młody władca wypędził Dymitra Konstantynowicza suzdalskiego z Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego³⁰, mimo iż panował on z woli Amurata³¹. Stoczona bitwa przyniosła zwycięstwo Księstwu Moskiewskiemu, co umożliwiło księciu Dymitrowi zawładnięcie Włodzimierzem.

W 1375 r. Twer musiał uznać hegemonię Moskwy, która zdołała nakłonić do współpracy większość księstw ruskich, w tym i Nowogród Wielki³². Polityka prowadzona przez Moskwę godziła w interesy Ordy, gdyż Twer i Riazan – pragnąc zachować suwerenność – na własną rękę układały swe sprawy z Ordą³³.

30 Dymitrowi Konstantynowiczowi suzdalskiemu udało się uzyskać jarłyk na to księstwo w okresie regencji metropolity Aleksego.

31 Por. *Полное собрание русских летописей*, т. 18, s. 102.

32 А.Е. Пресняков, *Образование Великоорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 233. Więcej zob. w: В.Г. Смирнов, *История Великого Новгорода*, Вече, Москва 2007; В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля в XV веке*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961; А.М. Доронин, *К вопросу о политическом строе Новгородской республики*, [w:] А.М. Доронин, Д.М. Терехов (red.), *Проблемы развития правовой системы России: история и современность: материалы всероссийской научно-практической конференции*, Издательство Тульского государственного университета, Тула 2021.

33 А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 128–129. Więcej zob. w: Л.В. Черепнин, *Русские феодальные архивы XIV–XV веков*, ч. 1, Издательство Академии наук СССР, Москва 1948–1951, s. 52–54.

Na początku lat 70. XIV w. Dymitr Doński oświadczył, iż nie czuje się związany decyzjami chana w sporze moskiewsko-twerskim³⁴, a w późniejszym czasie wyraził zasadność zerwania zależności wasalnych. W 1375 r. zawarte zostało ważne porozumienie z Michałem Aleksandrowiczem twerskim – dawnym przeciwnikiem politycznym Dymitra Dońskiego. Jak podkreśla N. Mika, układ ten był o tyle ważny, że gwarantował solidarność stron wobec zagrożenia ze strony sąsiadów, w tym także Tatarów³⁵. Plany Dymitra Dońskiego, mające na celu uwolnienie się od zwierzchnictwa tatarskiego, stały się dyrektywą polityczną jego następców³⁶.

W okresie panowania księcia Dymitra, które obejmowało lata 1359–1389, Wielkie Księstwo Moskiewskie stało się tak silne, że rozpoczęło walkę z Tatarami. Dymitr spotkał się przy tym z poparciem całego ludu ruskiego. Gdy Moskwa wzrastała w potęgę, w Złotej Ordzie coraz bardziej postępowało rozdrobnienie feudalne. W poszczególnych częściach państwa pojawili się samodzielni chanowie, którzy spirali się ze sobą o władzę. Największą potęgą wśród feudalów odznaczał się wspomniany chan Mamaj, pod rządami którego pozostawała znacząca część Ordy.

W 1378 r. wojsko tatarskie, wysłane przez chana Mamaja na Moskwę, wtargnęło na ziemię riazańską, lecz poniosło znaczącą porażkę nad rzeką Wożą. Wówczas to chan Mamaj zawarł przymierze wojenne z księciem litewskim Jagiełłą i księciem riazańskim Olegiem, mające na celu doprowadzenie Księstwa Moskiewskiego do upadku. Książę Dymitr postanowił nie dopuścić do połączenia armii swych wrogów.

Dymitr zebrał 150-tysięczną armię, a pod jego sztandarami wystąpiło wielu książąt ruskich³⁷. Przyłączyli się do niego również dwaj książęta litewscy, synowie Olgerda, z którym przybyły pułki białoruskie. Z taką armią książę Dymitr przeprowadził się przez Okę, dochodząc do Donu. Tutaj też zwołał naradę wojenną.

34 Полное собрание русских летописей, т. 15, s. 430.

35 N. Mika, *Силу честного креста. Krzyż i praktyka jego całowania na Rusi w obliczu zagrożenia i najazdów tatarskich (do końca XV wieku)*, „Colloquia Russica” 2018, vol. 8, s. 371.

36 Więcej zob. w: *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, № 13, s. 36; № 30, s. 76; № 35, s. 90; № 38, s. 108; № 48, s. 147.

37 А.В. Журавель, *Аки молния в день дождя*, Кн. 1: *Куликовская битва и ее след в истории*, Русская панорама, Москва 2010, s. 356. W rosyjskiej literaturze przedmiotu nie ma jednak zgody co do liczebności wojsk ruskich uczestniczących w tej bitwie. Por. С.Н. Азбелев, *Численность и состав войск на Куликовом поле*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики” 2015, № 4 (62), s. 23–29; М.Н. Тихомиров, *Куликовская битва 1380 года*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1959, s. 335–376; Д.М. Масловский, *Из истории: военного искусства России: Опыт критического разбора похода Дмитрия Донского 1380 г. до Куликовской битвы включительно*, „Военный сборник” 1881, № 8, s. 215. O liczebności wojsk chana Mamaja traktuje następujące dzieło: Ю.В. Селезнев, *Стратегия и тактика Мамай: К вопросу о численности ордынских войск на Куликовом поле*, [w:] А.Н. Наумов (red.), *Куликово поле: Вопросы историко-культурного наследия*, Труды научно-практической конференции, Тульский полиграфист, Тула 2000, s. 297–299.

Dymitr uznał, że najlepszym sposobem osiągnięcia zwycięstwa będzie przekroczenie Donu i zmuszenie Tatarów do bitwy, zanim połączą się oni z podążającym im z pomocą księciem Jagiełłą.

Przeprawa przez Don rozpoczęła się nocą z 7 na 8 września 1380 r. O świcie wojska ruskie uformowały swe szyki na Kulikowym Polu, niedaleko ujścia rzeki Niepriadwy.

8 września 1380 r. na Kulikowym Polu rozegrała się decydująca bitwa³⁸. Na początku przewaga była po stronie Tatarów, lecz w zasadzce czekały oddziały ruskie pod wodzą kuzyna księcia Dymitra – Włodzimierza, syna Andrieja Sierpuchowskiego oraz wojewody wołyńskiego Bobroka³⁹. Zjawienie się w decydującej chwili świeżych sił na tyłach wojsk tatarskich rozstrzygnęło bitwę na rzecz zastępów księcia Dymitra (zob. ilustracja 4.4).

Tatarzy rzucili się do ucieczki. Wojska księcia Dymitra ścigały ich tak długo, aż zawładnęły obozem tatarskim. Książę Jagiełło nie zdecydował się na wszczęcie bitwy ze zwycięskim oddziałem Dymitra i powrócił ze swymi siłami na Litwę.

W końcu września wojska ruskie wróciły do Moskwy. Za odniesione zwycięstwo książę Dymitr otrzymał przydomek Doński.

Historyczna bitwa na Polu Kulikowym zapoczątkowała wielkość Moskwy, która – stopniowo uniezależniając się od Tatarów – przystąpiła do walki o zjednoczenie wszystkich ziem ruskich⁴⁰. Doprowadziło to do konfliktu z Litwą, która usiłowała utrzymać w swych rękach część tych ziem⁴¹.

Po poniesionej porażce na Kulikowym Polu chan Mamaj powrócił w swe rodzinne strony i ponownie zaczął gromadzić wojska. Tym razem wystąpił przeciwko niemu Tochtamysz⁴². Do starcia doszło nad Kałką – na tym samym stepie, gdzie miała miejsce potyczka zastępów rusko-połowieckich z Mongołami⁴³.

Mamajowi z nielicznymi członkami jego drużyny udało się zbiec z pola bitwy. Znalazł on schronienie w Kaffie na Krymie, jednakże już w kilka dni po przybyciu do tego miasta został zamordowany⁴⁴.

38 Полное собрание русских летописей, т. XLIII, Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского, Языки русской культуры, Москва 2004, s. 134. Więcej zob. w: С.Н. Азбелев, К вопросу о месте и дате Куликовской битвы (историографические заметки), „Древняя Русь: Вопросы медиевистики” 2014, № 3 (57), s. 145–151.

39 Полное собрание русских летописей, т. XLIII, Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского, s. 134.

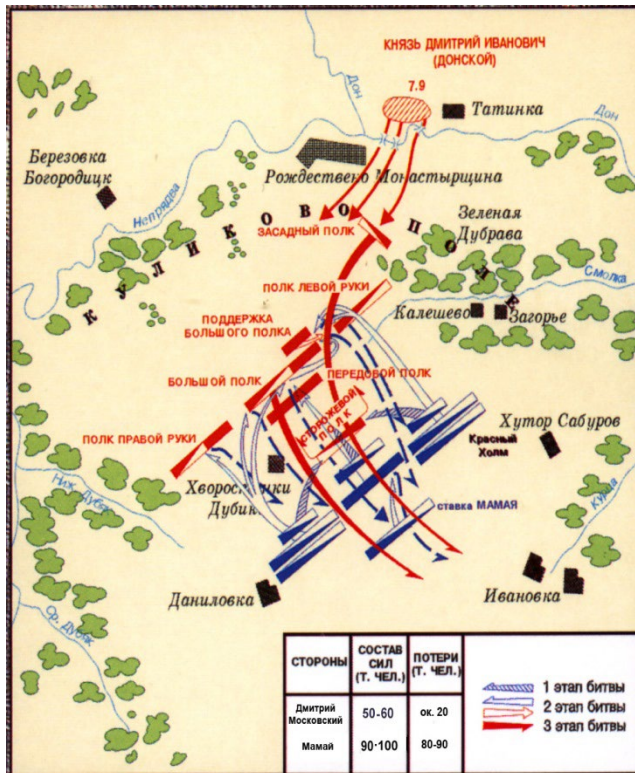
40 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 8. Por. A.E. Petrov, *La mémoire de la bataille de Kulikovo dans l'idéologie de l'état russe des XVe–XVIe siècles*, „Cahiers du monde russe” 2005, Vol. 46, № 1–2, s. 305–326.

41 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 8.

42 Tochtamysz w początkach swego panowania zamierzał restytuować porządku z czasów panowania Uzbeka, a najazd na Moskwę w 1382 r. miał utrwalić jego wpływy w Europie Wschodniej. Więcej zob. w: А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 135–137.

43 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 148.

44 *Ibidem*, s. 149.

Legenda:

Siły księcia Dymitra Dońskiego: 50–60 tys. osób; straty: ok. 20 tys. osób

Siły Mamaja: 90–100 tys. osób; straty: 80–90 tys. osób.

Na mapie zobrazowany został I, II i III etap bitwy.

Ilustracja 4.4. Bitwa na Kulikowym Polu w 1380 r.

Źródło: https://xn--d1abichglj9dyd8a.xn--90anlfbebar6i.xn--p1ai/files/morf/kulikovskaya_bitva1_f.jpg (dostęp: 1.08.2024).

4. Upamiętnienie wydarzeń historycznych jako wyraz potrzeb ideowych nowego państwa

W XV w. znaczny stopień rozwoju osiągnęła literatura moskiewska, wyrażająca potrzeby ideowe nowego centrum życia politycznego. Większość zabytków tej literatury łączy się tematycznie z problematyką długotrwałej walki władców

moskiewskich z zależnością od Tatarów. Podejmowana jest w nich przede wszystkim tematyka zwycięstwa wojsk wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra Dońskiego nad wojskami chana Mamaja, odniesionego w 1380 r. na Kulikowym Polu. O tym decydującym starciu, które zapoczątkowało proces zrzucenia jarzma tatarskiego, traktują szczegółowo latopis oraz utwory o tematyce historycznej, nawiązujące do tradycji powieści historyczno-wojskowej.

O rozwoju piśmiennictwa Księstwa Moskiewskiego tak wypowiedzieli się W. Jakubowski i R. Łużny:

Wśród literatur dzielnicowych, jakie się rozwijały w ciągu XIV i XV wieku na poszczególnych terytoriach Państwa Kijowskiego w okresie rozdrobnienia feudalnego i najazdu Tatarów, na czoło wysunęło się piśmiennictwo Księstwa Moskiewskiego. Obok więc takich odrębnych ośrodków kulturowych, egzystujących w znacznej izolacji od ziem pozostałych, jak Nowogród, Psków, Twer, ziemia Muromsko-Riazańska, gdzie rozwinęło się miejscowe kronikarstwo, powstają żywoty lokalnych świętych, utwory ograniczone tematycznie do spraw politycznych, kościelnych czy obyczajowych danego tylko regionu, tworzy się literatura moskiewska, która w XV stuleciu nie tylko osiąga znaczny stopień rozwoju, daleko swym rozmachem wyprzedza zanikające piśmiennictwo lokalne, ale coraz bardziej zaczyna przyjmować charakter ogólnoruski. Znajduje tu wyraz – w sferze zjawisk ideowych i artystycznych – ta sytuacja polityczno-historyczna, dzięki której książęta moskiewscy uzyskali najpierw hegemonię wśród władców najbliższych terytoriów Rusi Północno-Wschodniej, ziemi Włodzimierskiej, Suzdalskiej i Rostowskiej, czyniąc ze swej stolicy centrum życia gospodarczego i politycznego, a potem rozpoczęli energiczną ekspansję poddając kolejno swej władzy coraz to nowe księstwa i ziemie. Proces ten doprowadził przede wszystkim do konfliktów ze Złotą Ordą, następnie z Litwą, która opanowała w tym czasie olbrzymie połacie ziem ruskich na zachodzie i południu, a równocześnie do powstania w ciągu wieku XV silnego Księstwa Moskiewskiego, w przyszłości zaś, w wieku XVI, Państwa Moskiewskiego obejmującego już większość dawnych ziem ruskich⁴⁵.

Wątek jedności ziemi ruskiej był kontynuowany w zabytkach poetyckich, powstałych po zwycięskiej bitwie na Kulikowym Polu. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje *Słowo Sofoniusza z Riazania*⁴⁶, zwane także *Zadońszczyzną* (zob. aneks cz. 7). Twórcą tego utworu jest Sofonij riazaniec – duchowny bądź mnich, pochodzący z Riazania bądź tam żyjący. Więcej informacji o twórcy *Zadońszczyzny* historykom znaleźć się nie udało.

45 W. Jakubowski, R. Łużny, *Literatura staroruska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 98–99.

46 Pełen tytuł tego dzieła brzmi: *Słowo (Sofoniusza z Riazania) o wielkim księciu Dymitrze Iwanowiczu i bracie jego Włodzimierzu Andriejewiczu*.

Najwcześniejsza wersja *Zadońszczyzny*, zawarta w kopii Undolskiego⁴⁷, miała powstać tuż po bitwie Kulikowskiej, prawdopodobnie jeszcze w 1380 r.⁴⁸ Jak podają W. Jakubowski i R. Łużny:

O tym właśnie decydującym starciu, które zapoczątkowało upadek hegemonii Ordy, a które przeszło do historii pod nazwą „bitwy Kulikowskiej” lub „Mamajowego pobojowiska”, opowiada szczegółowo latopis, a także kilka utworów o tematyce historycznej w gatunku tradycyjnej powieści historyczno-wojennej. Wśród nich najwybitniejsza to tzw. *Zadońszczyzna* lub *Słowo* (Sofoniusza z Riazania) o wielkim księciu Dymitrze Iwanowiczu i o bracie jego Włodzimierzu Andriejewiczu. W odróżnieniu od innych autorów piszących o tej bitwie, Sofoniusz stworzył utwór najbardziej dojrzały literacki, przetwarzając poetycko konkretny materiał historyczny i od faktografii przechodząc do uogólnienia. Wzorcem dla niego – co również świadczy o świadomym literackim wysiłku i oryginalności – stało się najwybitniejsze dzieło dawnej literatury ruskiej, *Słowo o wyprawie Igora*, którego wpływ na *Zadońszczyznę* okazał się wyjątkowo silny. Oba utwory miały zresztą wiele wspólnego w samej swej genezie oraz w zamiarach ich twórców. Sofoniusz, podobnie jak jego wielki poprzednik, przedstawia decydującą bitwę, która ma niezmiernie doniosłe znaczenie dla Rusi. Samo wydarzenie potraktowane jest tu i tam w szerszym wymiarze ogólnej sytuacji politycznej. Tu i tam centralne miejsce zajmują postacie książąt – wodzów połączonych więzami pokrewieństwa, którzy są przedstawieni w sposób wybitnie idealizujący⁴⁹.

Badacze dostrzegają daleko idące wpływy i zależności pomiędzy *Zadońszczyzną* a *Słowem o wyprawie Igora*. Związki między tymi utworami są bezsporne, a jedyna różnica polega na tym, iż *Słowo* opisuje klęskę wojsk ruskich, zaś *Zadońszczyzna* – ich zwycięstwo⁵⁰.

W *Zadońszczyźnie* wątek ideowy – jedność ziemi ruskiej – został szczególnie wyeksponowany i rozwinięty. Bitwa na Kulikowym Polu, zwiastująca zmierzch jarzma tatarskiego, zaktywizowała bowiem dążenia wszechruskie.

Tekst *Zadońszczyzny*, zestawiony zaraz po bitwie Kulikowskiej i zachowany w kopii Undolskiego, ukazuje alians księstw ruskich pod egidą Moskwy. W koalicji tej, ukazanej w tej wersji, przedstawione są postacie książąt Rusi północno-wschodniej, władcy Rusi zachodniej, książęta siewierscy i wołyńscy oraz Olgierdowicze. Symbolem jedności interesów tych wszystkich sił politycznych uczyniony został książę sierpuchowski Włodzimierz Andriejewicz. Źródło to przedstawia świat ruski skonsolidowany wokół Moskwy⁵¹.

47 Swoją nazwę zawdzięcza ona pierwszemu ich właścicielowi – W.W. Undolskiemu, który był kolekcjonerem starych rękopisów. Zob. *Фразеологический словарь старославянского языка*, Флинта, Москва 2011, s. 11.

48 М.Н. Тихомиров (red.), *Повести о Куликовской битве*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1959, s. 397.

49 W. Jakubowski, R. Łużny, *op. cit.*, s. 99.

50 B. Mucha, *Historia literatury rosyjskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 40.

51 М.Н. Тихомиров (red.), *Повести о Куликовской битве*, s. 391.

Słowo o wyprawie Igora i Zadońszczyzna miały wspólną genezę, a ich twórcy zrelacjonowali decydującą bitwę w szerszym aspekcie ogólnej sytuacji politycznej⁵². Obraz Wszechrusi zarysowany został w nich za pomocą tych samych środków ideowo-artystycznych, głównie poprzez zwracanie się ku przeszłości kijowskiej. W ten sposób nakreślona została wizja Wszechrusi, ukształtowana przez podtrzymywanie ścisłych związków z tą przeszłością, wspartą koalicją wszystkich księstw ruskich skupionych wokół Moskwy.

W *Zadońszczyźnie* skłonność do eksponowania wszechruskiego charakteru wyprawy przeciwko Tatarom znalazła wyraz w przecenianiu udziału Nowogrodu Wielkiego w tym przedsięwzięciu oraz wyciszaniu konfliktu mającego miejsce pomiędzy Riazaniem a Moskwą⁵³. Warto także podkreślić fakt, iż Sofoniusz zaczerpnął szereg elementów z zakresu artystycznego ukształtowania *Słowa o wyprawie Igora*, wśród których wymienić należy przede wszystkim łączenie warstwy epickiej z dygresjami i apostrofami o charakterze lirycznym, wprowadzenie realiów mitologicznych, aluzji historycznych, środków stylistycznych oraz obrazów poetyckich inspirowanych ustną twórczością ludową⁵⁴.

5. Zrzucenie jarzma mongolskiego

Zrzucenie jarzma mongolskiego było wynikiem procesu trwającego już od końca XIV w., którego finalizacja przypadła na II połowę XV w. Proces ten przebiegał w niezwykle skomplikowanych warunkach politycznych.

Stopniowe rozluźnienie więzów prawnych pomiędzy Moskwą a Ordą w dużym stopniu zależało od reguł gry prowadzonej przez władcę moskiewskiego, który snując zręczną intrygę dyplomatyczną, umiejętnie lawirował w wielopłaszczyznowym układzie stosunków moskiewsko-wielkoordowych.

O losach zwierzchnictwa tatarskiego nad Rusią przesądziła ostatecznie klęska, jaką poniósł Tochtamysz w kwietniu 1395 r. Mimo iż Orda nie wyrzekła się swych aspiracji do panowania w Europie Wschodniej, nie była ona już w stanie wyegzekwować narzuconych przez siebie praw.

Panujący z woli chana Wasyl I, osadzony na tronie w 1389 r., tylko w początkowym okresie swych rządów realizował owe obowiązki wasalne. W późniejszym czasie korzystał głównie z protekcji w pozyskaniu tytułu prawnego do Niżnego Nowogrodu. Po klęsce Tochtamysza Wasyl I nie pojechał już po jarлык do nowego chana Temir-Kutłuja.

52 B. Mucha, *op. cit.*, s. 40.

53 М.Н. Тихомиров (red.), *Повести о Куликовской битве*, s. 391.

54 B. Mucha, *op. cit.*, s. 40.

Można zatem stwierdzić, iż od 1395 r. wszelkie formy zależności Rusi od Ordy całkowicie zniknęły na okres 13 lat. Ostatnią próbą przywołania do przestrzegania narzuconego przez Ordę prawa był najazd Edygeja na Moskwę w 1408 r. Jednak w 1412 r. w Złotej Ordzie nastąpiło kolejne przesilenie, które ostatecznie przypięczętowało jej rozbięcie polityczne na szereg zwalczających się ułusów, co znacząco ograniczyło jej wpływ na sprawy państwa ruskiego⁵⁵. Mimo tego nie przestawała być ona groźnym sąsiadem Moskwy, co związane było z polityką prowadzoną przez władcę litewskiego księcia Witolda, który wspierał chanów w celu wpływania na sprawy polityczne Moskwy⁵⁶.

Sytuacja zarówno w Moskwie, jak i na Litwie została uregulowana w wyniku postanowień porozumienia zawartego między Kazimierzem Jagiellończykiem a Wasylem II, podpisanego w 1449 r.⁵⁷ Stworzyło to Moskwie perspektywę całkowitego wyzwolenia się państwa spod władania Ordy.

Jak podaje M.G. Safargalijew, pretendujący do wyłącznej spuścizny po Czyn-gis-chanie Achmat zamierzał restytuować zależność Rusi na miarę tego, w jakiej pozostawała ona zależna od Złotej Ordy w czasie jej największej świetności⁵⁸. Jednakże dochody z Rusi napływały nieregularnie i w zmniejszonym wymiarze. Stało się to powodem wyprawy na Moskwę, podjętej w 1459 r. przez Said-Achmeda w celu wyegzekwowania zaległego trybutu⁵⁹. Prawdopodobnie dwa kolejne najazdy, jakie miały miejsce w 1465 i 1472 r., miały tę samą przyczynę. W 1474 r. Iwan III odnowił swe wasalne zobowiązania wobec Achmata.

S.M. Kuczyński za datę zrzucenia jarzma tatarskiego przyjął 1476 r., w którym Iwan III nie uiszczył *wychodu* na rzecz wspomnianego Achmata⁶⁰, jednak w literaturze przedmiotu podawane są i inne momenty historyczne⁶¹. Podkreślić należy, iż Iwan III unikał oficjalnych deklaracji antytatarskich, a podejmował ukryte starania dyplomatyczne, mające na celu umocnienie jego pozycji⁶². Inaczej wyglądał stan prawny – z formalnego punktu widzenia Moskwa była zależna od Wielkiej Ordy do 1502 r., tj. do chwili rozbięcia jej przez Mengli-Gireja⁶³.

55 Więcej zob. w: М.Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Мордовское книжное издательство, Саранск 1960, s. 175–200.

56 *Ibidem*, s. 180.

57 Por. Z. Skopińska, *Traktat z 31 sierpnia 1449 r. w świetle polityki Moskwy w latach 1440–1453*, „Anatium Wileńskie” 1928, t. 15, s. 108–150.

58 М.Г. Сафаргалиев, *op. cit.*, s. 271.

59 *Полное собрание русских летописей*, т. 8, s. 148–149.

60 S.M. Kuczyński, *O dacie zrzucenia jarzma mongolskiego na Rusi*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1956, nr 1, s. 33–35.

61 Por. В.В. Каргалов, *Конец ордынского ига*, Наука, Москва 1984; В.В. Каргалов, *Свержение монголо-татарского ига*, Просвещение, Москва 1973; И.Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Наука, Москва 1975.

62 Więcej zob. w: A. Krupska, *Z dziejów tworzenia się nowego układu sił politycznych w Europie Wschodniej po upadku Złotej Ordy w XV wieku*, „Roczniki Historyczne” 1976, vol. 42, s. 43–44.

63 *Ibidem*, s. 44–46.

W maju 1491 r. Iwan III wysłał na pomoc Mengli-Girejowi swe wojska, które stanęły przeciwko Wielkiej Ordzie. W wyprawie tej powinni byli wziąć udział jego bracia, co wynikało ze zobowiązań sojuszniczych. Wezwania posłuchał tylko jeden z braci Iwana III – Borys. Drugi z nich – Andrzej Starszy – odmówił wykonania rozkazu, twierdząc, że nie wchodzi to w zakres jego porozumień z Iwanem III.

Wiążąc się z Mengli-Girejem przeciwko Achmatowiczom, Iwan III doskonale skalkulował korzyści, jakie mógł osiągnąć z formalnego uznawania zwierzchnictwa krymskiego. Girejowie konkurowali bowiem z Achmatowiczami o wyłączność spuścizny politycznej po Złotej Ordzie. Dlatego podsycanie wrogości obu państw, prowadzące do osłabienia pozycji Wielkiej Ordy, leżało w interesie księcia moskiewskiego⁶⁴.

6. Chanaty tatarskie powstałe w wyniku podziału Złotej Ordy

W II połowie XV w. w wyniku podziału Złotej Ordy powstały dwa chanaty tatarskie – kazański i astrachański⁶⁵.

Chanat kazański utworzony został w pobliżu ujścia Kamy do Wołgi na obszarach, gdzie niegdyś rozpościerało się państwo bułgarskie. Zasadniczy trzon jego ludności stanowili Bułgarzy. Oprócz tego na terytorium tego chanatu przybyli wychodźcy z innych ziem tatarskich. Na obszarze tym jeszcze od czasów bułgarskich głównym zajęciem mieszkańców była uprawa roli. Ponadto zajmowali się oni rybołówstwem, myślistwem i bartnictwem, a rozległe pastwiska umożliwiały hodowlę znacznego pogłowia bydła.

W chanacie kazańskim rozwinęty był handel. Jego przedmiotem były skóry zwierząt futerkowych, miód, a także niewolnicy, których Tatarzy kazańscy masowo uprowadzali z nadgranicznych obszarów ruskich. Każdego roku na Wyspie Gościnnej na Wołdze odbywał się jarmark, na który zjeżdżali się nie tylko kupcy ruscy, ale także kupcy z Persji, Buchary i Chiwy.

W ciągu pierwszych lat swego istnienia chanat kazański był państwem dość silnym. Chan kazański Ulu-Muhammed na krótki czas zdobył nawet Niżny Nowogród. Tatarzy kazańscy zadali pod Suzdałem dotkliwą klęskę wojskom wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla Ślepego, zaś jego samego wzięli do niewoli. Dopiero po zapłaceniu wysokiego okupu został on wypuszczony na wolność. W późniejszym

64 Por. A. Zajączkowski, *Dyplomatyka Złotej Hordy i Krymu w XV w.: nowe materiały z archiwum tureckiego*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 212–217.

65 Z. Wójcik, *Dzieje Rosji. 1533–1801*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 44.

okresie zatargi wewnętrzne znacząco osłabiły chanat kazański. Skorzystały z tego Moskwa i Krym, które mieszały się do spraw chanatu, obsadzając tron kazański swymi protegowanymi.

Chanat astrachański wyodrębnił się w 1460 r.⁶⁶ Chanat ten stanowił dla państwa moskiewskiego poważne niebezpieczeństwo. Dlatego też chanowie krymscy starali się wykorzystywać go przeciwko Moskwie⁶⁷. Początkowo oba chanaty – kazański i astrachański – zajmowały dość silną pozycję. Z. Wójcik podkreśla, iż:

Nie zagrożenie Rosji przez Tatarów kazańskich i astrachańskich było jednak zasadniczą przyczyną ataku moskiewskiego na oba chanaty. Tatarskie państwa nadwołżańskie musiały paść po prostu dlatego, że były rzeczywistą przeszkodą do gospodarczego, a co za tym idzie i ogólnego, rozwoju państwa moskiewskiego. Łupieskie wyprawy tatarskie były oczywiście pretekstem do ataku moskiewskiego, nie zaś jego przyczyną. Trudno jednak zaprzeczyć, że oba chanaty nadwołżańskie miały silne powiązania z wrogimi Moskwie siłami, przede wszystkim z Krymem, a w dalszej kolejności z Turcją i Litwą⁶⁸.

W Kazaniu, który leżał najbliżej granic Rosji, dość często dochodzili do głosu zwolennicy orientacji promoskiewskiej, jednak z chwilą, gdy górę wzięły nastroje prokrymskie, władza w Kazaniu przeszła w ręce przedstawicieli dynastii krymskiej – Safy Gireja⁶⁹. W 1536 r. wyruszył on w głąb państwa moskiewskiego⁷⁰. Również ze strony Krymu rozpoczęły się wrogie poczynania, w wyniku których w 1535 r. nastąpił wypad ordy na terytorium księstwa riazańskiego⁷¹.

Wspólne poczynania Litwy, Polski, Krymu i Kazania przeciw Moskwie spotkały się z aprobatą władz Stambułu. Co prawda sułtan Sulejman Wspaniały nie mógł angażować się w owym czasie w politykę wschodnioeuropejską ze względu na swoje aktywne uczestnictwo w sprawach rozgrywających się na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej, jednakże wspierał oponentów Rosji w takim zakresie, w jakim pozwalały mu na to środki będące w jego dyspozycji⁷².

Korzystniejsza sytuacja międzynarodowa w Europie Wschodniej zaistniała dla Rosji ok. 1540 r., kiedy Moskwie przestał zagrażać sojusz Turcji, Krymu, Polski i Litwy. W tym okresie drogi króla polskiego, a zarazem wielkiego księcia litewskiego Zygmunta I i sułtana Sulejmana Wspaniałego rozeszły się na tle spraw węgiersko-siedmiogrodzkich⁷³.

66 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 152.

67 N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *Historia powszechna*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 881–882.

68 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 45.

69 *Ibidem*, s. 45–46.

70 *Ibidem*, s. 46.

71 *Ibidem*.

72 Więcej zob. w: J. Reychman, *Historia Turcji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.

73 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 47.

Pierwsze wystąpienie przeciwko chanatowi kazańskiemu miało miejsce w 1545 r. i przyjęło postać demonstracji wojskowej. W późniejszym okresie nastąpiły kolejne wyprawy na Kazań, z którymi zbiegły się walki wewnętrzne w chanacie. Szturmy Kazania miały miejsce zimą 1547/1548 r., a następnie dwa lata później, również w okresie zimowym. Drugi szturm Kazania także zakończył się niepowodzeniem, co skłoniło dowództwo rosyjskie do staranniejszych przygotowań do nowej zbrojnej interwencji, do której doszło w 1552 r. Wcześniej jednak (wiosną 1551 r.) Rosjanie wybudowali przy ujściu rzeki Swijagi do Wołgi (na terytorium kazańskim) fortecę, którą nazwano Swiżajsk. Miała ona służyć jako baza wypadowa przeciw chanatowi kazańskiemu. Nowa interwencja zbrojna została także dobrze przygotowana w sferze dyplomatycznej, gdyż Rosjanie zapewnili sobie neutralność jednego z najpotężniejszych murzów nogajskich⁷⁴.

Po kolejnych, bardzo krótkich rządach obalony został władca Kazania Szach-Ali. W 1551 r. chanem został carewicz Jediger, pochodzący z ordy nogajskiej. W takiej sytuacji Iwan Groźny podjął decyzję o zbrojnej interwencji. Latem 1552 r. olbrzymia armia moskiewska, dowodzona osobiście przez cara, rozpoczęła oblężenie Kazania. Wykorzystując doświadczenia dwóch poprzednich nieudanych szturmów, udało się nie tylko stworzyć armię pokaźnych rozmiarów, ale także dobrze ją uzbroić i wyszkolić – w jej skład weszły już bowiem pułki strzeleckie⁷⁵.

Po stronie chana Jedigera opowiedział się chan krymski Dewlet Girej. Nie pośpieszył on wprawdzie z bezpośrednią pomocą, ale Wielka Orda pod jego osobistym dowództwem wtargnęła głęboko w terytoria państwa moskiewskiego. Spodziewano się, że ta dywersja spowoduje odwrót armii rosyjskiej spod Kazania. Mimo iż orda dotarła aż do Tuły, nie dało to spodziewanego rezultatu, a Dewlet Girej został zmuszony do odwrotu.

2 października 1552 r., po przeszło miesięcznym oblężeniu, armia moskiewska zdobyła szturmem Kazań, a chan Jediger dostał się do niewoli. Mimo odniesionego przez Rosjan zwycięstwa nie doszło do zakończenia wojny, gdyż armia moskiewska spotkała się z wielkim oporem chanatu kazańskiego. Walki trwały aż do 1557 r., kiedy to chanat ten ostatecznie został włączony w skład państwa moskiewskiego.

Znacznie mniejszym wysiłkiem udało się Rosji podbić chanat astrachański. W czasie, gdy wojska moskiewskie zwalczały jeszcze opór ludności kazańskiej, murzowie astrachańscy, nastawieni promoskiewsko, obalili stronnika Krymu chana Jemgurczeja i osadzili na tronie przedstawiciela swej orientacji Derbysz-Alego. Ten jednak w sojuszu z Rosją pozostawał niedługo, gdyż wkrótce wszedł w porozumienie z Tatarami krymskimi i nogajskimi. Car Iwan Groźny na takie posunięcie odpowiedział wysłaniem wojsk na Astrachań, który został zajęty w 1556 r.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 48.

⁷⁵ *Ibidem*.

Zlikwidowanie chanatu astrachańskiego i włączenie w skład państwa rosyjskiego olbrzymich terenów położonych nad środkowym i dolnym biegiem Wołgi stanowiło także dotkliwy cios dla chanatu krymskiego⁷⁶.

Krym nie zamierzał się jednak poddawać. W 1571 r. miała miejsce wyprawa Tatarów krymskich na Moskwę. Wyprawę tę tak opisał W.A. Serczyk:

Na wiosnę [1571 r.] wyruszyła czterdziestotysięczna wyprawa Tatarów krymskich skierowane przeciw stolicy państwa rosyjskiego. Po otrzymaniu wiadomości o klęsce wojsk moskiewskich pod Tuła i Sierpuchowem car osobiście wyruszył z posiłkami przeciw wojskom chana. Do starcia jednak nie doszło, nie doczekawszy się bowiem spodziewanej pomocy ze strony opryczników i z góry przekonany o swojej nieuniknionej klęsce, Iwan IV zawrócił z drogi i schronił się w Jarośławiu (a jak twierdzą niektóre ze współczesnych przekazów nawet dalej na północy, w Bielooszierze). 26 maja chan stanął pod Moskwą, rozlokowawszy się w carskiej siedzibie – Kołomienskoje. W stolicy pełno już było wojska rosyjskiego, które na wieść o kolejnych niepowodzeniach carskich ulubieńców ściągnęło, by bronić miasta. Wiemy już, czym zakończyło się to dla Moskwy. Spłonęły wszystkie domy drewniane, zginęło mnóstwo ludzi, wielu znalazło się w tatarskiej niewoli. Dewlet-Girej powrócił na Krym z jasyrem i wielkimi łupami. W Moskwie pojawili się ponownie jego gońcy z żądaniem zwrócenia Kazania i Astrachania. Po poniesionej ostatnio klęsce Iwan IV nie był wcale pewien utrzymania obydwu miast, dlatego też, zbierając siły do odparcia kolejnego, spodziewanego ataku, starał się zyskać na czasie. Godził się na przekazanie Astrachania Dewlet-Girejowi (o Kazaniu nie było mowy), lecz stwierdzał jednocześnie, że trudno będzie zadośćuczynić temu życzeniu bez poczynienia odpowiednich przygotowań. W ślad za tym przesłał nową propozycję. W zamian za „zapomnienie” o Kazaniu i Astrachaniu Iwan IV obiecywał chanowi bogate podarunki. Rozzuchwalony sukcesem i przekupiony przez posłów Zygmunta Augusta Dewlet-Girej nie ustępował ani na krok. W następnym roku był znowu bliski zdobycia Moskwy. Gdy główne siły moskiewskie mitrężyły czas na walkach z kilkutysięcznym oddziałem tatarskim, wojska chana w nocy przepawiły się przez Okę i zostały zatrzymane dopiero w odległości kilkudziesięciu kilometrów od stolicy (...). Chan nie osiągnął zamierzonego sukcesu. Wzmocniło to pozycję Iwana IV, który teraz z tym większą stanowczością sprzeciwiał się czynieniu Tatarom jakichkolwiek ustępstw⁷⁷.

Analizując problematykę podziału ziem stanowiących niegdyś terytorium Złotej Ordy, wspomnieć należy także o Ordzie Nogajskiej. Jej wpływom politycznym ulegały bowiem chanat kazański i astrachański.

⁷⁶ W następstwie likwidacji chanatu astrachańskiego Wołga w całości swego biegu znalazła się we władaniu państwa moskiewskiego. Przyłączenie Astrachania otworzyło Moskwie drogę do krajów położonych nad Morzem Kaspijskim.

⁷⁷ W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1986, s. 127–128.

Orda Nogajska powstała pod koniec XIV w.⁷⁸ Jej terytoria były położone między Wołgą a Jaikiem⁷⁹. Tę wielką samodzielną ordę nazwano „nogajską”, gdyż w jej skład weszły niektóre plemiona ujarzmione niegdyś przez wodza Złotej Ordy Nogaja⁸⁰ – aktywnego dowódcę wojsk Złotej Ordy w II połowie XIII w.⁸¹

Nogaj rozpoczął swą karierę w okresie panowania Berke-chana i przez 40 lat kształtował politykę państwa ordyńskiego. Największe wpływy osiągnął za czasów Möngke Temura, Tuda Möngke, Telebogi oraz w okresie początków panowania Tochty. Wiodąc sprytnie intrygi na dworze, w czasie rządów Tuda Möngke doprowadził on do powstania dwuwładzy, która czasowo podzieliła Ordę. Sytuacja ta spowodowała znaczące zmiany w rozwoju wydarzeń na Rusi. Przeciw starszemu synowi Aleksandra Newskiego, Dymitrowi, wystąpił jego młodszy brat Andrzej. Andrzejowi udało się uzyskać jarłyk od Tuda Möngke i wyegzekwować swe prawa przy pomocy oddziałów tatarskich. Wspierany przez Nogaja Dymitr powrócił jednak na tron. Spowodowało to długi okres wojny domowej na Rusi. W spór ten zaangażowali się i inni książęta ruscy, co doprowadziło do wykrystalizowania się dwóch koalicji politycznych. Dymitra – protegowanego Nogaja – popierało ugrupowanie złożone z książąt Moskwy i Tweru, zaś Andrzeja – kandydata chana – wspierała grupa książąt rostowskich, wśród których znaleźli się Borys Wasilkowicz rostowski, Gleb Wasilkowicz bieloozerski oraz Fiodor Rościszlawowicz jarosławski. Konflikt zakończył się dopiero w 1294 r., a kres jemu położyła śmierć Dymitra w tymże roku. Po śmierci Nogaja, która nastąpiła w 1300 r., minął również kryzys w Ordzie⁸².

Orda Nogajska swój początek zawdzięcza Edygejowi. W latach 40. XV w. przekształciła się ona w samodzielny organizm państwowy, co miało miejsce w okresie panowania jego wnuka Okkasa⁸³. O ordzie tej tak wypowiedzieli się J. Osiński, B. Baigunakov i G. Sabdenowa:

Był to feudalny związek koczowników, mający cechy państwa, który zajmował terytorium na północ od Morza Kaspijskiego i Jeziora Aralskiego, od Wołgi po Irtysz. Wśród ludności przeważały plemiona Mangitów, Kanratów, Najmanów, Argynów, Kanły, Ałszyn, Tama i inne. Ludność trudniła się przede wszystkim hodowlą bydła, prowadząc koczowniczy tryb życia. Istniało rozwinięte rzemiosło i architektura. Orda Nogajska była podzielona na ulusy, na których czele stali *mirzowie*. *Mirzowie* byli podporządkowani *bijom*, a najwyższa władza spoczywała w rękach emira. Ze względu na to, iż chanem mógł zostać tylko potomek Czyngis-chana, nogajscy władcy

78 N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *op. cit.*, s. 882.

79 Nazwa rzeki Ural do 1775 r.

80 Nogaj sprawował władzę nad tą częścią Złotej Ordy, która rozciągała się na zachód od Donu. Odgrywał znaczącą rolę w jej życiu politycznym. Jak podają B. Grekow i A. Jakubowski, do Nogaja wysyłane były poselstwa i szczodre podarunki, a on sam brany był za chana. Zob. B. Grekow, A. Jakubowski, *op. cit.*, s. 78.

81 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 152.

82 А.Н. Насонов, *op. cit.*, s. 59.

83 Więcej zob. w: М.Г. Сафаргалиев, *op. cit.*, s. 225–231.

tytułowali się emirami. W XVI w. migracja Nogajów na zachodni brzeg Wołgi przyczyniła się do podziału państwa, a najwyższą władzę u zachodnich Nogajów sprawował sułtan. Ułusy, plemiona i rody nieprzerwanie toczyły między sobą walki o pastwiska i władzę polityczną w Ordzie. Istniała gwardia władcy oraz drużyny udzielnych *mirzów* i *bijów*, które były ściągane na wypadek wojny⁸⁴.

Integralność Ułusu Dżuczego, oparta na dynastycznej władzy chanów, została naruszona – jak już wcześniej zostało wspomniane – w okresie wojny domowej w II połowie XIV w. Jedność państwa restytuowano w okresie panowania Tochtamysza, jednak tylko na krótki okres. Za rządów Edygeja nastąpił bowiem ostateczny podział terytorium na część wschodnią i zachodnią. Większość chanów, których on wykreował, przeciwstawiając ich synom Tochtamysza, faktycznie nie była już władcami Złotej Ordy, lecz wschodnich ułusów. Dzięki Edygejowi ta część Tatarszczyzny nie uległa rozbiciu aż do jego śmierci, która nastąpiła w 1420 r.⁸⁵

W 1422 r. doszło do rywalizacji o spuściznę po Edygeju, z której po wielu perypetiach zwycięsko wyszedł Abulachair. W czasie jego panowania granice państwa znacząco się poszerzyły, co było wynikiem sukcesów odniesionych w walce z Timurydami. Terytoria będące pod władaniem Abulchaira obejmowały swym zasięgiem Sygnak i pobrzeże Morza Aralskiego wraz z ujściem Syrdarii, dochodząc aż po Ałtaj. Związek zdobytych i zjednoczonych pod władzą Abulchaira plemion rozpadł się jednak po jego śmierci, która nastąpiła w 1468 r. Wówczas to doszło do wydzielenia się plemion, które w przyszłości utworzyły chanat kazachski, a wraz z tym większość koczowników Złotej Ordy żyjących w jej wschodniej części odpadło od Ułusu Dżuczego. Na pozostałych terytoriach wschodnich Złotej Ordy ukształtowały się chanat syberyjski i Orda Nogajska⁸⁶.

84 J. Osiński, B. Baigunakov, G. Sabdenowa, *Państwowość kazachska: historia i rzeczywistość. Przyczynek do teorii państwa*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego” 2015, nr 1, s. 160.

85 М.Г. Сафаралиев, *op. cit.*, s. 201–203.

86 *Ibidem*, s. 203 i nast.

Rozdział 5

Kształtowanie i umacnianie suwerenności państwa moskiewskiego

1. Kształtowanie suwerenności wewnętrznej państwa moskiewskiego

Analizując problematykę suwerenności państwa moskiewskiego, można stwierdzić, że etapy uniezależniania się Rusi od Tatarszczyzny są na tyle widoczne, iż aspekt suwerenności zewnętrznej był dostatecznie dobrze zarysowany, by nie budził znaczących sporów wśród historyków¹. Inaczej rzecz się ma z zagadnieniem suwerenności wewnętrznej państwa moskiewskiego ze względu na fakt, iż w XIV–XV w. kwestia statusu poszczególnych księstw i stopnia ich niezależności wydaje się być bardziej skomplikowana. Znajduje to odzwierciedlenie w zróżnicowanych stanowiskach, jakie odnaleźć można w rosyjskiej literaturze przedmiotu. Część historyków prawa – mając na uwadze kryteria formalno-prawne – przypisuje wszystkim powstałym w procesie rozbitcia dzielnicowego państewkom atrybuty całkowicie suwerennych organizmów politycznych. Taki pogląd odnaleźć można m.in. w pracach W.I. Siergiejewicza² i S.W. Juszkowa³. Ten punkt widzenia

1 Por. A.H. Насонов, *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1940; М.Б. Елисеев, *Русь против Золотой Орды*, Вече, Москва 2017; С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1959; В.Т. Пашуто, *Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке*, Учпедгиз, Москва 1951.

2 В.И. Сергеевич, *Русские юридические древности*, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890; В.И. Сергеевич, *Лекции и исследования по древней истории русского права*, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург 1910.

3 С.В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Госюриздат, Москва 1949; С.В. Юшков, *История государства и права СССР*, Юридическое издательство НКЮ СССР, Москва 1950; С.В. Юшков, *Очерки по истории феодализма в Киевской*

podzielał także B.A. Rybakow⁴. Stanowisko to nie jest pozbawione dużej dozy słuszności, jednak przez zbyt daleko idącą generalizację, widoczną przede wszystkim w dziełach W.I. Siergiejewicza, upraszcza to zagadnienie. Autor ten w niedostatecznej bowiem mierze uwzględnił zróżnicowane warunki historyczne. Niesłuszne jest przecież traktowanie zjawisk mających miejsce w XI i XII w. na równi z procesami, jakie zachodziły w XIV i XV w.⁵ Charakter suwerenności księstw udzielnych w tych okresach był bowiem odmienny. Co więcej, należy pamiętać o istniejącej od połowy XIV w. gradacji niezawisłości państw ruskich⁶. Dlatego też nie istnieją podstawy, by rozpatrywać w tych samych kategoriach suwerenności takie księstwa udzielne, jak uglickie, bieloozerskie, galickie i dmitrowskie oraz tzw. wielkie księstwa, do których należały księstwo moskiewskie, twerskie, riazańskie i niżnonowogrodzkie. „Wielkie księstwa” dysponowały bowiem znacznie szerszym zakresem swobód oraz o wiele większą siłą ekonomiczną. Przewaga ta wynikała przede wszystkim z posiadanego przez nie prawa bezpośredniego porozumiewania się z Ordą w sprawach finansowych i egzekwowania w jej imieniu trybutu z księstw udzielnych⁷. Można zatem w pełni zgodzić się z poglądem L.W. Czerepnina, iż brak samowystarczalności ekonomicznej spowodował polityczne uzależnienie się od Moskwy niektórych księstw udzielnych już w czasie panowania Iwana Kality⁸. Co więcej, integracja ekonomiczna – w opinii tego autora – była jedną ze stron procesu zjednoczeniowego⁹.

Руси, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1939.

- 4 Б.А. Рыбаков, *Первые века русской истории*, Наука, Москва 1964; Б.А. Рыбаков, *Культура древней Руси*, Знание, Москва 1956.
- 5 Рог. М.А. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя древней Руси, Государственное социально-экономическое издательство*, Москва–Ленинград 1926; Л.А. Жукова, Л.В. Машанова, И.П. Плаксин, *История государственного управления в России (IX–XVII вв.)*, Издательство ГАУ, Москва 1996; К.В. Базилевич, *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века*, Издательство Московского университета, Москва 1952; Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960.
- 6 Więcej zob. w: В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, Типография Г. Лисснера и Д. Собко, Москва 1908; Ю.В. Кривошеев, Р.А. Соколов, С.В. Гусева, *Москва в эпоху средневековья: очерки политической истории XII–XV столетий*, СПбГУ, Санкт-Петербург 2021; А.Е. Пресняков, *Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории*, Киевская Русь, Наука, Москва 1993.
- 7 Рог. Л.В. Черепнин, *К вопросу о характере и форме древнерусского государства X – начала XIII в.*, „Исторические записки” 1972, т. 89, s. 362–384; В.Т. Пашуто, *Черты политического строя Древней Руси*, [w:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Наука, Москва 1965, s. 11–76; С.А. Мельников, *Правовые факторы эволюции древнерусского государства XI–XV веков*, „Юридический мир” 2010, № 5, s. 43–47.
- 8 Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства...*, s. 455.
- 9 *Ibidem*.

Analizując materiał źródłowy, należy stwierdzić, iż za stanowiskiem L.W. Czepepnina przemawia wiele innych faktów, co pozwala wysnuć wniosek, że naturalnym stanem rzeczy było ograniczanie formalnej suwerenności księstw udzielnych przez „wielkie księstwa”, które czasowo zdobywały pozycje hegemoniczne. Świadczą o tym wydarzenia, jakie miały miejsce po zjeździe moskiewskim w 1340 r., po zwycięstwie Moskwy nad Twerem w 1375 r., jak również po zwycięskiej bitwie na Kulikowym Polu¹⁰.

Księstwa udzielne zredukowane zostały do roli „półpaństw”, posiadających różny zakres niezawisłości. Ich status ulegał zmianie w zależności od kształtowania się sił i stosunków politycznych.

Jednym z pierwszych książąt, którzy rozpoczęli jednoczenie ziem ruskich, był Iwan Kalita. Udało mu się pozyskać zaufanie chana mongolskiego i z jego pomocą pozbyć się swych rywali. Iwan Kalita uzyskał także akceptację swych działań przez metropolitę ruskiego, który przeniósł się z Włodzimierza nad Kłazmą do Moskwy. Od tego czasu cerkiew stała się wpływowym sprzymierzeńcem książąt moskiewskich w ich walce o zjednoczenie wszystkich ziem wokół Moskwy¹¹.

Założone na ziemi moskiewskiej klasztory prowadziły duże gospodarstwa, przyciągając w te strony licznych osadników. Za czasów panowania Iwana Kality główne trakty handlowe zabezpieczono przed napadami rozbójniczymi, co wpłynęło na zintensyfikowanie stosunków handlowych. W kronice odnajdujemy zapis, iż w okresie jego rządów „zagościł spokój na całej ziemi ruskiej i Tatarzy zaprzestali czynić na niej podboje”.

Dymitr Doński rozszerzył wpływy Moskwy na większą część terytorium Rusi północno-wschodniej. W czasie jego panowania terytorium moskiewskie zostało zwiększone nie tylko przez dziedziczne utwierdzenie przy Moskwie Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego, ale także poprzez nabycie znacznych połaci ziem położonych na Zawołżu, w basenie Kłazmy oraz nad Oką. Dzięki temu księstwo moskiewskie zetknęło się bezpośrednio na północy z Nowogrodem Wielkim, z księstwem niżnonowogrodzkim na wschodzie oraz z Dzikimi Polami na południu, w zlewisku Oki. W taki oto sposób powstały niezbędne przesłanki do zjednoczenia wszystkich ziem wielkoruskich przyszłego państwa moskiewskiego.

Proces centralizacji aparatu państwowego państwa rosyjskiego znalazł odzwierciedlenie w ustawodawstwie. W 1497 r. został opracowany *Sudiebnik* – pierwszy kodeks scentralizowanego państwa moskiewskiego. W literaturze przedmiotu wydarzenie to uznawane jest za nowy etap rozwoju prawa ogólnorosyjskiego¹². *Sudiebnik* stanowił uogólnienie norm prawnych, obowiązujących w poszczególnych

10 Пор. И.Д. Беляев, *Лекции по истории русского законодательства*, Типо-литография С.А. Петровского и Н.П. Панина, Москва 1879; Ю.А. Дмитриев, *Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания*, Манускрипт, Москва 1994.

11 Więcej zob. w: M. Gajda, *Przyczynek do genezy relacji polsko-rosyjskich w I poł. XVIII w.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2010, nr 11, s. 130.

12 Пор. Б.А. Осипян, *Русский судебник 1497 г. как право-идеологическая основа зарождения централизованного государства*, „История государства и права” 2011, № 4, s. 23–27.

dzielnicach feudalnych¹³. Główna jego część dotyczyła uporządkowania wymiaru sprawiedliwości i procedury sądowej. *Sudiebnik* regulował tryb działalności centralnych organów sądowych, znajdujących się w rękach bojarskich. Ograniczał on funkcje sądowe namiestników, gdyż wprowadzał obowiązkowy udział w sądzie namiestnikowskim przedstawicieli górnej warstwy handlowo-rzemieślniczego podgrodzia (*posadu*) i chłopstwa „czarnej sochy”¹⁴. Broniąc interesów klasy panującej, nowy kodeks ustalał najsurowsze kary (w tym karę śmierci), które miały być wymierzane za zabójstwo pana oraz za przestępstwa popełniane przez każdego, kto chciałby wystąpić przeciwko istniejącym porządkom prawnym¹⁵.

W 1533 r. zmarł Wasyl III. Pozostawił on tron swemu trzyletniemu synowi Iwanowi. W czasie jego małoletniości rządy w państwie rosyjskim sprawowała jego matka, księżna Helena Glińska.

W latach 50. XVI w. przystąpiono do gruntownej reorganizacji administracji. Bódźcem do przeprowadzenia tych zmian były nie tylko żądania szlachty, ale przede wszystkim gwałtownie wzrastające niezadowolenie społeczeństwa z dawnego systemu rządów, które doprowadziło do wybuchu powstania moskiewskiego w 1547 r. W celu zapobieżenia rozprzestrzenienia się wystąpień ludowych w 1549 r. zwołany został sobór, na którym debatowano nad sposobami uspokojenia sytuacji w państwie rosyjskim. Owocem tego zjazdu przedstawiciele duchowieństwa, bojarów i szlachty było wydanie nowego kodeksu praw. Zawarto w nim zapisy dotyczące postępowania sądowego i kar za łapownictwo. Nowe prawo ograniczało władzę wielkorządców i wzmacniało władzę cara.

W 1555 r. pod silnym naciskiem ludności zniesiono system nadawania ziemi *na kormlienije*. Namiestnicy zostali zastąpieni wybieranymi przez ludność naczelnikami i sędziami. Do ich obowiązków należało sprawowanie sądownictwa nad mieszkańcami miast i chłopami należącymi do państwa oraz ściąganie z nich podatków. Natomiast chłopci zamieszkali w posiadłościach panów podlegali sądownictwu właścicieli ziemskich. Po wprowadzonych zmianach dochody zaczęły wpływać bezpośrednio do skarbu państwa. Reforma ta stanowiła znaczący krok naprzód ku centralizacji zarządu państwem rosyjskim.

13 Por. И.В. Попрядухина, *Гражданско-правовая ответственность по Судебнику 1497 г.*, „Вектор науки Тольяттинского государственного университета” 2010, № 4, s. 157–159.

14 Chłopi „czarnej sochy”, zwani też „czarnosoznymi” – chłopci eksploatowani bezpośrednio przez państwo, niezależni od możnowładztwa duchownego i świeckiego.

15 Więcej zob. w: И.В. Попрядухина, *Система наказаний по судебнику 1497 г.*, „Вектор науки Тольяттинского государственного университета” 2011, № 4, s. 87–89.

2. Wzrost znaczenia Moskwy jako centrum państwa ruskiego

Księstwo moskiewskie zostało wydzielone synowi Aleksandra Newskiego – Danielowi. Księstwo to w XIII w. stanowiło stosunkowo niewielkie terytorium. Swym zasięgiem obejmowało bowiem ziemie leżące nad środkowym biegiem rzeki Moskwy i obszary położone nad jej dopływami, częściowo także dorzecze górnej Kłajmy.

Moskwa stała się stolicą odrębnego księstwa dopiero pod koniec XIII w. W. Zajączkowski tak wyjaśnia fenomen wzrostu tego miasta:

Wydarzeniem, które – paradoksalnie – dało pierwszy impuls do wielkiej kariery Moskwy były najazdy tatarskie. Iwan Karamzin, ojciec współczesnej historiografii rosyjskiej, wskazywał wprost chanów tatarskich jako tych, którym zawdzięczała ona swój wzlot. Jest w tym wiele racji. Niszczycielskie najazdy mongolskie „wyrównały” szanse konkurentów, obracając w ruinę wiele dużych miast. W 1238 roku dotknęło to także przyszłą stolicę Rosji, spaloną i splądrowaną przez wojska Batu-chana, jednak cios ten nie był tak bolesny, jak miało to miejsce w wielkich grodach typu Kijowa, Czernihowa, Riazania. W przypadku niemającej większego znaczenia osady odbudowa zabierała mniej czasu, łatwiej było odzyskać siły. Moskwa leżała u zbiegu kilku ważnych szlaków handlowych, które w XIV stuleciu nabrały większego znaczenia. Jej rozwojowi sprzyjało także ukształtowanie sieci rzecznej, dające stosunkowo prosty dostęp do trzech wielkich rzek – Wołgi, Dniepru i Donu. Przebiegała tamtędy również droga wiodąca na północ z Kijowa, z południowych ziem opuszczanych przez ludność ruską pod naporem stepu. Tymczasem najważniejsze staroruskie ośrodki miejskie, takie jak Kijów czy Czernihów, zawdzięczały swój dobrobyt przede wszystkim Dnieprowi, który za sprawą koczowników stał się martwą arterią¹⁶.

Na początku XIV w. obszar księstwa moskiewskiego został znacznie poszerzony, co wiązało się z jego ekspansją na południowy zachód w kierunku Oki. W 1301 r. Daniel Aleksandrowicz podjął wyprawę przeciwko księciu riazańskiemu Konstantynowi Romanowiczowi, która zakończyła się zwycięstwem Moskwy. Władca riazański dostał się do niewoli. Efektem tej wyprawy było przyłączenie Kołomy i Łopasny. Zdaniem M.K. Lubawskiego w wyniku przyłączenia dotychczasowych ziem riazańskich do księstwa moskiewskiego jego ludność zwiększyła się niemalże dwukrotnie¹⁷.

16 W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009, s. 34.

17 М.К. Любавский, *Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра*, Издательство Академии наук СССР, Ленинград 1929, s. 40. Por. Е.И. Горюнова, *Этническая история Волго-Окского междуречья*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1961, № 94, s. 183–185.

Kolejnym etapem było przyłączenie Perejasławia Zaleskiego. Miejscowy książę Iwan Dmitriewicz zmarł bezpotomnie w 1302 r. Ponieważ pozostawał on w konflikcie ze swym stryjem Aleksandrem Aleksandrowiczem – ówczesnym wielkim księciem włodzimierskim – spuściznę po sobie przekazał w testamencie księciu moskiewskiemu Danielowi Aleksandrowiczowi¹⁸. Jego decyzja nie była zgodna z obowiązującym wówczas prawem, gdyż dobra dziedziczne w przypadku braku potomstwa przechodziły na wielkiego księcia. Aleksander Aleksandrowicz, zamierzając wyegzekwować należne mu prawa, wysłał do Perejasławia swych namiestników. Ci jednak nie zostali wpuszczeni do miasta, gdyż w Perejasławiu przebywali już namiestnicy księcia moskiewskiego.

Po śmierci Daniela Aleksandrowicza Perejasław Zaleski przeszedł w posiadanie jego następcy – Jerzego Daniłowicza. W 1305 r., podczas swego pobytu w Ordzie, osadził on w Perejasławiu swego brata Iwana Daniłowicza (Kalitę). Perejasław próbował zdobyć Akinf, bojarzyn księcia twerskiego, który wygrał rywalizację w Ordzie, przywożąc ze sobą jarłyk na wielkie księstwo. Jego starania o zajęcie miasta okazały się jednak bezskuteczne¹⁹. Od tego czasu losy księstwa były niezwykle pogmatwane i budziły wielokrotnie dyskusje wśród historyków rosyjskich. Zdaniem N.M. Karamzina i W.A. Kuczkińa księstwo to po 1305 r. weszło w skład terytorium wielkoksiążęcego²⁰. Natomiast w opinii takich autorów jak S.M. Sołowiew, A.E. Presniakow, A.M. Sacharow i L.W. Czerepnin Perejasław zachował swe związki z księstwem moskiewskim²¹.

Następnie do księstwa moskiewskiego został przyłączony Możajsk. Książę Jerzy Daniłowicz zajął ten gród w 1303 r., biorąc do niewoli władającego nim Światosława Glebowicza. W literaturze podkreśla się niejednokrotnie, iż to właśnie przyłączenie Możajska uczyniło z Moskwy najsilniejsze księstwo na Rusi północno-wschodniej²².

18 *Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссией. Лаврентьевская и Троицкая летописи*, т. 7, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1846, s. 183.

19 *Ibidem*, т. 22, s. 96.

20 Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, Издательство И. Эйнерлинга, Санкт-Петербург 1842; Н.М. Карамзин, *Предания веков: сказания, легенды, рассказы*, Правда, Москва 1988; В.А. Кучкин, *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Наука, Москва 1984, s. 127–139.

21 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Университетская типография Катков и К, Москва 1874, т. 3–4, s. 198, 338; А.Е. Пресняков, *Образование Великоорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 89–91, 117–118; А.М. Сахаров, *Города Северо-восточной Руси XIV–XV веков*, Издательство Московского Университета, Москва 1959, s. 57; Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства...*, s. 455–456.

22 М.К. Любавский, *op. cit.*, s. 45–46; *Полное собрание русских летописей*, т. 18, s. 86.

W okresie panowania Iwana Kality z Moskwą związało się także częściowo księstwo rostowskie. Początkowo jego ziemie podlegały wielkiemu księciu włodzimierskiemu²³. Analiza dokumentów pochodzących z kancelarii Iwana Kality wskazuje na to, iż w procesie zbierania przez Kalitę zaległości podatkowych na rzecz Ordy doszło do podporządkowania przez niego księstwa uglickiego, galickiego i białoozerskiego. Interesujący jest fakt, iż w testamencie Dymitra Dońskiego Uglicz, Galicz i Białoozero określone zostały jako nabytki zakupione przez Iwana Kalitę. Może budzić to zrozumiałe zdziwienie, gdyż za czasów Kality, a nawet jego potomków, żyli książęta dysponujący dziedzicznie tymi posiadłościami. O pochodzeniu zwierzchności Iwana Kality nad tymi księciami wypowiedzieli się m.in. M.K. Lubawski i W.A. Kuczkin. Ich zdaniem Iwan Kalita uiszczył za księcia uglickiego, galickiego i białoozerskiego w Ordzie *wychod*, z jakim zalegali ci książęta. W zamian za to zmuszeni oni zostali do stania się książętami służebnymi Kality. Od tej pory dzierżyli oni swe dziedziny z łaski księcia moskiewskiego, z czym wiązał się obowiązek służby²⁴.

3. Moskwa i Twer na początku XIV w.

Na początku XIV w. rozgorzała zacięta walka między dwoma najsilniejszymi księstwami Rusi północno-zachodniej – twerskim i moskiewskim – o tron książęcy we Włodzimierzu. Oba księstwa miały dogodne położenie. Twer położony był bowiem nad Wołgą, która stanowiła ważny szlak handlowy, łączący to miasto z Nowogrodem. Wołga stanowiła także ważną drogę handlową, wiodącą do krajów wschodnich. Natomiast Moskwa leżała nad rzeką o tej samej nazwie, stanowiącej dopływ Oki (zob. ilustracja 5.1).

Droga od górnej Wołgi do Oki przebiegała w prostej linii przez księstwo moskiewskie. Od Oki można było udać się do źródeł Donu, Donem zaś popłynąć do Morza Azowskiego i Morza Czarnego oraz przedostać się na Krym w celu nawiązania stosunków handlowych z włoskimi koloniami handlowymi, które wówczas tam powstawały.

Zarówno księstwo twerskie, jak i księstwo moskiewskie były mniej narażone na najazdy tatarskie, gdyż od południowego wschodu osłaniały je inne księstwa. Do obu tych księstw przybywała ludność ze spustoszonych terenów, dlatego też zarówno w księstwie twerskim, jak i księstwie moskiewskim siły wytwórcze wzrastały szybciej aniżeli na pozostałych obszarach północno-wschodniej Rusi.

23 *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, № 12, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, s. 34.

24 M.K. Любавский, *op. cit.*, s. 61–66; В.А. Кучкин, *op. cit.*, s. 268.

Ilustracja 5.1. Moskwa w latach 1367–1470

Źródło: <https://moscowchronology.ru/citymaps.html> (dostęp: 1.08.2024).

Przewagę wśród innych północno-wschodnich księstw ruskich zapewniało Moskwie jej centralne położenie. Zapewniało to jej ponadto ochronę przed najazdami nie tylko Tatarów, ale także Litwinów i Niemców. Ułatwiło to Moskwie zjednoczenie wszystkich księstw północno-wschodniej Rusi.

Rozszerzenie granic terytorium moskiewskiego spowodowało poważne zaniepokojenie chanów Ordy, którzy postanowili zmniejszyć wpływy Iwana Kality, uszczuplając rozmiary Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego. W 1328 r. Uzbek dokonał podziału ziem należących do tego księstwa w ten sposób, iż Kalicie przydzielona została Kostroma i Nowogród Wielki – niewchodzący co prawda w skład księstwa, lecz podlegający książętom włodzimierskim. Natomiast księciu suzdalskiemu Aleksandrowi Wasylewiczowi przypadły w udziale Włodzimierz i Powołże, na terytorium którego znajdował się Niżny Nowogród i Gorodiec²⁵. W 1331 r. książę suzdalski zmarł i ponownie ziemie te powróciły we władanie Iwana Kality²⁶.

²⁵ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, s. 98.

²⁶ *Ibidem*, s. 469.

W 1336 r. książę twerski Aleksander Michajłowicz udał się do Ordy, gdzie otrzymał swą ojcowiznę – Twer, zaś rok później Uzbek przyznał mu tytuł wielkiego księcia. Ponieważ Aleksander Michajłowicz współpracował z Litwą, godzenie się na ten tytuł nie odpowiadało interesom zarówno Moskwy, jak i metropolity Teognosta. Jednakże Konstantynopol uznawał tytuł wielkoksiążęcy władców twerskich i niżnonowogrodzko-suzdalskich. W ten sposób na Rusi powstało odrębne księstwo w Twerze²⁷. Warto jednak podkreślić, iż Orda względem jego władców zachowywała dużą ostrożność, mając na uwadze fakt, iż jeszcze niedawno księstwo twerskie stanowiło najsilniejszy organizm polityczny na Rusi północno-wschodniej. Osoba księcia Aleksandra Michajłowicza nie stanowiła jednak niebezpieczeństwa dla chana. Tak było do czasów, gdy podjął on z Giedyminem przygotowania do wspólnej wyprawy na Smoleńsk. To ryzykowne dla chana posunięcie poskutkowało wezwaniem księcia Aleksandra do Ordy, gdzie poniósł on śmierć²⁸.

Chwilowe osłabienie księstwa twerskiego zamierzał wykorzystać Iwan Kalita, jednakże jego wysiłki okazały się bezskuteczne, gdyż Orda czuwała nad równowagą sił na Rusi, nie pozwalając na umocnienie się terytorium będącego w jego władaniu²⁹.

Synowie Iwana Kality kontynuowali politykę swego ojca, w dalszym ciągu jednocząc ziemie ruskie wokół Moskwy. Za panowania jego wnuka – księcia Dymitra – księstwo moskiewskie było już najpotężniejszym i najznaczniejszym księstwem na Rusi. Dało to księciu Dymitrowi możliwość podjęcia się wyzwolenia ziem ruskich od jarzma mongolskiego. W okresie tym rozpoczęło się umacnianie Moskwy, czego przejawem było przede wszystkim wybudowanie nowych murów kremlowskich³⁰.

Już pod koniec panowania wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra Dońskiego znaczna część ziem ruskich podlegała Moskwie. Pod władzą książąt moskiewskich znajdował się Włodzimierz i Halicz, a na południowej granicy państwa – Tuła. Przyłączono księstwo niżnonowogrodzko-suzdalskie, a następnie księstwo muromskie. Moskwa podporządkowała sobie grody leżące bardziej na północ – Wołogdę oraz Ustiug. Pod koniec XIV w. bojarzy znad Dźwiny uznali władzę wielkiego księcia moskiewskiego. To jednoczenie Rusi wokół Moskwy oraz wchłanianie drobnych i dużych księstw dokonało się za sprawą intryg i zaciętych walk, dlatego wielu książąt, straciwszy swe dziedzictwo, łączyło się z przeciwnikami Moskwy.

27 Więcej zob. w: В.С. Борзаковский, *История Тверского княжества*, Издательство И.Г. Мартынов, Санкт-Петербург 1876, s. 142–176.

28 *Полное собрание русских летописей*, т. 18, s. 92–93.

29 Por. В.С. Борзаковский, *op. cit.*, s. 185–186.

30 Por. С.П. Бартенев, *Московский Кремль в старину и теперь*, кн. 1, *Исторический очерк кремлевских укреплений*, Министерство императорского двора, Москва 1912; М.П. Фабрициус, *История московского Кремля*, Астрель, Москва 2007; Ю.В. Кривошеев, Р.А. Соколов, С.В. Гусева, *Москва в эпоху средневековья: очерки политической истории XII–XV столетий*, СПбГУ, Санкт-Петербург 2021.

4. Prace archeologiczne nad poznaniem dziejów stolicy Rosji

Prace archeologiczne przeprowadzone na terytorium dzisiejszej stolicy Rosji dowiodły, iż ludność moskiewskiego *posadu*³¹ żyła w nieustannej obawie zbrojnej napaści. Potwierdzają to zapisy w kronikach, które niejednokrotnie wspominają o bohaterskich czynach jego mieszkańców, broniących rodzinnego grodu przed obcym najazdem. Jest rzeczą zatem zrozumiałą, że nie tylko książę i jego drużyna, lecz i ludność *posadu* musiała być uzbrojona. Oręż był zapewne bardzo kosztowny w tych czasach, gdyż archeolodzy odkryli go stosunkowo niewiele. Odnaleziono zostały groty strzał pochodzące z XII–XV w., groty oszczepów z XIII–XIV w., jelce szabel z XIV–XV w., a także kawałki kolczug oraz toporów używanych zarówno do pracy, jak i na wojnie. Z późniejszych czasów pochodzą kamienne i żelazne pociski armatnie, kule ołowiane i specjalne narzędzia do ich produkcji. Wszystkie te przedmioty świadczą o gotowości obronnej Wielkiego Posadu w Moskwie³².

Przełom XIV i XV w. w Rosji cechował się rozkwitem architektury. Charakteryzowała się ona swoistym stylem, w którym na pierwszy plan wysuwał się wysoki poziom artystyczny jej twórców. Budownictwo tego okresu charakteryzowało się dojrzałością form i dużą siłą wyrazu.

W rozwoju architektury rosyjskiej podstawowy surowiec wykorzystywany w budownictwie mieszkalnym zarówno wsi, jak i w mieście, stanowiło drewno³³. Z drewna powstawały domy mieszkalne, cerkwie czy siedziby możnowładców³⁴. Cechą charakterystyczną ruskiego budownictwa drewnianego był tzw. styl namiotowy, określane także mianem szatrowego bądź walmowego. Budownictwo drewniane stało się podstawą budownictwa kamiennego³⁵.

31 Miasta ruskie składały się z dwóch części – centralnej (zwanej w początkowym okresie *dietin-cem*, a od XIV w. kremlen), otoczonej murem i stanowiącej siedzibę księcia i jego urzędników, oraz z podgrodzia (*posadu*), przeważnie nieobwarowanego, otoczonego jednak wałem ziemnym i rowem, zamieszkałego przez ludność kupiecką i rzemieślniczą. Zob. R. Skrynnikow, *Borys Godunow*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 37.

32 Za dawnych czasów obecny *Kitaj-gorod* nazywał się Wielkim albo Dużym Posadem, co wskazuje na specjalne znaczenie tej dzielnicy, bezpośrednio przylegającej do Kremla i stanowiącej przedłużenie jego terenu.

33 A. Sołtysik, *Drewniane budownictwo wiejskie północnej Rosji*, „Przestrzeń i Forma” 2011, nr 15, s. 466.

34 *Ibidem*.

35 Więcej zob. w: A.B. Ополовников, *Русское деревянное зодчество*, Искусство, Москва 1986.

Podczas budowy metra w Moskwie³⁶ niezbędne stało się współdziałanie osób zarządzających tą ogromną budową i zespołu naukowców. W związku z tym powołane zostały dwie grupy do prowadzenia badań nad zabytkami przeszłości – archeologiczna pod kierunkiem wspomnianego w rozdziale 3 A.A. Arcichowskiego i archiwalno-historyczna, zawiadywana przez P.N. Millera³⁷, a następnie P.W. Sytina³⁸.

Wyniki prac komisji archeologicznej i archiwalno-historycznej A.A. Arcichowskiego, P.N. Millera i P.W. Sytina dały podstawę do poznania życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego dawnych mieszkańców Moskwy. Dzięki szeroko zakrojonym pracom archeologów na terenie przeznaczonym pod budowę metra zdobyto wiele cennego materiału związanego z dziejami stolicy. W kilku miejscach odsłonięto pozostałości dawnych umocnień Moskwy, zwanych *Bielyj Gorod* i *Ziemiannyj Gorod*. Badanie umocnień znanych jako *Bielyj Gorod* wykazało, że zachowane w ziemi dolne części murów nie były zbudowane z ciosanego kamienia, jak sądzono dawniej, lecz z cegły, a nazwa *Bielyj Gorod* pochodziła zapewne stąd, że mury były specjalnie bielone³⁹.

Rozmach przeprowadzonych prac budowlanych sprawił, że Moskwa stała się potężną – jak na owe czasy – twierdzą. W związku ze wzrastającym autorytetem władzy wielkoksiażęcej powstała konieczność budowy nowego pałacu kremlowskiego⁴⁰. W latach 1487–1491 wzniesiono kilka sal reprezentacyjnych, z których główną rolę zaczęła odgrywać *Granowitaja pałata*, w której odbywały się w późniejszym okresie wszystkie najważniejsze uroczyste przyjęcia (zob. ilustracja 5.2).

To wybitne pod względem architektonicznym dzieło jest zasługą dwóch architektów włoskich, którymi byli Marco Ruffo i Pietro Antonio Sogliari (zwany w Moskwie Piotrem Fraizinem)⁴¹. Przy tworzeniu *Granowitej pałaty* starali się oni jak najwierniej uwzględnić najcenniejsze tradycje moskiewskie, co uczyniło z niej wyjątkowe dzieło architektoniczne⁴².

36 Metro w Moskwie jest najstarszym systemem kolei podziemnej w Rosji i jednocześnie najbardziej rozbudowanym. Pierwsza linia moskiewskiego metra została otwarta w maju 1935 r. Zob. M. Graff, *Metro w Moskwie*, „Technika Transportu Szynowego” 2011, nr 5–6, s. 37–38.

37 Więcej o działalności P.N. Millera zob. w: Т.Д. Рюмина, *Архив москвовед П.Н. Миллера в ОПИ ГИМ*, Наука, Москва 1997, s. 334–342; С.А. Уваров, *Неутомимый москвовед*, „Московский журнал: история государства Российского” 2000, № 1, s. 45–50.

38 Więcej o aktywności naukowej P.W. Sytina i wynikach jego prac badawczych, prowadzonych z P.N. Millerem, zob. w: С.К. Романюк, *Историк Москвы*, Московский рабочий, Москва 1987, s. 188–192; П.Н. Миллер, П.В. Сытин, *Происхождение названий улиц, переулков, площадей Москвы*, Московский рабочий, Москва 1938.

39 Więcej zob. w: В.С. Гончаренко, *Московский Кремль. Стены и башни: путеводитель*, Арт-Курьер, Москва 2010.

40 Więcej zob. w: С.П. Бартенев, *Московский Кремль в старину и теперь*, кн. 2, *Государев двор. Дом Рюриковичей*, Министерство императорского двора, Москва 1916.

41 Т.А. Молокова, В.П. Фролов, *Влияние итальянской архитектуры на градостроительство России*, „Вестник МГСУ” 2011, № 4, s. 130.

42 Więcej zob. w: Л.В. Соловьева, *Что и как строили итальянские архитекторы в Московском Кремле в XV–XVI веках*, ФГБУК „Московский Кремль”, Москва 2018.

Okolo 1495 r. zasadnicze prace, mające na celu wzniesienie murów i baszt kremlowskich, zostały zakończone.

Mury Kremla sięgały od 8 do 17 m, a ich szerokość u podstawy wynosiła 24–25 m. W tym okresie Kreml posiadał liczne baszty, w tym trzy narożne (zob. ilustracja 5.3). Niektóre z nich miały bramy wjazdowe. Funkcję głównej z nich pełniła brama Frołowska, nazywana w późniejszym okresie Bramą Spasską⁴³.

Ilustracja 5.2. Granowitaja pałata w pałacu kremlowskim

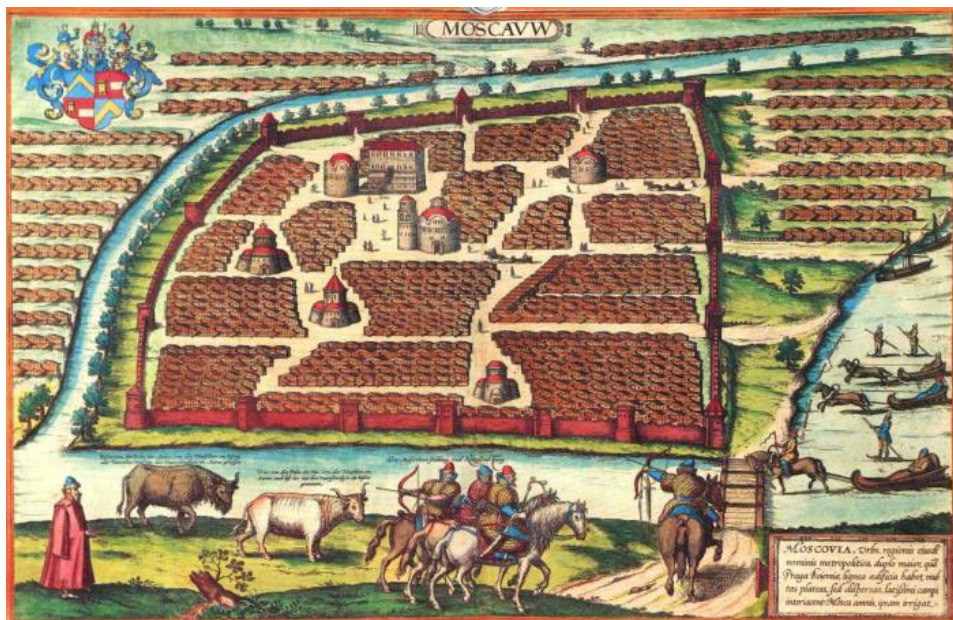
Źródło: <https://a-a-ah.ru/faceted-chamber> (dostęp: 1.08.2024).

Prace mające na celu opasanie rozrastającego się terytorium Moskwy trwały z przerwami do 1516 r. Wówczas to wzdłuż północno-wschodnich murów Kremla została wykopana fosa, którą wypełniono wodami rzeki Nieglinki. Wzniesiono wtedy również drugi pas murów obronnych.

Przez cały okres XVI w. państwo moskiewskie było wciąż zagrożone najazdami Tatarów krymskich. Ponieważ istniało realne niebezpieczeństwo podejścia ich aż pod Moskwę, podjęto działania mające na celu umocnienie dawnego podgrodzia miasta. W 1534 r. zostało ono otoczone obwałowaniem ziemnym i drewnianą pletnią. Prawdopodobnie właśnie od nazwy owej pletni (кита) ta część Moskwy otrzymała nazwę *Kitaj-gorod*⁴⁴.

43 Por. A. Перов, *Московский Кремль*, „Русское слово” 2015, № 3, s. 42–49.

44 А. Гусева, *Почему Китай-город так называется?*, Портал „Культура. РФ”, <https://www.culture.ru/s/vopros/kitay-gorod> (dostęp: 2.08.2024).

Ilustracja 5.3. Moskwa pod koniec XVI w.

Źródło: <https://moscowchronology.ru/citymaps.html> (dostęp: 1.08.2024).

W latach 1535–1538 drewniane obwałowanie *Kitaj-gorodu* zostało zastąpione okazałym murem, zbudowanym z cegły, postawionym na wielkich płytach skamieniałego wapienia. Pracami tymi kierował wspomniany już architekt Piotr Fraizin. Mury *Kitaj-gorodu* chroniły 82 ha powierzchni rosyjskiej stolicy. Następnie – w latach 1585–1591 – zbudowano mury okalające „Białe miasto”, chroniące 533 ha Moskwy, zaś w latach 1591–1592 wzniesiono mury, którymi obwiedziono 1878 ha powierzchni miasta, ciągnące się wzdłuż linii obecnego pierścienia *Sadowoje kolco* (obwodnicy otaczającej centrum Moskwy).

Ogromny rozmach prac budowlanych, prowadzonych w Moskwie i innych dużych miastach Rosji, wymógł konieczność utworzenia specjalnej instytucji kierującej tymi pracami. W 1583 r. powstał Urząd Budownictwa Kamiennego (Приказ каменных дел)⁴⁵. Pierwszą znaczącą budowę zrealizowaną przez tę instytucję było stworzenie trzeciej linii umocnień kamiennych, określonej mianem *Bielyj gorod*. Pracami budowlanymi kierował wybitny architekt rosyjski Fiodor Koń. Budowa tej linii umocnień, liczącej ok. 8 wiorst, została przeprowadzona w latach 1586–1593.

W 1591 r. rozpoczęto budowę czwartego pasa obronnego (tzw. *Ziemplanyj wał*). Liczył on ok. 15 wiorst, a jego budowę wykonano w bardzo krótkim czasie, gdyż wszystkie prace zostały ukończone w rok później.

⁴⁵ Więcej zob. w: А.Н. Сперанский, *Очерки по истории Приказа каменных дел Московского государства*, РАНИОН, Институт истории, Москва 1930.

Wzniesienie umocnień okalających centrum miasta utrwaliło gwieździstą zabudowę Moskwy.

W połowie XVI w. cały handel moskiewski skupiał się w *Kitaj-gorodzie*. Wiele sklepów i kramów prowadzących sprzedaż artykułów spożywczych znajdowało się także w „Białym mieście”. Pod koniec XVI w. w *Kitaj-gorodzie* zbudowane zostały murowane hale targowe.

Do Moskwy napływały różnorodne artykuły spożywcze, wyroby rzemieślnicze, a także surowce. Z Riazania i innych południowych okręgów Rosji dostarczano zboże, z Uralu i Syberii – futra, znad Wołgi – ryby, zaś z Ustiużnej Żelezopolskiej – różnorodne wyroby z żelaza. Natomiast towary zagraniczne napływały do Moskwy przez Nowogród Wielki, Psków i Smoleńsk, a w późniejszym okresie – przez Archangielsk.

W XVI w. nastąpił intensywny rozwój gospodarki Anglii. W owym czasie główną gałęzią przemysłu angielskiego było sukiennictwo⁴⁶. Od połowy XVI w. sukno angielskie zaczęto przywozić do Rosji⁴⁷, skąd trafiało do Iranu, chanatu krymskiego i Ordy Nogajskiej, a w I połowie XVII w. zaczęto je wywozić także na Syberię.

18 grudnia 1551 r. założono w Londynie Kompanię Moskiewską z inicjatywy kupców zainteresowanych handlem z krajami położonymi na Dalekim Wschodzie, głównie z Chinami. Rozkwit jej działalności miał miejsce w latach 70. i 80. XVI w.⁴⁸

5. Wojna o wybrzeże bałtyckie

Po zrzućeniu jarzma mongolskiego państwo moskiewskie rozpoczęło długotrwały proces wzmacniania swej integralności. Kwestia suwerenności zewnętrznej Rusi Moskiewskiej w tym okresie uwidoczniła się na tle jej stosunków z państwem Jagiellonów. Państwo moskiewskie rościło sobie pretensje do zwierzchnictwa nad obszarem całej historycznej Słowiańszczyzny wschodniej, która częściowo pozostawała we władaniu Polski i Litwy, co spowodowało podjęciem działań mających na celu rewindykację ruskich terenów Korony i Litwy. Właśnie przez te dwa państwa – Polskę i Litwę – władcy państwa moskiewskiego czuli się ograniczani w wykonywaniu funkcji suzerena całej – w granicach kijowskich – Rusi.

46 Ł. Gołota, *Historyczne typy mocarstw ekonomicznych. Kartagina – Wenecja – Anglia*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2013, nr 1 (40), s. 33–34.

47 Jak podaje H. Zins, transporty Kompanii Moskiewskiej szły do Moskwy niemal wyłącznie z Londynu. W 1568 r. dostarczyła ona do Rosji ok. 400 szt. sukna. Zob. H. Zins, *Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI w.*, „Rocznik Lubelski” 1965, nr 8, s. 60.

48 M. Rewizorski, *Korporacje transnarodowe i globalizacja: rozważania o genezie i ewolucji przedsiębiorstw wielonarodowych do 1929 r.*, „Studia Gdańskie” 2011, nr 29, s. 325.

Władcy moskiewscy – ze względu na skomplikowany przebieg procesów politycznych i społecznych – formułowali różne postulaty obszarowe. Do schyłku XV w. ich aspiracje ograniczały się do terytorium Rusi północno-wschodniej. Natomiast po zjednoczeniu terytorium wielkoruskiego księżęta moskiewscy za cel swej polityki integracyjnej przyjęli rewindykację całego obszaru Słowiańszczyzny wschodniej.

W połowie XVI w. państwo rosyjskie podjęło intensywne starania o dostęp do Morza Bałtyckiego. Wymagało to stawienia czoła Litwie i Inflantom, które nie tylko uniemożliwiały nawiązanie stosunków handlowych z Zachodem, ale także uporczywie przeszkadzały przyjazdom europejskich specjalistów na służbę do cara rosyjskiego.

W styczniu 1558 r. Iwan IV rozpoczął działania wojenne przeciwko Inflantom. W ciągu kilku miesięcy zdobyto Narwę – jeden z ważniejszych portów inflanckich. Następnie wojska rosyjskie zdobyły Derpt (Dorpat) i przystąpiły do podboju innych miast. W wyniku tych szeroko zakrojonych działań wojennych Inflanty rozpadły się.

Zaniepokojone sukcesami wojsk rosyjskich państwa ościenne wmieszały się w sprawę Inflant. Na skutek podjętych działań zbrojnych Rewel poddał się Szwecji, wyspa Oesel – Danii, zaś pozostała część Inflant poddała się Zygmuntowi Augustowi, królowi polskiemu i wielkiemu księciu litewskiemu. Pod władzą mistrza zakonu inflanckiego pozostała tylko Kurlandia jako lenno króla polskiego.

Rozbiór Inflant spowodował przewleknięcie wojny, co odbiło się w dotkliwy sposób na wewnętrznym położeniu państwa rosyjskiego. Co więcej, przystąpienie do wojny o Inflanty Szwecji, Polski i Litwy bardzo skomplikowało sytuację w krajach nadbałtyckich. Mimo iż Moskwa zmuszona była wówczas do prowadzenia wojny z tymi trzema potężnymi państwami, to jednak w 1563 r. wojska rosyjskie osiągnęły znaczące sukcesy. Do najbardziej spektakularnych należało poddanie się Połocka – jednego z największych miast położonych nad Dźwiną. W obliczu poważnej przewagi strony rosyjskiej król Zygmunt August zwrócił się do rządu moskiewskiego z propozycją zawarcia pokoju. Wyraził on wolę odstąpienia wszystkich zajętych przez wojska rosyjskie miast i ziem w Inflantach. Jednakże Iwan IV nie był skłonny do zawarcia pokoju, a jego stanowisko popierał Sobór Ziemski, zwołany w 1566 r. W tym zgromadzeniu przedstawiciele klas panujących brało udział wyższe duchowieństwo, urzędnicy ze stanu służebnego stolicy rosyjskiej, właściciele ziemscy z powiatów położonych na pograniczu Litwy oraz bogate kupiectwo. Sobór domagał się kontynuowania wojny aż do momentu zdobycia całych Inflant. W toku prowadzonych rozmów zawarto rozejm, co wywołało istotne zaniepokojenie Litwy i Polski. Niebezpieczeństwo ze strony Moskwy skłoniło te dwa państwa do jeszcze silniejszego zespolenia się. W 1569 r. na sejmie w Lublinie została zawarta nowa unia, na mocy której Polska i Litwa połączyły się w jedno polsko-litewskie państwo. Sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej po wystąpieniu przeciwko Rosji Turcji i jej sojusznika, chana krymskiego.

Po śmierci Zygmunta Augusta na króla Polski i Litwy został wybrany w 1576 r. Stefan Batory. Po wstąpieniu na tron dokonał on reorganizacji armii i sformował oddziały piechoty, składające się z niemieckich i węgierskich najemników. Nowe wojsko, wyposażone w silną artylerię, przystąpiło do natarcia. W 1579 r. Batory rozpoczął oblężenie Połocka, który został zdobyty w ciągu miesiąca. Nie poprzestał on na odebraniu miast zajętych przez Rosjan, gdyż skierował swe wojsko na terytorium położone za dawną granicą Rosji. Tu jednak sukcesy wojsk Stefana Batorego zakończyły się. Jesienią 1581 r. rozpoczął on oblężenie Pskowa i otaczając miasto szaniami, przystąpił do jego bombardowania. Mimo iż Batory dysponował doskonale wyszkoloną stutysięczną armią, nie udało mu się zdobyć Pskowa.

Jednocześnie Iwan IV był zmuszony do prowadzenia wojny przeciwko Szwecji, która zgłosiła pretensje do krajów nadbałtyckich i zawładnęła Rewlem. Wojska szwedzkie toczyły wojnę w granicach rosyjskiej Karelii i zdobywały miasta rosyjskie.

Dzięki zwycięskiej obronie Pskowa możliwe było przystąpienie do pertraktacji pokojowych. Rozejm z Polską został zawarty w 1582 r. Iwan IV zrzekł się wszystkich zdobyczy w Inflantach, natomiast Stefan Batory zwrócił zdobyte miasta rosyjskie. Rok później zawarto rozejm ze Szwecją za cenę odstąpienia Szwedom miast przez nich zdobytych, wśród których znajdowały się Jam, Koporie i Iwangród.

Trwająca 25 lat wojna o wybrzeże bałtyckie, rozpoczęta w 1558 r. i zakończona w 1583 r., nie przyniosła państwu rosyjskiemu żadnych wymiernych rezultatów. Zbyt trudnym zadaniem było bowiem dla Moskwy prowadzenie wojny z kilkoma państwami naraz. Mimo to przyniosła ona korzyści w postaci doświadczenia wojennego, związanego z prowadzeniem działań przeciwko silnym przeciwnikom, które przekuto w późniejszym okresie na taktykę i strategię militarną państwa rosyjskiego.

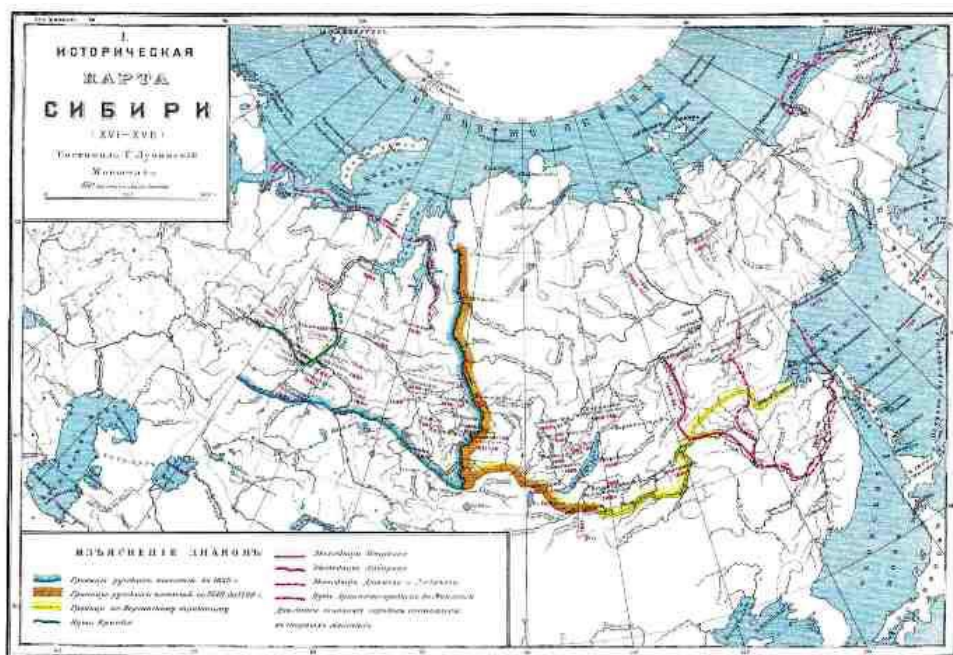
6. Rosyjskie odkrycia geograficzne w XVI i XVII w. i ich wpływ na rozwój państwa

W wielkich odkryciach geograficznych, jakie miały miejsce w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w., znaczącą rolę odegrali podróżnicy i żeglarze rosyjscy. W okresie tym dokonali oni szeregu odkryć, przeważnie na obszarach północno-wschodniej Azji.

Azja była zawsze przedmiotem zainteresowania rosyjskich podróżników, a następnie uczonych⁴⁹. Ich wkład w poznanie poszczególnych części tego największego kontynentu jest znaczący – dotyczy to w szczególności takich obszarów, jak Syberia,

49 A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj, *Historia poznania radzieckiej Azji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 5.

Azja Środkowa oraz Arktyka⁵⁰. To właśnie rosyjscy badacze opisali ich olbrzymie przestrzenie, rozciągające się od Uralu na zachodzie do Oceanu Spokojnego na wschodzie, od Kaukazu i Tien-szanu na południu aż do bieguna północnego⁵¹. Ogromny wkład w poznanie tego rozległego terytorium wniosło Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne⁵² i rzesza naukowców-pasjonatów, którzy poświęcili się odkrywaniu piękna przyrody, krajobrazów i życia mieszkańców tych obszarów⁵³.

Ilustracja 5.4. Rosyjskie ekspedycje w XVI i XVII w.

Źródło: <https://orenlib.ru/news/god-nauki-i-tehnologij/uroki-geografii-po-sledam-velikih-ekspedicii-urok-1-issledovateli-rossii-xvi-xvii-vekov.html> (dostęp: 1.08.2024).

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne zostało założone (6) 18 sierpnia 1845 r. w Petersburgu. Zob. K.A. Павлов, *Русское географическое общество: история и современность*, „Современные проблемы сервиса и туризма” 2010, № 1, s. 4.

⁵³ Więcej o postaciach, które wniosły znaczny wkład w rozwój działalności Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, zob. w: Д.К. Зеленин, *Описание рукописей ученого архива Императорского Русского Географического общества*, Русское географическое общество, Петроград 1914; А.В. Григорьев, *Списки членов-учредителей, почетных членов и должностных лиц Императорского Русского географического общества, со времени его основания, 6 августа 1845 года по 1910 год*, Типография А.В. Орлова, Санкт-Петербург 1911.

Wzmoczone zainteresowanie państwa rosyjskiego odkryciami geograficznymi wynikało z intensywnego rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych i ukształtowania się ogólnorosyjskiego rynku w XVI w., co umożliwiło stopniowe włączanie się Rosji do rynku światowego. W XVI i XVII w. podróżnicy i żeglarze rosyjscy realizowali swe wyprawy w dwóch zasadniczych kierunkach: północno-wschodnim, obejmującym terytorium Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu, oraz południowo-wschodnim, gdzie intensywnie eksplorowane były przede wszystkim obszary Azji Środkowej, a także Mongolia i Chiny (zob. ilustracja 5.4).

Ogromny wpływ na rozwój gospodarczy państwa moskiewskiego miały podróże handlowo-dyplomatyczne podejmowane przez Rosjan w XVI i XVII w. do krajów Wschodu, mające na celu znalezienie najkrótszych dróg lądowych do państw Azji Środkowej i Chin. Podróże te zostały scharakteryzowane następująco:

W wieku XVII stosunki handlowe i dyplomatyczne Rosji z Azją Środkową uległy dalszemu rozwojowi. Jak dotychczas głównymi drogami handlowymi były: jedna – z Tobolska przez stepy kazachskie do Jeziora Aralskiego, a stąd wzdłuż Syr-darii do Turkiestanu⁵⁴ i dalej do Buchary przez pustynię Kyzyl-kum, a druga – z Astrachania do Chiwy, stąd wzdłuż lewego brzegu Amu-darii do przeprawy w Czardżu, a następnie przez południowo-zachodni Kyzyl-kum do Buchary. Drogami tymi wędrowali też kupcy środkowoazjatyccy do państwa moskiewskiego (do Moskwy, Kazania, Niżnego Nowogrodu i in.).

Główne misje handlowe i dyplomatyczne w XVII w. kierowały się do Chiwy i Buchary (Tichonowa i Bucharowa 1614; Chochłowa 1618; Gribowa 1646; braci Pazuchinych 1670; Daudowa i Kasymowa 1675). Rosjanie nie znali więc bezpośrednio tych części Azji Środkowej, które znajdowały się poza granicami posiadłości Chiwy i Buchary⁵⁵.

Do połowy XVII w. Rosjanie zbadali gruntownie drogi prowadzące do Azji Środkowej. Szczególnie cenne wiadomości o nich zawarte zostały w sprawozdaniach wspomnianych posłów rosyjskich, I.D. Chochłowa oraz A. Gribowa⁵⁶.

54 Jak podaje W. Materski, pod nazwą „Turkiestan” w XIX w. i na początku XX w. rozumiane były terytoria rozciągające się między Morzem Kaspijskim na zachodzie, pustynią Gobi na wschodzie, dorzeczem Irtyszu na północy oraz Wyżyną Tybetańską, Hindukuszem, Kaszmirem i Iranem na południu. Z punktu widzenia współczesnego podziału politycznego obszary te przynależą do Uzbekistanu, Tadżykistanu, Kirgizji, Iranu, północnego Afganistanu, Federacji Rosyjskiej (południowa Syberia) i Chin (Sinciang). Zob. W. Materski, *Przewrót listopadowy 1917 r. w Rosji a hasło bolszewików prawa narodów do samostanowienia*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 4, s. 15.

55 A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdiecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj, *op. cit.*, s. 139.

56 Więcej zob. w: M.B. Моисеев, *Миссия И.Д. Хохлова в Бухару в 1620–1623 гг. и коммуникационные сети русской дипломатии в Центральной Азии*, „Вестник Российского университета дружбы народов”, Серия „История России” 2021, т. 20, № 3, s. 365–377; A.A. Андреев, М.Е. Резван, *Развитие дипломатической традиции персидских, хивинских и бухарских посольств в России с конца XVI до начала XVIII в.*, „Кунсткамера” 2019, № 2 (4), s. 51–62.

Rosjanie żywo interesowali się także poznaniem Chin i nawiązaniem z nimi regularnych kontaktów handlowych. W latach 1618–1619 do Pekinu wybrał się z poselstwem Iwan Pietlin⁵⁷. Do Chin przedostał się on z Tomska przez Mongolię. Pietlin zebrał bardzo cenne informacje o gospodarce zarówno Chin, jak i Mongolii, a także wiele wartościowych spostrzeżeń na temat bogactw naturalnych tych krajów.

Bardzo ważnym momentem w rozwoju wiedzy geograficznej w owych czasach było zbadanie rozległych terytoriów północnej i północno-wschodniej Azji, rozciągających się od Uralu do wybrzeży Morza Arktycznego⁵⁸ i Oceanu Spokojnego. Współcześni nam określają te obszary mianem Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu.

W ostatnich latach panowania Iwana IV rozpoczął się podbój Syberii Zachodniej przez państwo rosyjskie.

W podboju Syberii przez Rosję ogromne znaczenie miała wyprawa oddziału atamana kozackiego Jermaka Timofiejewicza, choć część badaczy największe zasługi w opanowaniu Syberii przypisuje Kozakom, którzy korzystali ze środków finansowych bogatych właścicieli ziemskich i przemysłowców solnych Stroganowów.

Zgodnie z punktem widzenia reprezentowanym przez N.M. Karamzina i S.M. Sołowiowa podbój Syberii zapoczątkowała wyprawa Jermaka Timofiejewicza, wspierana finansowo przez Stroganowów. Większość autorów jest zdania, iż wyprawa ta miała miejsce we wrześniu 1581 r. i trwała do 1584 r., natomiast niektórzy skłaniają się ku temu, iż pierwszy pochód oddziału Jermaka za Ural nastąpił trzy lata wcześniej⁵⁹.

N.M. Karamzin i S.M. Sołowiow twierdzą, iż wyprawa Jermaka Timofiejewicza była przedsięwzięciem zorganizowanym przez Stroganowów. Inni badacze, opierając się przede wszystkim na kronice Siemiona Riemiezowa⁶⁰, są zdania, że w podboju Syberii odegrali zasadniczą rolę Kozacy, korzystający z środków

57 Ф.И. Покровский, *Путешествие в Монголию и Китай сибирского казака Ивана Петлина в 1618 году: Мнимое путешествие атаманов Ивана Петрова и Бурнаша Ялычева в 1567 г.*, [w:] *Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1914, т. 18, кн. 4, с. 284–285.

58 W rosyjskiej literaturze przedmiotu Morze Arktyczne określane jest mianem Oceanu Lodowego Północnego. Północne granice Rosji obejmują większość wybrzeży tego oceanu. W granicach terytorialnych Federacji Rosyjskiej znajdują się takie duże wyspy i grupy wysp, jak Nowa Ziemia, Ziemia Franciszka Józefa, Ziemia Północna, Wyspy Nowosyberyjskie oraz Wyspa Wrangla. Pas płytkiego morza jest najszerszy na zachodzie – przy brzegach Europy, gdzie tworzy on Morze Barentsa. Na wschód od Nowej Ziemi położone są płytkie baseny Morza Karaskiego, Łaptiewych, Wschodniosyberyjskiego i Czukockiego.

59 Por. В.И. Сепреев, *К вопросу о походе в Сибирь дружины Ермака*, „Вопросы истории” 1959, № 1, s. 126.

60 Siemion Riemiezow – geograf rosyjski, autor prac kartograficznych, w tym mapy Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu z 1701 r. Zaprojektował on także tobolski kreml, stanowiący unikalną – jak na okres XVIII w. – syberyjską budowlę. Jest on również autorem

finansowych Stroganowów⁶¹, natomiast niektórzy historycy, bazując na latopisie Sawwy Jesipowa⁶², twierdzą, iż istotnie główne zasługi w opanowaniu Syberii należy przypisać Kozakom, jednakże umniejszają oni rolę i znaczenie pomocy Stroganowów w tym podboju⁶³.

Stroganowowie wyjednali u rządu moskiewskiego zezwolenie na zajęcie terenów położonych nad rzeką Kamą. Wyparłszy rdzenną ludność tych ziem, Stroganowowie zaczęli zakładać warzelnie soli i osiedlać tam poddanych chłopów. W celu obrony swych posiadłości wznosili warowne gródki, które zaopatrywali w artylerię, najmując ochotników do ich ochrony. Car nadał Stroganowom szereg przywilejów, dzięki którym stali się oni wszechwładnymi panami w swoich posiadłościach.

W XVI w. na kresach państwa rosyjskiego na stepach nad Donem znalazło schronienie wielu wolnych Kozaków. Byli to przeważnie chłopci i poddani, którzy uciekli przed uciskiem panów feudalnych. Spośród nich Stroganowowie werbowali oddziały wojskowe do obrony swych posiadłości. Oddziały te wykorzystywano do rozszerzania posiadłości Stroganowów na wschodzie. W 1581 r. wysłali oni na Ural pod dowództwem atamana Jermaka Timofiejewicza oddział najemnych Kozaków, który popłynął w górę dopływu Kamy – rzeki Czusowej. Oddział ten przezimował w miejscu przewłoki i na wiosnę przeciągnął statki na jeden z dopływów rzeki Tury, wpadającej do Tobołu. Okolice te były mało zaludnione, dlatego też Kozacy posuwali się naprzód, prawie nie napotykając oporu. Spłynąwszy rzeką Turą do Tobołu, Kozacy przekroczyli granice chanatu syberyjskiego.

Wyprawa oddziału Jermaka doprowadziła – przy poparciu rządu – do upadku chanatu syberyjskiego, co umożliwiło przyłączenie do Rosji terytoriów zachodniej Syberii.

Wielkie odkrycia geograficzne i powstanie w XVI w. pierwszych zarysów rynku światowego sprawiły, iż kontakty ludności zamieszkującej różne części świata stały się coraz bardziej regularne i wraz z upływem czasu nabrały intensywności. Okres ten sprzyjał powstawaniu ustroju kapitalistycznego, przede wszystkim w państwach zachodnioeuropejskich⁶⁴. Cechował się on także rozwojem produkcji, czemu sprzyjało sąsiedztwo morskich szlaków handlowych. Dzięki nim możliwy był dopływ do Europy bogactw, jakie zagrabiono w nowo odkrytych krajach Ameryki, Azji i Afryki.

dzieła zatytułowanego *Historia Syberii*. Na temat map jego autorstwa zob. w: L. Szaniawska, *Mapa dokumentem rosyjskiej kolonizacji Syberii do połowy XVIII wieku*, „Z dziejów Kartografii” 2017, t. XXI, s. 128–132.

61 Por. Г.Ф. Миллер, *История Сибири*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1937.

62 Latopis Jesipowski pióra Sawwy Jesipowa – urzędnika tobolskiego – pochodzi z początku XVII w.

63 Por. П.И. Небольсин, *Покорение Сибири*, Вече, Москва 2014.

64 Por. А.Р. Корсунский, *Возникновение феодальных отношений в Западной Европе*, Издательство МГУ, Москва 1979; И.М. Кулишер, *История экономического быта Западной Европы*, Социум, Челябинск 2004.

Rozwojowi miast zachodnioeuropejskich, które stały się ważnymi centrami handlu i rzemiosła, sprzyjało nie tylko korzystne położenie geograficzne. Kraje położone w Europie Zachodniej nie doświadczyły bowiem – tak jak państwo rosyjskie – systematycznych najazdów, które niejednokrotnie pustoszyły rozległe jej terytoria⁶⁵. Dlatego też w XVI w. w państwach zachodnioeuropejskich nastąpił podział pracy w wielu gałęziach wytwórczych, przede wszystkim w górnictwie, wyrobie tkanin i w sferze obróbki metalu⁶⁶. Wzrost sił wytwórczych cechował także zachodnioeuropejskie rolnictwo. Wszystko to umożliwiło najbardziej postępowym krajom położonym w Europie Zachodniej wkroczenie w manufakturowe stadium kapitalizmu⁶⁷.

W państwie rosyjskim, podobnie jak i w wielu krajach Europy Środkowej i Wschodniej, przejście od feudalizmu do kapitalizmu odbywało się znacznie wolniej aniżeli w krajach zachodnioeuropejskich. Rosja bowiem przez długi okres zmuszona była dźwigać ciężar panowania mongolskiego, a walka z nim pochłonięła wiele sił i spowodowała trwałe ślady w gospodarce państwa rosyjskiego. Czynnikiem hamującym rozwój Rosji w XVI i XVII w. był także rozwój gospodarki pańszczyźnianej i wzmożony wyzysk feudalny⁶⁸.

W XVI w. rozpoczął się proces rozwoju miast rosyjskich. Było to związane z porzucaniem przez ludność wiejską rolnictwa i zajęcia się przez nich rzemiosłem i handlem. Rozwój miast wiązał się z kolei ze wzrostem zapotrzebowania na żywność i surowce dla rzemieślników. Dlatego też do dużych ośrodków miejskich zaczęto dostarczać znad Morza Arktycznego ryby i sól, z rejonów bogatych w surowce naturalne – żelazo i inne kopaliny, a z Syberii – futra i cenne skórki sobola. Sprzyjało to rozwojowi stosunków handlowych pomiędzy poszczególnymi częściami państwa rosyjskiego. Handel koncentrował się przede wszystkim w Moskwie, gdzie wokół Placu Czerwonego wzniesiono hale targowe z licznymi sklepami i warsztatami rzemieślników. Zbudowano tam także specjalny dom zajezdny dla zagranicznych kupców.

W XVI w. rozwinęły się także stosunki handlowe państwa rosyjskiego z krajami Wschodu i z Zachodem. Od momentu opanowania Kazania i Astrachania w rękach Moskwy znalazła się cała droga wodna wiodąca do Morza Kaspijskiego. Okoliczność ta sprzyjała rozwojowi handlu z Azerbejdżanem, Persją i Bucharą.

65 Por. В.В. Самаркин, *Историческая география Западной Европы в средние века*, Высшая Школа, Москва 1976.

66 Więcej zob. w: F. Braudel, *Czas świata. Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2019.

67 J. Kaliński, *Historia gospodarcza XIX i XX w.*, PWE, Warszawa 2008, s. 16.

68 Więcej zob. w: В.А. Динес, В.И. Ткачев, *История предпринимательства в России. IX–начало XX века*, Саратовский государственный социально-экономический университет, Саратов 2011; А.Б. Горянин, *Традиции свободы и собственности в России. От древности до наших дней*, Учебный центр МФЦ, Москва 2007.

Natomiast stosunki Rosji z Europą Zachodnią były utrudnione ze względu na fakt, iż państwo moskiewskie oddzielały od niej kraje wrogo nastawione do Rosji – Polska, Litwa oraz posiadłości zakonu inflanckiego.

W 1553 r. nawiązane zostały stosunki handlowe Rosji z Anglią przez Morze Białe.

Wiek XVI był okresem rozkwitu handlu angielskiego. Kupiectwo angielskie rozpoczęło w tym czasie zaciętą walkę z Hiszpanami i Portugalczycami, którzy do tej pory roztaczali swoje panowanie na morzach. Droga morską do Indii, wiodąca dookoła Afryki, była opanowana przez Portugalczków. Kupiectwo angielskie zorganizowało wyprawę, której celem było odkrycie drogi do Indii przez Morze Arktyczne. Wyprawa ta zakończyła się niepowodzeniem, jednak jeden okręt pod dowództwem kapitana Chancellora burza zagnała na Morze Białe w okolice ujścia Dwiny. Chancellor nawiązał kontakt z władzami najbliższej położonego miasta, jakim był Chołmogor. Te z kolei zawiadomiły Iwana IV o przybyciu angielskiego kapitana. Mając na uwadze ogromne korzyści, które państwo rosyjskie mogło osiągnąć dzięki nawiązaniu bezpośrednich stosunków z jednym z najbogatszych w Europie państw handlowych, Iwan IV zaprosił kapitana Chancellora do stolicy.

Droga do Europy Zachodniej dookoła Półwyspu Skandynawskiego była znana Rosjanom, którzy korzystali z niej w celach handlowych i dyplomatycznych. Iwan IV nadał Anglikom przywileje uprawniające do prowadzenia handlu na terenie państwa rosyjskiego na najdogodniejszych warunkach. Decyzja ta była niezwykle ważna z punktu widzenia rozwoju gospodarczego Moskwy, gdyż w państwie rosyjskim rodzimy przemysł był słabo rozwinięty. Rosja sprowadzała z Anglii sukna i inne tkaniny, metale i wyroby metalowe, jak również różnego rodzaju towary z Azji, Afryki i Ameryki. W zamian za te produkty wymiany kupcy angielscy nabywali w Rosji futra, konopie, lój oraz towary pochodzące ze Wschodu, w tym głównie jedwab z Azerbejdżanu. W ślad za Anglikami z drogi północnej zaczęli korzystać Holendrzy, którym udało się nawiązać korzystne kontakty handlowe z Moskwą.

Można zatem stwierdzić, iż regularne stosunki handlowe i dyplomatyczne między Rosją a Anglią ustaliły się w 1553 r. Ze względu na fakt, iż Rosja w połowie XVI w. nie mogła prowadzić handlu z krajami Europy Zachodniej przez Bałtyk, ważnego znaczenia nabrała droga morską, wiodąca do Anglii przez Morze Białe⁶⁹. Iwan IV Groźny popierał rozwój stosunków handlowych pomiędzy Rosją a Anglią, owocem czego stało się przyznanie kupcom angielskiej Kompanii Moskiewskiej szeregu przywilejów. Spośród najważniejszych z nich wymienić należy przywilej bezcłowego handlu na terytorium całej Rosji oraz swobodnego poruszania się na całym jej obszarze⁷⁰. Kupcy Kompanii Moskiewskiej otrzymali także od Iwana Groźnego dom w Moskwie⁷¹.

69 Więcej zob. w: H. Zins, *Kompania Moskiewska i problem Narwy w angielskim handlu bałtyckim na początku drugiej połowy XVI w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, nr 4, s. 833–847.

70 Więcej zob. w: K. Surowiec, A. Razin, *Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547–1584. Cz. I*, „Human and Social Sciences” 2016, nr 1, s. 153–165.

71 Więcej zob. w: W.A. Serczyk, *op. cit.*, s. 118.

Do Rosji – oprócz sukna – przywożono różnorodne wyroby galanteryjne, a także siarkę, ołów i broń. Kompania Moskiewska posiadała monopol na dostarczanie flocie angielskiej rosyjskich lin okrętowych, które uznawane były za najlepsze na rynku⁷².

Wkrótce po śmierci Iwana IV w pobliżu ujścia Dwiny zostało zbudowane miasto Archangielsk, które szybko zaczęło tętnić życiem. Tu odbywały się doroczne jarmarki, na które przybywali kupcy z różnych krajów. Jednak ze względu na to, że Morze Białe przez większą część roku jest pokryte lodem, żegluga na nim możliwa była tylko w ciągu kilku letnich miesięcy. Dlatego Rosja z takim uporem dążyła do zawładnięcia wybrzeżem Morza Bałtyckiego.

Rozwój stosunków handlowych z Europą Zachodnią ze Wschodem wpłynął na znaczne ożywienie rosyjskiego rynku wewnętrznego. Ze względu na wzmożony popyt na futra zaradni Rosjanie organizowali wspólne wyprawy na wschód na terytoria położone za Uralem, a w poszukiwaniu terenów obfitujących w sobole organizowane były wyprawy morskie do Zatoki Obskiej.

Rozwój handlu w państwie rosyjskim był wspierany także przez cara Borysa Godunowa, świadomego wagi ścisłych związków gospodarczych i kulturalnych Rosji z Europą Zachodnią. Dlatego też zabiegał on o rozszerzenie handlu z państwami położonymi na tym ważnym z ekonomicznego punktu widzenia obszarze⁷³. Z pomocą hanzeatyckiej Lubeki chciał on nawiązać komunikację morską przez Iwangorod – miasto rosyjskie położone nad rzeką Narwą. Zamiary cara Borysa Godunowa zniweczyła Szwecja, która powołując się na postanowienia pokoju tiawzińskiego, zablokowała Iwangorod od strony morza, co umożliwiło posiadanie przez nią pierwszorzędną flotę.

W celu rozszerzenia handlu z Europą Zachodnią car Borys Godunow traktował w sposób priorytetowy kupców niemieckich, przesiedlonych niegdyś na Ruś ze zdobytych miast inflanckich. Otrzymali oni ze skarbu państwa wysokie pożyczki i zgodę na swobodne poruszanie się zarówno wewnątrz państwa, jak i poza jego granicami⁷⁴.

72 Jak podaje H. Zins, na początku XVII w. Rosja pokrywała ok. 90% zapotrzebowania Londynu na liny okrętowe. Zob. H. Zins, *Znaczenie Strefy Bałtyckiej dla angielskiego budownictwa okrętowego w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Lubelski” 1967, nr 10, s. 130.

73 R. Skrynnikow, *op. cit.*, s. 145.

74 *Ibidem*.

Zakończenie

W początkowym okresie na ziemiach stanowiących w przyszłości terytorium państwa staroruskiego rozwijało się przede wszystkim rolnictwo. Najdawniejsi mieszkańcy tego terytorium byli przedstawicielami tzw. kultury trypolskiej.

Kultura trypolska to kultura przedscytyjska. Szeroko zakrojone prace, przeprowadzone na terenach zamieszkałych przez plemiona trypolskie w III–II w. p.n.e., uświadomiły archeologom, jak zawikłaną drogę w swym historycznym rozwoju przeszły najdawniejsze plemiona rolnicze z obszarów położonych nad Dnieprem, Dniestrem, Bohiem i Dunajem.

Na początku swego istnienia plemiona trypolskie budowały wielkie domostwa, w których mieściło się kilka rodzin rodowych. Te wielkie domy, wykonane z ubitej gliny, służyły ich mieszkańcom nie tylko za schronienie, ale pełniły także funkcję spichrzy, w których przechowywano i suszono zboże. W toku procesu rozwoju plemion trypolskich wielkie domostwa zastąpione zostały niewielkimi mieszkaniami, które swym wyglądem przypominały ziemianki. Te małych rozmiarów domy służyły za schronienie dla jednej niewielkiej rodziny.

Starożytni Trypolanie zajmowali się uprawą pszenicy, jęczmienia oraz prosa. Byli oni także znakomitymi myśliwymi, którzy za pomocą łuku polowali nie tylko na lisy i dziki, ale także na niedźwiedzie, co potwierdzają wyniki wykopalisk archeologicznych. W gospodarstwie Trypolan dużą rolę odgrywały zwierzęta, takie jak wół i krowa, które dostarczały mięsa i mleka. Hodowano ponadto owce, kozy i świnie, a także – choć w mniejszym stopniu – konie. Trypolanie zajmowali się również rybołówstwem.

Pierwsze ruskie miasta powstały w procesie kształtowania się państwa na dawnej Rusi. Najwyższa władza w państwie staroruskim – niemalże do połowy XII w. – należała do wielkiego księcia kijowskiego.

Władza Kijowa rozciągnęła się na wszystkie plemiona wschodniosłowiańskie. Państwo staroruskie stało się potężnym tworem politycznym, groźnym zarówno dla swych sąsiadów, jak i dla potencjalnych wrogów z odległych rejonów Europy i Azji. Było to możliwe ze względu na ustanie walk wodzów plemiennych. Stworzyło to z jednej strony warunki dla dalszego rozwoju państwa, a z drugiej – do efektywnej jego obrony zarówno przed wrogami zewnętrznymi, jak i wszelkimi przejawami dezintegracji wewnętrznej państwa staroruskiego.

Po śmierci Jarosława Mądryego w 1054 r. ogromne państwo kijowskie zostało podzielone między jego synów, którzy rozpoczęli między sobą walkę o panowanie w najbogatszych księstwach. Z waśni między książętami skorzystali Połowcy, którzy zjawili się na stepach południowych, wyparłszy stamtąd Pieczyngów.

Napady Połowców pustoszyły ziemię ruską. W walce z nimi wstąpił się wnuk Jarosława – Włodzimierz, zwany Monomachem. Po zwycięstwie nad Połowcami zawładnął on Kijowem. Zaslugą Włodzimierza Monomacha jest przywrócenie jedności państwa kijowskiego. Dzięki jego staraniom zaczęło ono znów odgrywać ważną rolę w stosunkach międzynarodowych.

Na początku XIII w. na Ruś nadciągnęła nowa groźna siła – zastępy Batu-chana, który kontynuował politykę podbojów Czyngis-chana. Wtargnął on na ziemie ruskie, podchodząc pod koniec 1237 r. pod Riazań. Po zdobyciu tego miasta i wymordowaniu wszystkich jego mieszkańców hordy Batu-chana spaliły Moskwę i spustoszyły Włodzimierz. Próbowaly one także wtargnąć na ziemię nowogrodzką, lecz spotkały się z zaciekłym oporem ludności ruskiej. Batu-chan i jego zastępy zawróciły na południe.

Proces scalania „ziem ruskich” związany był ze znacznymi zmianami w obrębie struktury gospodarczo-społecznej, a także zmianami ustrojowymi, politycznymi i światopoglądowymi. Z procesami zjednoczeniowymi wiązała się unifikacja ustrojowa i wzrost roli organów centralnych.

Książęta moskiewscy uzyskali najpierw hegemonię wśród władców najbliższych terytoriów północno-wschodniej Rusi, ziemi włodzimierskiej, rostowskiej i suzdalskiej, sprawiając, że Moskwa stała się centrum życia gospodarczego, politycznego i kulturalnego państwa rosyjskiego. W późniejszym okresie poddali oni swej władzy pozostałe księstwa, podejmując energiczną ekspansję na dalsze terytoria i obejmując pod swym władaniem nowe ziemie. Proces ten doprowadził do powstania konfliktu ze Złotą Ordą, a następnie z Litwą, która w owym czasie opanowała rozległe połacie ziem ruskich, położone na zachodzie i południu. Wynikiem zmian zachodzących w sytuacji gospodarczej, politycznej i społecznej państwa staroruskiego było powstanie w ciągu XV w. silnego księstwa moskiewskiego, a w XVI w. – państwa moskiewskiego, obejmującego swym terytorium większość dawnych ziem ruskich.

Kształtowanie suwerenności wewnętrznej państwa moskiewskiego przebiegało na tle procesu jednoczenia ziem wielkoruskich. Rozciągnięcie przez Moskwę hegemonii nad terytorium północno-wschodniej Rusi wymagało od samego początku określenia jej zwierzchnictwa nad księstwami udzielnymi, położonymi na tym obszarze. Wiązało się to z ustaleniem ich statusu prawnego i gospodarczego w integrującej się monarchii.

Na początku procesu zjednoczeniowego księstwa udzielne – mimo iż nie były w pełni suwerenne – zachowały dużą autonomię. Sprzyjała temu polityka prowadzona przez Ordę, która czyniła szeroko zakrojone zabiegi polityczne, gospodarcze i militarne, mające na celu rozbicie i atomizację świata ruskiego. Stopniowa

likwidacja autonomii księstw udzielnych, rozciągnięta na wiele dziesięcioleci, doprowadziła do nieograniczonego panowania Moskwy na terenie Wielkorusi i jej pełną niezawisłość.

Kształtowanie suwerenności państwa moskiewskiego realizowane było różnymi sposobami. Moskwa podjęła starania o opanowanie jak największej części terytorium Rusi północno-wschodniej, wykorzystując cały arsenał środków polityczno-prawnych, które miały stopniowo ograniczać suwerenność księstw udzielnych, pozostających poza sferą bezpośredniego jej posiadania. Skuteczność tych działań zależała jednak od układu sił i kontaktów z Ordą książąt udzielnych. Ci bowiem, którzy pozostawali w ścisłym kontakcie z chanem, byli naturalnie bardziej niezawisli i mniej podatni na naciski ze strony Moskwy.

Podporządkowanie księstw udzielnych z powodzeniem realizowało państwo moskiewskie wobec tych, które podupadły gospodarczo bądź były czasowo osłabione politycznie. Inaczej było z silnymi sąsiadami Moskwy, jakimi jawiły się Nowogród Wielki i Twer. One to bowiem aż do swego ostatecznego upadku nie poddawały się presji i do końca zachowały suwerenny status wobec państwa moskiewskiego. Można zatem stwierdzić, iż w ostatecznym rozrachunku o podporządkowaniu poszczególnych księstw Moskwie przesądzała siła państwa moskiewskiego, przed którą w końcu zmuszeni byli ustąpić nawet najbardziej oporni oponenti. W opinii historyków przyłączenie do Moskwy Nowogrodu Wielkiego i Tweru zakończyło proces zjednoczenia Rusi północno-wschodniej.

Bibliografia

Literatura polskojęzyczna

- Adamczyk D., *Od dirhemów do fenigów. Reorientacja bałtyckiego systemu handlowego na przełomie X i XI wieku*, „Średniowiecze Polskie Powszechne” 2007, nr 4.
- Azatjan A.A., Bielów M.I., Gwoździecki N.A., Kamanin L.G., Murzajew E.M., Jurgaj R.L., *Historia poznania radzieckiej Azji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Bardach J., *O roli Normanów na wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyźnie Wschodniej (na marginesie ostatnich prac H. Łowmiańskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 1958, nr 2.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Benyskiwicz K., *Wyprawa Bolesława Chrobrego i Światopełka na Kijów w ruskiej tradycji historiograficznej (XIV–XVI wiek)*, „Klio” 2019, t. 1 (48).
- Blombergowa M.M., *Badania archeologiczne Polaków na Ukrainie w XIX i początku XX wieku*, „Eastern Review” 2022, t. 11 (1).
- Blombergowa M.M., *Polscy członkowie rosyjskich towarzystw archeologicznych 1839–1914*, „Acta Archeologica Lodziensia” 1988, nr 35.
- Bonarek J., *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne” 1996, z. 3.
- Braudel F., *Czas świata. Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2019.
- Brzozowska Z.A., Leszka M.J., *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
- Cetwiński M., *Co wiemy o bitwie pod Legnicą?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1985, nr 800.
- Cetwiński M., *Gall, Kosmos, Nestor: ustanawianie tradycji o początkach państwa i jego chrystianizacji*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 2018, t. 10.
- Chrzanowski W., *Wojna tatarska: najazd mongolski na Polskę 1241 r.*, Libron, Kraków 2006.
- Fijałek J., *Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, nr 10.

- Filipowicz M., *Henryk Paszkiewicz. O polskim wkładzie do teorii normańskiej i badań nad genezą państwa moskiewskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, z. 2.
- Gafurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Gajda M., *Przyczynek do genezy relacji polsko-rosyjskich w I poł. XVIII w.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2010, nr 11.
- Gołota Ł., *Historyczne typy mocarstw ekonomicznych. Kartagina – Wenecja – Anglia*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2013, nr 1 (40).
- Graff M., *Metro w Moskwie*, „Technika Transportu Szynowego” 2011, nr 5–6.
- Gregor B., Jakubowski A., *Złota Orda i jej upadek*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.
- Griekow B., *Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1951.
- Gronek A., *O znaczeniu Askoldowej Mogiły w Kijowie i cudownej ikony Matki Boskiej w Zarwanicy w tradycji i współczesności Ukrainy*, [w:] E. Kocój, T. Kosiek, J. Szulborska-Łukaszewicz (red.), *Dziedzictwo kulturowe w regionach europejskich: odkrywanie, ochrona i (re)interpretacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019.
- Jakubowski W., *Piśmiennictwo okresu rozdrobnienia feudalnego i niewoli tatarskiej (XIII–XV w.)*, [w:] M. Jakóbiec (red.), *Historia literatury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Jakubowski W., *Piśmiennictwo państwa kijowskiego (koniec X – początek XIII w.)*, [w:] M. Jakóbczak (red.), *Historia literatury rosyjskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Jakubowski W., Łużny R., *Literatura staroruska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Kaliński J., *Historia gospodarcza XIX i XX w.*, PWE, Warszawa 2008.
- Killich B., *Kapitulacje w wyprawach Rusi na Bizancjum w świetle Powieści minionych lat*, [w:] A. Niewiński (red.), *Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2017.
- Kolankowski L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, 1377–1499, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1930.
- Kołodczek B.J., *Jordanes. O całości dziejów albo o pochodzeniu i czynach narodu rzymskiego. O pochodzeniu i czynach Gotów*, Historia Iagellonica, Kraków 2022.
- Korta W., *Najazd mongolski na Polskę w 1241 r. i jego legnicki epilog*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1985, nr 800.
- Kowalczyk N., *Archetyp sofijności w zakresie kultury Rusi Kijowskiej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2015, t. 12.
- Kruc W.A., *„Osiedla-giganty” oraz niektóre problemy demograficzne kultury trypolskiej*, „Archeologia Polski” 1994, z. 1–2.
- Krupska A., *Z dziejów tworzenia się nowego układu sił politycznych w Europie Wschodniej po upadku Złotej Ordy w XV wieku*, „Roczniki Historyczne” 1976, vol. 42.
- Kuczyński S.M., *O dacie zrzucenia jarzma mongolskiego na Rusi*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1956, nr 1.

- Kuczyński S.M., *Sine wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362*, [w:] S.M. Kuczyński (red.), *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- Łowmiański H., *Zagadnienie słowiańskich i bałtyckich nazw plemiennych w Sarmacji Europejskiej Ptolemeusza*, [w:] J. Antoniewicz (red.), *Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski*, w Białymstoku, Białostockie Towarzystwo Naukowe, Białystok 1964.
- Maroń J., *Koczownicy i rycerze. Najazd na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII w.*, Templum, Wodzisław Śląski 2011.
- Maruszczak H., *Główna rubież kulturowo-cywilizacyjna a podziały geograficzne Europy*, „Przegląd Geograficzny” 2005, t. 77, z. 4.
- Materski W., *Przewrót listopadowy 1917 r. w Rosji a hasło bolszewików prawa narodów do samostanowienia*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 4.
- Mazgou U., *Uwarunkowania etnogenetyczne na przykładzie procesu chrystianizacji Bułgarów*, „ELPIS” 2018, t. 20.
- Mika N., „Силу честного креста”. Krzyż i praktyka jego całowania na Rusi w obliczu zagrożenia i najazdów tatarskich (do końca XV wieku), „Colloquia Russica” 2018, vol. 8.
- Mironowicz A., *Kościół bizantyjski w kształtowaniu tożsamości mieszkańców Europy wschodniej i środkowo-wschodniej*, Uniwersytet w Białymstoku, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, Białystok 2013.
- Mironowicz A., *Znaczenie chrztu Rusi w ewangelizacji Europy Środkowo-Wschodniej*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 2013, nr 4.
- Molę W., *Ikona ruska*, Wydawnictwo „Sztuka”, Warszawa 1956.
- Mucha B., *Historia literatury rosyjskiej. Zarys*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Mularczyk J., *Mongołowie pod Legnicą w 1241 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1989, z. 1–2.
- Nowakowski P., *Duchowość chrześcijańska dawnej Rusi – Ukrainy*, „Polonia Sacra” 2002, nr 10 (54).
- Obrębska-Jabłońska A., *Słowo o wyprawie Igora*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1954.
- Osika R., Staricki J., Udałowa A., *Formacje metalogeniczne przedpermskich utworów platformy wschodnioeuropejskiej*, „Kwartalnik Geologiczny” 1975, t. 18, nr 2.
- Osiński J., Baigunakov B., Sabdenowa G., *Państwowość kazachska: historia i rzeczywistość. Przyczynek do teorii państwa*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego” 2015, nr 1.
- Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Paszyński W., *Polska jako Wandalia. Koncepcja wandaliska w dziejopisarstwie polskim wieków średnich*, „Orbis Linguarum” 2018, vol. 51.
- Podhorodecki L., *Chanań Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987.
- Podhorodecki L., *Kulikowe Pole 1380*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1986.

- Poppe A., *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Cz. I. Początki metropolii i sprawa archikatedry*, „Przegląd Historyczny” 1964, nr 3 (55).
- Reszel M., *Wczesnoceramiczny kompleks jelszański w Międzyrzeczu Wołgi i Uralu. Aspekt chronologiczny*, „Folia Paehistorica Posnaniensia” 2011, t. XVI.
- Rewizorski M., *Korporacje transnarodowe i globalizacja: rozważania o genezie i ewolucji przedsiębiorstw wielonarodowych do 1929 r.*, „Studia Gdańskie” 2011, nr 29.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Rostkowski G., *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 3 (92).
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.
- Saszkowski I., „Nie dawajcie miejsca diabłu!” (Ef 4,27). *Walka duchowa w ascetycznym doświadczeniu pierwszych mnichów ruskich na podstawie Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego*, „ELPIS” 2017, nr 19.
- Serczyk W.A., *Iwan IV Groźny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1986.
- Sielicki F., *Kroniki staroruskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Skopińska Z., *Traktat z 31 sierpnia 1449 r. w świetle polityki Moskwy w latach 1440–1453*, „Anatema Wileńskie” 1928, t. 15.
- Skrynnikow R., *Borys Godunow*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.
- Sobczyński M., Barwiński M., *Wpływ przemian terytorialnych i struktury wewnętrznej ziem ukraińskich na położenie Rzeczypospolitej*, [w:] M. Franz, K. Pietkiewicz (red.), *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku*, Wydawnictwo A. Marszałek, Toruń 2009.
- Sodorowa N., Konrad N.I., Pietruszewski I., Czerepnin L., *Historia powszechna*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- Sołtyś A., *Drewniane budownictwo wiejskie północnej Rosji*, „Przestrzeń i Forma” 2011, nr 15.
- Surowiec K., Razin A., *Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547–1584. Cz. I*, „Human and Social Sciences” 2016, nr 1.
- Swastek J., *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1988, nr 2 (26).
- Szaniawska L., *Mapa dokumentem rosyjskiej kolonizacji Syberii do połowy XVIII wieku*, „Z Dziejów Kartografii” 2017, t. XXI.
- Wierucka E., *Rosyjskie biblioteki monastyczne (XI–XVII wiek)*, „Folia Bibliologica” 2006/2007, nr 48/49.
- Więckowska H., *Uwagi na temat interpretacji kulturowej i chronologicznej niektórych zjawisk w mezolizmie krajów nadbałtyckich i Niziny Wschodnioeuropejskiej*, „Archeologia Polski” 1997, t. 42, z. 1–2.
- Wilczyński W., *Geografia i metageografia ziem dawnej Sarmacji*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, t. 9.
- Wołek A., *Obraz Słowian w dziełach Prokopiusza z Cezarei*, „Źródła Humanistyki Europejskiej” 2012, nr 5.

- Wójcik Z., *Dzieje Rosji. 1533–1801*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Zajączkowski A., *Dyplomatyka Złotej Hordy i Krymu w XV w.: nowe materiały z archiwum tureckiego*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37.
- Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009.
- Zins H., *Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI w.*, „Rocznik Lubelski” 1965, nr 8.
- Zins H., *Kompania Moskiewska i problem Narwy w angielskim handlu bałtyckim na początku drugiej połowy XVI w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, nr 4.
- Zins H., *Znaczenie Strefy Bałtyckiej dla angielskiego budownictwa okrętowego w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Lubelski” 1967, nr 10.
- Zwolski E., *Uwagi o Jordanesie, historyku Gotów*, „Studia Źródłoznawcze” 1968, t. 13.

Literatura rosyjskojęzyczna

- Arakceev V.A., *Крестьяне в социальной структуре средневневековой Руси*, „Cahiers du monde russe” 2005, Vol. 46, № 1–2.
- Rahimzjanov B.R., *Наследие Золотой Орды в формировании Российского государства*, „Cahiers du monde russe” 2005, Vol. 46, № 1–2.
- Арциховский А.А., *Основные вопросы археологии Москвы*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1947, № 7.
- Абрамович Д., *К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца*, Печатня А.И. Снегиревой, Москва 1901.
- Абрашкин А.А., *Предки русских в Древнем мире*, Вече, Москва 2001.
- Азбелев С.Н., *К вопросу о месте и дате Куликовской битвы (историографические заметки)*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики” 2014, № 3 (57).
- Азбелев С.Н., *Численность и состав войск на Куликовом поле*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики” 2015, № 4 (62).
- Алексеев В.П., *Становление человечества*, Политиздат, Москва 1984.
- Алексеев В.П., *Человек: эволюция и таксономия. Некоторые теоретические вопросы*, Наука, Москва 1985.
- Алексеев В.П., Першиц А.И., *История первобытного общества*, Астрель, Москва 2007.
- Андреев А.А., Резван М.Е., *Развитие дипломатической традиции персидских, хивинских и бухарских посольств в России с конца XVI до начала XVIII в.*, „Кунсткамера” 2019, № 2 (4).
- Антонович В.Б., *О типах погребений в курганах Киевской губернии*, „Труды VIII археологического съезда” 1897, т. IV.
- Антонович В.Б., *Памятники каменного века, найденные в Киеве в течение трех последних лет*, „Труды X Археологического съезда” 1900, т. 3.

- Артемов С.Н., Гайденко П.И., *Несколько штрихов к портрету преподобного Нестора Летописца (ещё раз к вопросу о церковных и монастырских архивах в домонгольской Руси)*, „Христианское чтение. Научный журнал Санкт-Петербургской Духовной Академии Русской Православной Церкви” 2022, № 3.
- Асеев Ю.С., *Архитектура Древнего Киева*, Будівельник, Киев 1982.
- Багрянородный К., *Об управлении государством*, „Известия ГАИМК” 1934, Вып. 9.
- Базилевич К.В., *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века*, Издательство Московского университета, Москва 1952.
- Барсов Т.В., *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковию*, Типография П.А. Ремезова, Санкт-Петербург 1878.
- Бартенев С.П., *Московский Кремль в старину и теперь*, кн. 1, *Исторический очерк кремлевских укреплений*, Министерство императорского двора, Москва 1912.
- Бартенев С.П., *Московский Кремль в старину и теперь*, кн. 2, *Государев двор. Дом Рюриковичей*, Министерство императорского двора, Москва 1916.
- Беляев И.Д., *Лекции по истории русского законодательства*, Типо-литография С.А. Петровского и Н.П. Панина, Москва 1879.
- Березин И.Н., *Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева*, „Труды восточного отделения Императорского Археологического общества” 1864, ч. 8.
- Бернадский В.Н., *Новгород и Новгородская земля в XV веке*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961.
- Бестужев-Рюмин К.Н., *О составе русских летописей до конца XIV века*, Типография А. Траншеля, Санкт-Петербург 1868.
- Богданов А.А., Хаин В.Е. (red.), *Международная тектоническая карта Европы и смежных областей. М-б 1:2 500 000*, ГУГК, Москва 1981.
- Богданов А.П., *Курганное племя Московской губернии: предварительная заметка А. Богданова*, Университетская типография (Катков и К), Москва 1865.
- Борзаковский В.С., *История Тверского княжества*, Издательство И.Г. Мартынов, Санкт-Петербург 1876.
- Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С., *Археологические памятники Древней Руси IX–XI веков*, Издательство Ленинградского Университета, Ленинград 1978.
- Бунак В.В., *Род ното. Происхождение и дальнейшая эволюция*, Наука, Москва 1980.
- Валеев Р.Н., *Авлакогены Восточно-Европейской платформы*, Недра, Москва 1978.
- Валк С.Н., *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1949.
- Вернадский Г.В., *История России: монголы и Русь*, АГРАФ, Москва 1997.

- Вилкул Т.Л., *О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки)*, „Paleoslavica” 2005, № 1.
- Виноградова Н.М., *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры: периодизация, хронология, локал, варианты*, Штиинца, Кишинев 1983.
- Вишняцкий Л.Б., *Введение в преисторию. Проблемы антропогенеза и становления культуры*, Высшая антропологическая школа, Кишинёв 2005.
- Владимирский-Буданов М.Ф., *Обзор истории русского права*, Издательство Н.Я. Оглоблин, Киев 1915.
- Воронин Н.Н., *К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1951, Вып. XLI.
- Воронин Н.Н., *Повесть об убийстве Андрея Боголюбского и ее автор*, „История СССР” 1963, № 3.
- Гафаров Р.А., *Вопросы тектоники фундамента севера Восточно-Европейской платформы*, „Геотектоника” 1966, № 4.
- Герасимов М.М., *Люди каменного века*, Наука, Москва 1964.
- Гильфердинг А., *История балтийских славян*, Типография В. Гюте, Москва 1855.
- Гиппиус А.А., Михеев С.М., *Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Спасо-Преображенского собора в Переславле-Залесском*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики” 2017, № 3 (69).
- Голубинский Е.Е., *История Русской Церкви. Период второй*, Московский, Университетская типография, Москва 1900.
- Гончаренко В.С., *Московский Кремль. Стены и башни: путеводитель*, Арт-Курьер, Москва 2010.
- Горюнова Е.И., *Этническая история Волго-Окского междуречья*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1961, № 94.
- Горянин А.Б., *Традиции свободы и собственности в России. От древности до наших дней*, Учебный центр МФЦ, Москва 2007.
- Греков И.Б., *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Наука, Москва 1975.
- Григорьев А.В., *Списки членов-учредителей, почетных членов и должностных лиц Императорского Русского географического общества, со времени его основания, 6 августа 1845 года по 1910 год*, Типография А.В. Орлова, Санкт-Петербург 1911.
- Григорьев А.П., *Обращение в золотоордынских ярлыках XIII–XIV вв.*, „Ученые записки Ленинградского государственного университета” 1980, № 403.
- Гумилёв Л.Н., *От Руси до России*, АСТ, Москва 2008.
- Гумилевский Л.И., *Русские инженеры*, Молодая гвардия, Москва 1953.
- Данилова В.Ю., *История первобытного общества*, Издательство ВлГУ, Владимир 2014.

- Данилова Л.В., *Деревня и город на стадии их первоначального обособления*, Наука, Москва 1989.
- Демин В.Н., *В поисках колыбели цивилизации*, Вече, Москва 2004.
- Демин В.Н., *Тайны русского народа. В поисках истоков Руси*, Вече, Москва 1999.
- Деревянко А.П., *Верхний палеолит в Африке и Евразии и формирование человека современного анатомического вида*, ИАЭТ СО РАН, Новосибирск 2011.
- Динес В.А., Ткачев В.И., *История предпринимательства в России. IX – начало XX века*, Саратовский государственный социально-экономический университет, Саратов 2011.
- Дмитриев Ю.А., *Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания*, Манускрипт, Москва 1994.
- Доронин А.М., *К вопросу о политическом строе Новгородской республики*, [w:] А.М. Доронин, Д.М. Терехов (red.), *Проблемы развития правовой системы России: история и современность: материалы всероссийской научно-практической конференции*, Издательство Тульского государственного университета, Тула 2021.
- Дробышевский С.В., *Антропогенез, Модерн*, Москва 2017.
- Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950.
- Дьяконов М.А., *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Государственное социально-экономическое издательство, Москва–Ленинград 1926.
- Евстигнеев Ю.А., *Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности)*, Астерион, Санкт-Петербург 2010.
- Егоров В.Л., *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Наука, Москва 1985.
- Егоров В.Л., *Русь и ее южные соседи в X–XIII веках*, „Отечественная история” 1994, № 6.
- Елинек Я., *Большой иллюстрированный атлас первобытного человека*, Артия, Прага 1983.
- Елисеев М.Б., *Русь против Золотой Орды*, Вече, Москва 2017.
- Ёлшин Д.Д., *Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2010.
- Ёлшин Д.Д., *К вопросу о реконструкции первоначального облика Десятинной церкви в Киеве*, Нестор-история, Санкт-Петербург 2010.
- Ёлшин Д.Д., *Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма*, Каламос, Санкт-Петербург 2012.

- Ефименко П.П., *Палеолит СССР. Итоги и перспективы его изучения*, „Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры” 1931, № 3.
- Ефименко П.П., *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*, Издательство Академии наук УССР, Киев 1953.
- Ефименко П.П., *Раннеславянские поселения на Среднем Дону*, „Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры” 1931, № 2.
- Ефименко П.П., Борисковский П.И., *Палеолитическая стоянка Боршево II*, [w:] А.П. Окладников (red.), *Палеолит и неолит СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1953.
- Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук, Петроград 1916.
- Жукова Л.А., Машанова Л.В., Плаксин И.П., *История государственного управления в России (IX–XVII вв.)*, Издательство ГАУ, Москва 1996.
- Журавель А.В., *Аки молния в день дождя*, Кн. 1: Куликовская битва и ее след в истории, Русская панорама, Москва 2010.
- Заец И.И., Рыжов С.Н., *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*, РАМУС, Киев 1992.
- Зализняк А.А., *„Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста*, Языки славянской культуры, Москва 2008.
- Зеленин Д.К., *Описание рукописей ученого архива Императорского Русского Географического общества*, Русское географическое общество, Петроград 1914.
- Злобин Н.С., *Культура и общественный прогресс*, Наука, Москва 1980.
- Зыков Д.С., *Новейшая геодинамика Северо-Карельской зоны (Балтийский щит)*, ГЕОС, Москва 2001.
- Зыков П.Л., *Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2012.
- Зыков Д.С., Колодяжный С.Ю., *Признаки горизонтальных перемещений на юго-восточной окраине Балтийского щита*, „Геоморфология” 2007, № 4.
- Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлшин Д.Д., *Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 гг.*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2010.
- Иванин М.И., *О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане*, Общественная польза, Москва 1875.
- Иоаннисян О.М., Ёлшин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В., *Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.)*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2009.
- Ипатьевская летопись*, [w:] Полное собрание русских летописей, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1843.

- Карамзин Н.М., *История государства Российского*, Издательство И. Эйнерлинга, Санкт-Петербург 1842.
- Карамзин Н.М., *Предания веков: сказания, легенды, рассказы*, Правда, Москва 1988.
- Каргалов В.В., *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: феодальная Русь и кочевники*, Высшая школа, Москва 1967.
- Каргалов В.В., *Конец ордынского ига*, Наука, Москва 1984.
- Каргалов В.В., *Свержение монголо-татарского ига*, Просвещение, Москва 1973.
- Каргер М.К., *Древний Киев*, [w:] Г.Б. Фёдоров (red.), *По следам древних культур. Древняя Русь*, Госкультпросветиздат, Москва 1953.
- Каргер М.К., *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1958.
- Кирилюк В.П., *Об особенностях строения и эволюции раннедокембрийского фундамента щитов древних платформ (опыт геотектонического анализа)*, [w:] Ю.В. Карякин (red.), *Тектоника земной коры и мантии. Тектонические закономерности размещения полезных ископаемых. Материалы XXXVIII Тектонического совещания*, т. 1, ГЕОС, Москва 2005.
- Кирилюк В.П., *Структурное положение архейских комплексов щитов и геотектоническая периодизация архея*, [w:] *Материалы I российской конференции по проблемам геологии и геодинамики докембрия. Геология и геодинамика архея. 27–29 сентября 2005 г.*, Центр информационной культуры, Санкт-Петербург 2005.
- Кирилюк В.П., *Тектоніка фундаменту Українського щита (пояснювальна записка до „Тектонічної карти фундаменту Українського щита” масштабу 1:2 000 000)*, Український державний геологорозвідувальний інститут, Київ 2007.
- Кирилюк В.П., Смоголюк А.Г., *Об основных структурных элементах этажно-блоковой структуры Украинского щита*, „Геологический журнал” 1993, № 3.
- Ключевский В.О., *Боярская дума древней Руси*, Типография А. Иванова, Москва 1882.
- Ключевский В.О., *Курс русской истории*, Типография Г. Лисснера и Д. Собко, Москва 1908.
- Ключевский В.О., *Сочинения*, Мысль, Москва 1989.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., *Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье*, Петербургское востоковедение, Санкт-Петербург 2004.
- Козлов М.Н., Шендрикова С.П., *К вопросу о причинах гибели князя Игоря Рюриковича: факты против мифов*, „Парадигмы истории и общественного развития” 2019, № 14.

- Колодяжный С.Ю., *К вопросу о генезисе рифейских рифтогенных структур Восточно-Европейской платформы*, „Доклады Академии наук” 2003, т. 389, № 6.
- Колчин Б.А., Чернецов А.В. (red.), *Древняя Русь. Город, замок, село*, Наука, Москва 1985.
- Кольцов Л.В., Жилин М.Г., *Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры*, Наука, Москва 1999.
- Комеч А.И., *Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве*, Наука, Москва 1972.
- Копп М.Л., *Вятские дислокации: динамика формирования и выражение в новейшей структуре (Восточно-Европейская платформа)*, „Геотектоника” 2012, № 6.
- Копп М.Л., *Мобилистическая неотектоника платформ Юго-Восточной Европы*, Наука, Москва 2004.
- Корсунский А.Р., *Возникновение феодальных отношений в Западной Европе*, Издательство МГУ, Москва 1979.
- Костенко Н.П., Макарова Н.В., Корчуганова Н.И., *Выражение в рельефе складчатых и разрывных деформаций. Структурно-геоморфологическое дешифрирование аэрофотоснимков, космических снимков и топографических карт*, Издательство МГУ, Москва 1999.
- Красовский И.С., *О плане Десятинной церкви в Киеве*, „Российская археология” 1998, № 3.
- Кратц К.О., Хильтова В.Я., Вревский А.Б., Запольнов А.К., Крылов И.Н., *Этапы и типы эволюции докембрийской коры древних щитов*, Наука, Ленинград 1980.
- Кривошеев Ю.В., Соколов Р.А., Гусева С.В., *Москва в эпоху средневековья: очерки политической истории XII–XV столетий*, СПбГУ, Санкт-Петербург 2021.
- Куза А.В., *Малые города Древней Руси*, Наука, Москва 1989.
- Кулишер И.М., *История экономического быта Западной Европы*, Социум, Челябинск 2004.
- Кучера М.П., *Поселения Среднего Поднепровья*, Наукова думка, Киев 1984.
- Кучкин В.А., *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Наука, Москва 1984.
- Лебедев Г.С., *Русь и чудь, варяги и готы. Славяно-русские древности: историко-археологическое изучение Древней Руси*, Издательство Ленинградского Университета, Ленинград 1988.
- Леонов М.Г., *Внутренняя подвижность фундамента и тектогенез активизированных платформ*, „Геотектоника” 1993, № 5.
- Леонов М.Г., Зыков Д.С., Колодяжный С.Ю., *О признаках течения горных масс фундамента в послеледниковое время (Северо-Карельская зона Балтийского щита)*, „Геотектоника” 1998, № 3.
- Либеров П.Д., *Племена Среднего Дона в эпоху бронзы*, Наука, Москва 1964.

- Логвин Г.Н., *Новые исследования древнерусской архитектуры*, „Строительство и архитектура” 1978, № 8.
- Логвин Н.Г., *Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве*, Наука, Москва 1988.
- Ломоносов М.В., *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великаго князя Ярослава Перваго или до 1054 года*, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург 1766.
- Лурье Я.С., *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Наука, Ленинград 1976.
- Любавский М.К., *Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра*, Издательство Академии наук СССР, Ленинград 1929.
- Ляпушкин И.И., *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина XI в.)*, Наука, Москва 1968.
- Маркевич В.И., *Позднеприполярские племена Северной Молдавии*, Штиинца, Кишинев 1981.
- Маслова С.А., *Баскаческая организация на Руси: время существования и функции*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2013, № 1 (51).
- Масловский Д.М., *Из истории: военного искусства России: Опыт критического разбора похода Дмитрия Донского 1380 г. до Куликовской битвы включительно*, „Военный сборник” 1881, № 8.
- Межуев В.М., *Культура и история*, Политиздат, Москва 1977.
- Мельников С.А., *Правовые факторы эволюции древнерусского государства XI–XV веков*, „Юридический мир” 2010, № 5.
- Миллер Г.Ф., *История Сибири*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1937.
- Миллер П.Н., Сытин П.В., *Происхождение названий улиц, переулков, площадей Москвы*, Московский рабочий, Москва 1938.
- Мириманов Б.Б., *Первобытное и традиционное искусство*, Искусство, Москва 1973.
- Митрофанов А.Ю., *Аварский каганат как политический феномен языческого этно-религиозного контекста развития христианской ойкумены*, „Христианское чтение” 2016, № 6.
- Моисеев М.В., Миссия И.Д., *Хохлова в Бухару в 1620–1623 гг. и коммуникационные сети русской дипломатии в Центральной Азии*, „Вестник Российского университета дружбы народов”, Серия „История России” 2021, т. 20, № 3.
- Молокова Т.А., Фролов В.П., *Влияние итальянской архитектуры на градостроительство России*, „Вестник МГСУ” 2011, № 4.
- Москаленко А.Н., *Новые материалы о хозяйстве и домостроительстве борщевцев*, Издательство ВГУ, Воронеж 1963.
- Москаленко А.Н., *Памятники древнейшего прошлого Верхнего и Среднего Дона*, Воронежское книжное издательство, Воронеж 1961.
- Насонов А.Н., *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1940.

- Небольсин П.И., *Покорение Сибири*, Вече, Москва 2014.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950.
- Новосельцев А.П., *Города Хазарии. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Наука, Москва 1990.
- Ополовников А.В., *Русское деревянное зодчество*, Искусство, Москва 1986.
- Осипян Б.А., *Русский судебник 1497 г. как право-идеологическая основа зарождения централизованного государства*, „История государства и права” 2011, № 4.
- Павлов К.А., *Русское географическое общество: история и современность*, „Современные проблемы сервиса и туризма” 2010, № 1.
- Палагута И.В., *Наборы статуэток Прекукутени – раннего Триполья: опыт социокультурной интерпретации раннетрипольской пластики*, „Российский археологический ежегодник” 2013, Вып. 3.
- Палагута И.В., „Технический орнамент” в декоре керамики трипольской культуры, „Археология, этнография и антропология Евразии” 2009, № 2 (38).
- Палагута И.В., Старкова А.Г., *Модель жилища с трипольского поселения Попудня (Украина): новая интерпретация уникальной находки*, „Археология, этнография и антропология Евразии” 2017, № 1 (45).
- Пассек Т.С., *Трипольское поселение у Владимировки (раскопки 1940 г.)*, „Вестник древней истории” 1941, № 1 (14).
- Патерик Киевского Печорского монастыря*, Типография М. Александрова, Санкт-Петербург 1911.
- Пашуто В.Т., *Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке*, Учпедгиз, Москва 1951.
- Пашуто В.Т., *Татаро-монголы в Азии и Европе*, Наука, Москва 1977.
- Пашуто В.Т., *Черты политического строя Древней Руси*, [w:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Наука, Москва 1965.
- Перов А., *Московский Кремль*, „Русское слово” 2015, № 3.
- Петухов Ю.Д., *Первоисточки Русов*, Алгоритм, Москва 2013.
- Пиоро И.С., *Крымская Готия*, Лыбидь, Киев 1990.
- Покровский Ф.И., *Путешествие в Монголию и Китай сибирского казака Ивана Петлина в 1618 году: Мнимое путешествие атаманов Ивана Петрова и Бурнаша Ялычева в 1567 г.*, [w:] *Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1914.
- Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. Лаврентьевская и Троицкая летописи*, Типография Эдуарда Праца, Санкт-Петербург 1846.
- Полное собрание русских летописей*, т. XLIII, *Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского*, Языки русской культуры, Москва 2004.
- Половой Н.О., *О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г.*, „Византийский временник” 1961, № 20.

- Попрядухина И.В., *Гражданско-правовая ответственность по Судебнику 1497 г.*, „Вектор науки Тольяттинского государственного университета” 2010, № 4.
- Попрядухина И.В., *Система наказаний по судебнику 1497 г.*, „Вектор науки Тольяттинского государственного университета” 2011, № 4.
- Пресняков А.Е., *Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории.* Киевская Русь, Наука, Москва 1993.
- Пресняков А.Е., *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920.
- Пряхин А.Д., *Археологические памятники боршевской культуры на р. Воргол*, Издательство ВГУ, Воронеж 1963.
- Романюк С.К., *Историк Москвы*, Московский рабочий, Москва 1987.
- Русанова И.П., *Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом*, Наука, Москва 1973.
- Рыбаков Б.А., *Древности Чернигова*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11, т. 1.
- Рыбаков Б.А., *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.
- Рыбаков Б.А., *Образование древнерусского государства с центром в Киеве*, Всемирная история, Москва 1957.
- Рыбаков Б.А., *Первые века русской истории*, Наука, Москва 1964.
- Рыбаков Б.А., *Поляне и северяне (к вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре)*, „Советская этнография” 1947, № 6–7.
- Рыбаков Б.А., *Раскопки в Чернигове: тезисы доклада*, „Краткие сообщения Института истории мировой культуры” 1947, Вып. 21.
- Рыбаков Б.А., *Ремесло Древней Руси*, Академический проект, Москва 2021.
- Рыбаков Б.А., *Рождение Руси*, Аиф-Принт, Москва 2004.
- Рыбаков Б.А., *Спорные вопросы образования Киевской Руси*, „Вопросы истории” 1960, № 9.
- Рыбаков, Б.А., *Культура древней Руси*, Знание, Москва 1956.
- Рыбаков Б.А. (red.), *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.*, Советская Россия, Москва 1967.
- Рюмина Т.Д., *Архив москвоведца П.Н. Миллера в ОПИ ГИМ*, Наука, Москва 1997.
- Самаркин В.В., *Историческая география Западной Европы в средние века*, Высшая Школа, Москва 1976.
- Саундерс Дж., *Монгольские завоевания*, Прогресс Традиция, Москва 2009.
- Сафаргалиев М.Г., *Распад Золотой Орды*, Мордовское книжное издательство, Саранск 1960.
- Сахаров А.М., *Города Северо-восточной Руси XIV–XV веков*, Издательство Московского Университета, Москва 1959.
- Седов В.В., *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Наука, Москва 1982.

- Селезнев Ю.В., *Стратегия и тактика Мамая: К вопросу о численности ордынских войск на Куликовом поле*, [w:] А.Н. Наумов (red.), *Куликово поле: Вопросы историко-культурного наследия*, Труды научно-практической конференции, Тульский полиграфист, Тула 2000.
- Сергеев В.И., *К вопросу о походе в Сибирь дружины Ермака*, „Вопросы истории” 1959, № 1.
- Сергеевич В.И., *Лекции и исследования по древней истории русского права*, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург 1910.
- Сергеевич В.И., *Русские юридические древности*, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890.
- Сим Л.А., Свириденко Л.П., Брянцева Г.В., *Об унаследованном развитии неотектонических разломов восточной части Балтийского щита*, [w:] Е.В. Скляр, С.И. Шерман (red.), *Разломообразование и сейсмичность в литосфере: тектонофизические концепции и следствия*, Материалы Всероссийского совещания, т. 1, Институт земной коры СО РАН, Иркутск 2009.
- Скржинская Е.Ч., *Половцы. Опыт исторического исследования этникона*, „Византийский временник” 1986, № 46.
- Смирнов В.Г., *История Великого Новгорода*, Вече, Москва 2007.
- Смолицкий В.Г., *Русь избяная. Народное зодчество и фольклор*, Государственный республиканский центр русского фольклора, Москва 1993.
- Соловьев А.В., *Великая, Малая и Белая Русь*, „Вопросы истории” 1947, № 7.
- Соловьев С.М., *История отношений между русскими князьями Рюрикова дома*, Университетская типография, Москва 1847.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1959.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, Университетская типография Катков и К, Москва 1874.
- Соловьева Л.В., *Что и как строили итальянские архитекторы в Московском Кремле в XV–XVI веках*, ФГБУК „Московский Кремль”, Москва 2018.
- Сперанский А.Н., *Очерки по истории Приказа каменных дел Московского государства*, РАНИОН, Институт истории, Москва 1930.
- Спицын А.А., *Расселение древне-русских племен по археологическим данным*, Типография „В.С. Балашев и К”, Санкт-Петербург 1899.
- Спицын А.А., *Расселение древнерусских племен по археологическим данным*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1899, т. 8.
- Срезневский И.И., *Чтения о древних русских летописях*, Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург 1862.
- Сурмина И.О., *Самые знаменитые крепости России*, Вече, Москва 2002.
- Сухомятинов М.И., *О древней русской летописи, как памятнике литературном*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1856.
- Сыстра Ю.Й., *Тектоника Карельского региона*, Наука, Ленинград 1991.
- Тайлор Э.Б., *Первобытная культура*, Политиздат, Москва 1989.

- Тимощук Б.А., *Восточнославянская община VI–X вв. н. э.*, Наука, Москва 1990.
- Тихомиров М.Н., *Древнерусские города*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1956.
- Тихомиров М.Н., *Куликовская битва 1380 года*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1959.
- Тихомиров М.Н. (red.), *Повести о Куликовской битве*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1959.
- Толочко П.П., *Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв.*, Наукова думка, Киев 1989.
- Толочко П.П., *Древнерусский феодальный город*, Наукова думка, Киев 1989.
- Толочко П.П., *Задача историко-археологического изучения Южной Руси*, Наукова думка, Киев 1990.
- Толочко П.П., *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*, Наукова думка, Киев 1980.
- Третьяков П.Н., *Расселение древне-русских племён по археологическим данным*, „Советская археология” 1937, № 4.
- Третьяков П.Н., *Средневековые замчища Смоленщины*, [w:] Д.А. Авдусин, В.Л. Янин (red.), *Историко-археологический сборник*, МГУ, Москва 1962.
- Уваров С.А., *Неутомимый москвовед*, „Московский журнал: история государства Российского” 2000, № 1.
- Фабрициус М.П., *История московского Кремля*, Астрель, Москва 2007.
- Фразеологический словарь старославянского языка*, Флинта, Москва 2011.
- Хаин В.Е., Леонов Ю.Г. (red.), *Международная тектоническая карта Европы. М-б 1:5 000 000*, ВСЕГЕИ, Санкт-Петербург 1996.
- Халбай Я., *Чингисхан – гений*, Джилс, Москва 2001.
- Хара-Даван Э., *Чингис-хан как полководец и его наследие*, Олтон, Алма-Ата 1992.
- Хартог Л., *Чингисхан. Завоеватель мира*, Астрель, Москва 2007.
- Хвойка В.В., *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)*, Типография Товарищества Е.А. Синькевич, Киев 1913.
- Хвойка В.В., *Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье*, [w:] Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., т. 1, Москва 1907.
- Хвойка В.В., *Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры*, „Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества” 1904, т. 5, Вып. 2.
- Хлебников Н.И., *Общество и государство в до-монгольский период русской истории*, Типолитография А.М. Котомина, Санкт-Петербург 1872.
- Цветкова Н.А., *Вкладышевое вооружение мезолита – раннего неолита Верхневолжского региона*, „Stratum plus” 2017, № 1.

- Чамов Н.П., *Тектоническая история и новая модель формирования Среднерусского авлакогена*, „Геотектоника” 2005, № 3.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А., *Народы, расы, культуры*, Наука, Москва 1985.
- Черепнин Л.В., *К вопросу о характере и форме древнерусского государства X – начала XIII в.*, „Исторические записки” 1972, т. 89.
- Черепнин Л.В., *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, [w:] С.Л. Тихвинский (red.), *Татаро-монголы в Азии и Европе*, Наука, Москва 1977.
- Черепнин Л.В., *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960.
- Черепнин Л.В., *Русские феодальные архивы XIV–XV веков*, ч. 1, Издательство Академии наук СССР, Москва 1948–1951.
- Черныш Е.К., *К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье (по материалам многослойного поселения у с. Незвиско)*, [w:] Т.С. Пассек (red.), *Неолит и энеолит Юга Европейской части СССР*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962.
- Шамбинаго С.К., *Повести о начале Москвы*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1936, т. 3.
- Шахматов А.А., *Древнейшие судьбы русского племени*, Государственная типография, Петроград 1919.
- Шахматов А.А., *История русского летописания*, т. 1, *Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды*, Наука, Санкт-Петербург 2003.
- Шахматов А.А., *О начальном Киевском летописном своде*, „Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете” 1897, кн. 3, отд. 3.
- Шахматов А.А., *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Императорская Академия Наук, Петроград 1915.
- Шахматов А.А., *Предисловие к Начальному киевскому своду и Нестерова летопись*, „Известия отделения русского языка и словесности Академии наук” 1909, т. 13, кн. 1.
- Шинаков Е.А., *О характере размещения населения на пограничье степи, лесостепи и леса в древнерусскую эпоху (по материалам Левобережья Днепра)*, ИГ АН Беларусі, Мінск 1996.
- Шульдинер В.И., *О периодизации раннего докембрия*, [w:] Ф.П. Митрофанов (red.), *Общие вопросы расчленения докембрия СССР*, Наука, Ленинград 1979.
- Шушарин В.П., *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв.*, РАН, Москва 1998.
- Щукин М.Б., *Готский путь*, Филологический факультет СПбГУ, Санкт-Петербург 2005.
- Юдахин Ф.Н., Щукин Ю.К., Макаров В.И., *Глубинное строение и современные геодинамические процессы в литосфере Восточно-Европейской платформы*, УрО РАН, Екатеринбург 2003.

- Юшков С.В., *История государства и права СССР*, Юридическое издательство НКЮ СССР, Москва 1950.
- Юшков С.В., *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Госюриздат, Москва 1949.
- Юшков С.В., *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1939.

Literatura francuskojęzyczna

- Himner M., *Étude sur la civilisation prémycénienne dans le bassin de la Mer Noire d'après des fouilles personnelles*, „Światowit” 1933, t. XIV.
- Lozinski G., *La Rousse dans littérature française du Moyen Age*, „Revue Études Slaves” 1929, № 9.
- Petrov A.E., *La mémoire de la bataille de Kulikovo dans l'idéologie de l'état russe des XVe–XVIe siècles*, „Cahiers du monde russe” 2005, Vol. 46, № 1–2.
- Roublev M., *Le tribut aux Mongols d'après les testaments et accords des princes russes*, „Cahiers du Monde russe et soviétique” 1966, Vol. 7, № 4.

Źródła internetowe

- Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Bojan;3879093.html> (dostęp: 6.08.2024).
- Nowicki Z., *Stratotierpcy*, „W Drodze” 2000, nr 7, <https://wdrodze.pl/article/stratotierpcy> (dostęp: 4.08.2024).
- Гусева А., Почему Китай-город так называется?, Портал „Культура. РФ”, <https://www.culture.ru/s/vopros/kitay-gorod> (dostęp: 2.08.2024).
- <http://hiztory.ru/rus/veshij-oleg-pravlenie.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://a-a-ah.ru/faceted-chamber> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://ecocentr-megion.ru/alleya-slavy/68/1585/> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://histrf.ru/read/articles/vostochnyie-slavianie> (dostęp: 3.08.2024).
- <https://interpretive.ru/termin/drevnii-kiev.html> (dostęp: 3.08.2024).
- <https://lifestyle.segodnya.ua/lifestyle/fun/ukraincy-mednogo-veka-kak-zhili-na-shi-predki-6000-let-nazad-548563.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://moscowchronology.ru/citymaps.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://news.rambler.ru/other/40041374-han-batyy-kakim-byl-glavnyy-razoritel-russkih-zemel> (dostęp: 3.08.2024).
- <https://orenlib.ru/news/god-nauki-i-tehnologij/uroki-geografii-po-sledam-veliki-h-ekspedicij-urok-1-issledovateli-rossii-xvi-xvii-vekov.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://otechestvo-vera.ru/tataro-mongolskoe-nashestvie> (dostęp: 3.08.2024).
- https://pikabu.ru/story/geneticheskij_analiz_predstaviteley_tripolskoy_kulturyi_iz_peshcheryi_verteba_ternopolskaya_obl_ukraina_9438928 (dostęp: 7.02.2025).
- <https://pushmamba.livejournal.com/84556.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://rus.team/people/igor-ryurikovich> (dostęp: 7.08.2024).

- https://ruskline.ru/analitika/2023/02/27/kievopecherskaya_lavra__russkii_ierusalim (dostęp: 1.08.2024).
- https://ruvera.ru/boris_gleb (dostęp: 3.08.2024).
- <https://starinarus.ru/drevhist/iz-istorii-drevnej-moskvy.html> (dostęp: 3.08.2024).
- <https://topwar.ru/117529-dmitriy-donskoy-sobiratel-zemli-russkoy.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://topwar.ru/12958-ivan-kalita-politika-vne-morali.html> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://www.arhitekto.ru/txt/2russ20.shtml> (dostęp: 1.08.2024).
- <https://www.bibliotekar.ru/gumilev-lev/39.htm> (dostęp: 11.08.2024).
- https://www.hrono.ru/land/landwe/vladimir_kzm.php (dostęp: 3.08.2024).
- https://xn--d1abichgllj9dyd8a.xn--90anlfbebar6i.xn--p1ai/files/morf/kulikovskaya_bitva1_f.jpg (dostęp: 1.08.2024).
- <https://zpe.gov.pl/a/polozenie-europy-charakterystyczne-cechy-rzezby-powierzchni/DCBtp6ptC> (dostęp: 3.08.2024).
- <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DMXCTPWC> (dostęp: 29.07.2024).

Spis ilustracji

Ilustracja 1.1.	Nizina Wschodnioeuropejska i jej umiejscowienie na tle Europy Wschodniej	16
Ilustracja 1.2.	Platforma wschodnioeuropejska	18
Ilustracja 1.3.	Kultura trypoliska na tle innych kultur	23
Ilustracja 1.4.	Domostwo Trypolan	26
Ilustracja 1.5.	Miejsca zamieszkania Słowian wschodnich w VII–VIII w.	29
Ilustracja 2.1.	Dawny Kijów	40
Ilustracja 2.2.	Zasięg terytorialny państwa staroruskiego w IX–X w.	41
Ilustracja 2.3.	Igor Rurykowicz – książę kijowski (912–945)	43
Ilustracja 2.4.	Książę Światosław	46
Ilustracja 2.5.	Klasztor kijowsko-pieczerski	50
Ilustracja 3.1.	Święci ruscy Borys i Gleb	58
Ilustracja 3.2.	Sobór Uspieski we Włodzimierzu nad Kłazmą	60
Ilustracja 3.3.	Cerkiew Dziesięcinna w Kijowie (rekonstrukcja)	65
Ilustracja 3.4.	Sobór św. Sofii w Kijowie	66
Ilustracja 3.5.	Moskwa w XII w.	68
Ilustracja 3.6.	Batu-chan	73
Ilustracja 3.7.	Ruś w chwili napadu hord Batu-chana	74
Ilustracja 4.1.	Chan Mamaj	82
Ilustracja 4.2.	Iwan Kalita	84
Ilustracja 4.3.	Dymitr Doński	86
Ilustracja 4.4.	Bitwa na Kulikowym Polu w 1380 r.	89
Ilustracja 5.1.	Moskwa w latach 1367–1470	108
Ilustracja 5.2.	<i>Granowitaja pałata</i> w pałacu kremlowskim	112
Ilustracja 5.3.	Moskwa pod koniec XVI w.	113
Ilustracja 5.4.	Rosyjskie ekspedycje w XVI i XVII w.	117

Aneks

Część 1

Podanie o założeniu Kijowa¹

Polanie zaś mieszkali osobno i władali rodami swoimi (albowiem przed tymi braćmi [o których mowa niżej] byli [tu] już Polanie i mieszkali każdy ze swoim rodem² i na swoich miejscach, i władał każdy swoim rodem). I było trzech braci³: jednemu na imię Kij, a drugiemu Szczek, a trzeciemu Choryw, i siostra ich [zwała się] Łybed'. Kij siedział na górze, gdzie dziś wjazd Boryczewski, a Szczek siedział na górze, która dziś się zowie Szczekowica, a Choryw na trzeciej górze, nazwanej od niego Chorewica. I zbudowali gród w imię swojego najstarszego brata i nazwali go Kijowem. Był dookoła grodu las i bór wielki i łowili [tam] zwierzynę. Byli to mężowie mądrzy, roztropni i nazywali się Polanami, od nich to Polanie są w Kijowie po dziś dzień.

Niektórzy zaś, nieświadomi, powiadają, że Kij był przewoźnikiem, był bowiem wtedy przewóz pod Kijowem przewóz po tamtej stronie Dniepru, stąd też mówiono: „Na przewóz do Kijowa”. Gdyby Kij był przewoźnikiem, nie chodziłby do Carogrodu⁴. Lecz Kij panował w rodzie swoim i przychodził do cara, jak powiadają,

1 W. Jakubowski, R. Łużny, *Literatura staroruska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 29.

2 Wyraz „ród” zdaje się oznaczać w danym kontekście dynastię książęcą. Znaczyłoby to, że Polanie rządzeni byli „przed tymi braćmi” przez własne dynastie, tj. zanim pojawili się Kij, Szczek i Choryw, a „po tych braciach ród ich zaczął sprawować władzę książęcą u Polan”, czyli ich dynastia zawładnęła całością terytorium.

3 Zasługuje na uwagę relacja armeńskiego historyka VII w. Zenoba Glaka o założeniu w kraju Poluni miasta Kuar przez książąt o imionach Kuar, Mente i Herean.

4 Nie jest jasne, czy w intencji kronikarza wyraz „chodzić” oznacza wyprawę wojenną na Carogród, czy też pokojowe odwiedzenie stolicy Cesarstwa Bizantyjskiego. Jednakże późniejszy latopis Nikonowski z XVI w. zawiera w tym miejscu dopisek: „z siłą zbrojną”, dalej zaś dodano: „i wojował z wieloma krajami”.

i wielką czcią otoczył go car, za którego przychodził. Wracając zaś, przyszedł nad Dunaj i upodobał sobie miejsce i wybudował gródek mały i chciał osiąść [tu] z rodem swoim, lecz nie dopuścili do tego okoliczni mieszkańcy. Otóż i po dziś dzień nazywają Dunajcy grodzisko to Kijowiec. Kij zaś, przyszedłszy w swój gród Kijów, zakończył tu swój żywot; i brat jego Szczek, i Choryw, i siostra Łybed' tu zmarła.

A po tych braciach ród ich zaczął dzierżyć władzę u Polan.

Część 2

Druga wyprawa Igora na Greków⁵

Roku 6452 [944]. Igor tedy zebrał liczne wojsko: Waregów, Ruś i Polan, Słowien i Krywiczów, i Tywerców, i najął Pieczyngów i zakładników u nich wziął, i poszedł na Greków w łodziach i na koniach, chcąc się zemścić. Słyszając o tym Korsunianie posłali do Romana, mówiąc: „Oto idzie Ruś, bez liku ich korabi, pokryły morze korabie”. Także i Bułgarzy posłali wieść, mówiąc: „Idzie Ruś i najęła sobie Pieczyngów”. To słyszając car posłał do Igora najznakomitszych bojarów, prosząc i mówiąc: „Nie idź, jeno weź dań, jaką brał Oleg, i jeszcze przydam do tej dani”. Także i do Pieczyngów posłał pawołoki i złota dużo. Igor zaś doszedłszy do Dunaju, zwołał drużynę i począł radzić się, i przekazał jej mowę cara. Rzekła zaś drużyna Igorowa: „Jeśli tak mówi car, to czego nam więcej trzeba, jak bez bitwy wziąć złoto i srebro, i pawołoki? Czyż kto wie, kto zwycięży, zali my, zali oni? Albo kto jest w sojuszu z morzem? Wszak nie po ziemi chodzimy, jeno po głębinie morskiej: wspólna śmierć wszystkim”. Posłuchał ich Igor, i rozkazał Pieczyngom łupić ziemię bułgarską, a sam wziął u Greków złoto i pawołoki na wszystkich wojów, i zawiózł nazad, i przyszedł do Kijowa do domu.

⁵ *Powieść minionych lat*, [w:] F. Sielicki, *Kroniki staroruskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 37–38.

Część 3

Wyprawy Światosława Igorowicza⁶

Roku 6472 [964]. Gdy książę Światosław wyrósł i zmężniał, począł wojów gromadzić mnogich i chrobrych. I lekko chodził jako pardus, wojny mnogie tocząc. Chodząc wozów ze sobą nie woził ni kotłów, ni mięs nie ważył, jeno cienko pokrajawszy bądź koninę, bądź zwierzynę, bądź też wołowinę, na węglach upiekłszy, jadł. Ani namiotu nie miał, jeno podkład podścielał, a pod głowę – siodło. Tacy też byli wszyscy pozostali jego wojownicy. I posłał po krajach, mówiąc: „Chcę na was iść”. I poszedł nad rzekę Okę i nad Wołgę, i spotkał Wiatyczów, i rzekł Wiatyczom: „Komu dań dajecie?”. Oni zaś rzekli: „Chazarom – po szelagu od radła dajemy”.

Roku 6473 [965]. Poszedł Światosław na Chazarów. Usłyszawszy zaś, że Chazarzy wyszli naprzeciw z kniazieniem swoim Kaganem, i zaczęli bić się, i w walce tej zwyciężył Światosław Chazarów i gród ich, i Białą Wieżę wziął. I Jasów zwyciężył, i Kasogów.

Roku 6474 [966]. Wiatyczów zwyciężył Światosław, i dań na nich nałożył.

Roku 6475 [967]. Poszedł Światosław nad Dunaj na Bułgarów. I bijąc się z nimi, pokonał Światosław Bułgarów, i zdobył osiemdziesiąt grodów naddunajskich, i siadł władać tu w Perejasławcu, biorąc dań od Greków.

⁶ *Ibidem*, s. 46.

Część 4

Oblężenie Kijowa przez Pieczyngów⁷

Roku 6476 [968]. Przyszli Pieczyngowie po raz pierwszy na ziemię ruską, a Światosław był w Perejasławcu, i zamknęła się Olga w grodzie z wnukami swoimi, Jaropełkiem i Olegiem, i Włodzimierzem, w grodzie Kijowie. I oblegli Pieczyngowie gród w sile wielkiej: było ich niezliczone mnóstwo wokół grodu, i nie można było ni wyjść z grodu, nie wieści posłać. Zaniemogli ludzie z głodu i pragnienia. Zebrali się ludzie z tamtej strony Dniepru w łodziach i stali po tamtej stronie, a nie mógł żaden z nich przedostać się do Kijowa, ani z grodu do nich. I zasmucili się ludzie w grodzie i mówili: „Czy nie ma kogo, kto by mógł na tamtą stronę dojść i powiedzieć im: «Jeżeli nie podstąpicie jutro, musimy poddać się Pieczyngom»?”. I rzekł jeden pacholek: „Ja przejdę”. I rzekli: „Idź”. On zaś wyszedł z grodu z uzdą, i biegnąc między Pieczyngami, wołał: „Czy nikt nie widział konia?”. Umiał bowiem po pieczyńsku i mniemali, że to swój. I tak przybliżywszy się do rzeki, zrzucił odzież i skoczył w Dniepr i popłynął. Widząc zaś Pieczyngowie, pomknęli ku niemu, strzelając w niego, ale nie mogli mu nic zrobić. Owi zaś ujrawszy z tamtej strony, przyjechali w łodzi do niego i wzięli go na łódź i przywieźli go do drużyny. I rzekł do nich: „Jeżeli nie podstąpicie jutro pod gród, to ludzie postanowili poddać się Pieczyngom”. Wojewoda zaś ich, imieniem Preticz, rzekł: „Podstąpmy jutro w łodziach, i zabrawszy kniahinię i książąt, umkniemy na tę stronę. Jeżeli zaś tego nie uczynimy, wygubi nas Światosław”.

Gdy nastało jutro, usiedli w łodzi o świcie i zatrąbili głośno, i ludzie w grodzie krzyknęli. Pieczyngowie zaś mniemając, że kniaź przyszedł, pobiegli w rozsypkę od grodu. Widząc zaś to, kniaź pieczyński powrócił sam jeden do wojewody Preticza i rzekł: „Kto to przyszedł?”. I rzekł do niego: „Ludzie z tamtej strony”. I rzekł kniaź pieczyński: „A ty jesteś kniazem?”. On zaś rzekł: „Ja jestem mąż jego i przyszedłem w straży przedniej, a za mną idzie wojsko z kniazem, niezliczone mnóstwo”. To zaś rzekł, grożąc im. Rzekł więc kniaź pieczyński do Preticza: „Bądź mi druham”. On zaś rzekł: „Tak uczynię”. I podali rękę sobie, i dał pieczyński kniaź Preticzowi konia, szablę, strzały, on zaś dał mu zbroję, tarczę, miecz. I odstąpili Pieczyngowie od grodu (...). I posłali Kijowianie do Światosława, mówiąc: „Ty, kniaziu, cudzej ziemi szukasz i strzeżesz, a swoją porzuciłeś. A nas o mało co nie wzięli Pieczyngowie, i matkę twoją, i dzieci twoje. Jeżeli nie przyjdiesz i nie obronisz nas, to jeszcze nas wezmą. Czyż ci nie żal ojcowizny swojej, ni matki starej i dzieci swoich?”. To usłyszawszy, Światosław szybko wsiadł na konia z drużyną swoją i przybył do Kijowa, powitał matkę swoją i dzieci swoje, i żałował, że im tak było od Pieczyngów. I zebrał wojów, i przyznał Pieczyngów w pola, i był pokój.

⁷ Powieść minionych lat, s. 47–48.

Część 5

Słowo o wyprawie Igora, syna Światosławowego, wnuka Olega⁸

Czy nie przystałoby nam, bracia, rozpocząć starymi słowy smutną opowieść o trudach Igorowej wprawy⁹, Igora, syna Światosława? Niechże się więc zacznie pieśń ta według [prawdziwych] wydarzeń naszych czasów, a nie według zmyślenia Bojanowego.

Bo wieszczy Bojan, kiedy chciał komu pieśń układać, to się rozpływał myślą po drzewie, szarym wilkiem po ziemi, siwym wilkiem po obłokach. Bo – jak sam mówił – przypomniał sobie właśnie dawnych czasów. Wtedy wypuszczał dziesięć sokołów na stado łabędzi; którego [łabędzia sokół najpierw] dopadł, ten pierwszy pieśń śpiewał staremu Jarosławowi, mężnemu Mścisławowi, który zarządził Rededię na oczach wojsk czerkieskich, urodziwemu Romanowi Światosławowiczowi. Bojan zaś, bracia, nie dziesięć sokołów wypuszczał na stado łabędzi, lecz kładł swoje wieszcze palce na żywe struny, te zaś same rozbrzmiewały sławą książętom.

Zacznijmy więc, bracia, tę opowieść od dawnego Włodzimierza do dzisiejszego Igora, który zahartował umysł swoją mocą i wyostrzył swoje serce męstwem; pełen ducha wojennego poprowadził swoje dzielne wojska na ziemię połowiecką, [by walczyć] za ziemię ruską.

Wtedy Igor spojrział na jasne słońce i zobaczył, że pokryło ono jego wojowników ciemnością¹⁰. I rzekł Igor swej drużynie: „Bracia i drużyno! Lepiej się dać zarębać niż dostać się do niewoli. Dosiądźmy więc, bracia, swoich rączych koni, aby spojrzeć na błękitny Don. Zapłonął umysł księcia w gorącym pragnieniu i silna

8 W. Jakubowski, R. Łużny, *op. cit.*, s. 52–60.

9 Tytułowym bohaterem poematu jest książę Igor (1151–1202), syn Światosława Olegowicza czernihowskiego, władca Nowogrodu Siewierskiego, aktywny uczestnik walk wewnętrznych pomiędzy książętami, w których korzystał nieraz z pomocy Połowców. Po roku 1180 książę Igor zmienił swój stosunek do byłych sojuszników i podobnie jak inni książęta z rodu Olegowiczów, władający rozdrobnioną ziemią czernihowską, popiera wspólne poczynania polityczno-militarne, skierowane przeciwko chanom połowieckim. Przywódcą tej koalicji jest wielki książę kijowski Światosław Wsiewołodowicz, pod wodzą którego wojska ruskie dwukrotnie z powodzeniem wyprawiają się przeciw Połowcom i odnoszą znaczne sukcesy militarne kolejno w roku 1182 i 1184. Igor nie uczestniczył jednak w obu tych wyprawach i dlatego w 1185 r., nie uzgodniwszy działań ze swym feudalnym zwierzchnikiem księciem kijowskim Światosławem, podejmuje wyprawę na własną rękę, wspomagany w tym jedynie przez swego brata Wsiewołoda, księcia na Trubczewsku i Kursku, syna Włodzimierza z Putywla i brata księcia Światosława Olegowicza rylskiego.

10 Mowa tu o zaćmieniu słońca, które miało miejsce 1 maja 1185 r., o którym wspomina latopis hipacki.

chęć zakosztowania wielkiego Donu przesłoniła mu znaki [niebieskie]; „Chcę bowiem – powiedział – złamać włócznie o kraj pola połowieckiego; z wami, synowie ruscy, chcę głowę swoją położyć¹¹ albo napić się hełmem [wody] z Donu”¹².

O Bojanie, słowiku dawnych czasów! Żebyś to ty mógł wyśpiewać te wyprawy pieniem słowiczym, fruując, słowiku, po urodzajnym drzewie, latając duchem-rozumem pod obłokami, splatając pieśni o sławie dookoła naszego wieku! Mknąc szlakiem trojańskim przez pola na góry wnuk jego powinien by [taką] pieśń śpiewać Igorowi: „Nie burza zaniósła sokoły przez pola szerokie; kawki stadami śpieszą ku wielkiemu Donowi”. Lub [raczej tak by] zaśpiewać należało, wieszczu Bojanie, wnuku Walesowy¹³: „Konie rżą za Sułą¹⁴, dźwięczy sława w Kijowie”.

Trąby trąbią w Nowogrodzie¹⁵, stoją chorągwie w Putywlu¹⁶: Igor czeka brata ukochanego Wszewołoda. I rzekł mu buj-tur¹⁷ Wszewołod¹⁸: „Bracie jedyny, jedyne światło jasne, Igorze, obaśmy Światosławowicze! Siodłaj, bracie, swoje ręce konie, a moje już gotowe, pod Kurskiem zawczasu osiodłane. A [znów] moi Kurszczanie – znani wojownicy, pod trąbami powici, pod hełmami wykołysani, końcem włócznie wykarmieni; drogi im są znane, jary wiadome, łuki mają napięte, kołczany otwarte, szable naostrzone, a sami mkną niczym szare wilki w polu, szukając dla siebie chluby, a dla księcia sławy”¹⁹.

Wtedy wstąpił książę Igor w złote strzemie i pojechał przez szczere pole. Słońce mu mrokiem drogę zagradzało, noc, hucząc nad nim burzą, ptactwo przebudziła, podniósł się świst zwierząt (...).

A Połowcy nie wyjeżdżonymi drogami pobiegli ku wielkiemu Donowi; krzyczą wozy o północy, rzekłbys – łabędzie spłoszone. Igor ku Donowi wiedzie wojowników. Już bowiem na klęskę jego ptactwo czyha po dąbrowach, wilki po wąwozach wróżą [wyciem] grozę, orły klekotem zwołują zwierza na kości, lisy szczekają na czerwone tarcze. O, ziemia ruska, jużes za kurhanem!

11 W znaczeniu: „wziąć aktywny udział w boju”.

12 Autor poematu ma na myśli dojście do tego terytorium i symboliczne wzięcie go we władanie.

13 Wales (Wołos) był pogańskim bogiem bydła. W późniejszym czasie stał się także bogiem pieńędzy, handlu i wszelkiego bogactwa, co było związane ze wzrostem roli bydła jako środka wymiany.

14 Rzeka Suła – lewy dopływ Dniepru – wyznaczała granicę stepu połowieckiego i ziem ruskich.

15 Chodzi o zbieranie się wojska, które gromadzi się w Nowogrodzie Siewierskim – stolicy Igora nad rzeką Desną.

16 Z Putywła wyruszał jego syn Włodzimierz.

17 W „Słowie o wyprawie Igora” Wsiewołod, znany z odwagi i męstwa, określany jest mianem „buj-tur”, co oznacza „wściekły, gwałtowny”.

18 Oddziały Wsiewołoda, władającego w Kursku i Trubczewsku, przyłączyły się do reszty wojska w trakcie wyprawy, już po wyruszeniu Igora, który oczekiwał na nie przez dwa dni nad rzeką Oskół.

19 Siedzibą Wsiewołoda był Kursk – gród znajdujący się na terenie pogranicznym ze stepem połowieckim. Jego wojownicy – ze względu na sąsiedztwo Połowców – byli zaprawieni w wojennym rzemiośle, gdyż nie raz przychodziło im stawiać czoła bitnym koczownikom.

Długo w nocy przygasa zorza [wieczorna]. Świt się rozjarzył, mgła okryła pola; szczebiot słowików zmiłknął, wrzask kawek się obudził. Synowie Rusi rozległe pola przegrodzili czerwonymi tarczami, szukając dla siebie chluby, a dla księcia sławy.

W piątek o świcie zgnetli niewierne pułki połowiecki i rozsypawszy się jak strzały po stepie, zagarnęli piękne dziewczęta połowieckie, a z nimi wzorzyste tkaniny i drogie złotogłowie; okryciami, opończami i kozuchami zaczęli mosty mościć na błotach i grzęzawiskach – wszelkimi ubiorami połowieckimi. Czerwony znak, biała chorągiew, czerwony buńczuk, srebrne drzewce – dla męznego Światosława!

Drzemie w polu dzielne gniazdo Olegowe²⁰. Daleko zaleciało! Nie było ono urodzone na pastwę ani dla sokoła, ani dla krzeczota, ani dla ciebie, czarny kruku, nieczysty Połowcze! Gzak pędzi szarym wilkiem, Konczak drogę przed nim znaczy ku wielkiemu Donowi²¹.

Nazajutrz wczesnym rankiem krwawe zorze świt zwiastują. Czarne chmury idą od morza, chcą zakryć cztery słońca, a w nich trzepocą sine błyskawice. Uderzy tu potężny grom, spadnie deszcz strzałami od Donu wielkiego. Tu się włócznie złamają, tu szable się poszczerbią o hełmy połowieckie, tu na rzece, na Kajale²², u wielkiego Donu. O, ziemia ruska, jużś za kurhanem!

Oto wiatry, wnuki Strzyboga²³, wieją od morza strzałami na dzielne zastępy Igorowe. Ziemia dudni, rzeki płyną zmaczone, kurzawa pola pokrywa, chorągwie zapowiadają: Połowcy ciągną od Donu i od morza. I ze wszystkich stron otoczyli szeregi ruskie. Potomkowie diabelscy wrzaskiem pola przegrodzili, a dzielni synowie Rusi przegrodzili [je] czerwonymi tarczami.

Turze straszny, Wszewołdzie! Stoisz [w ogniu] walki, tryskach strzałami na wojowników, walisz w hełmy stalowymi mieczami. Gdziekolwiek tur skoczył połykując swym złotym hełmem, tam lecą [pokotem] plugawe głowy połowieckie. Tyś to rozszczepiał hartownymi szablami hełmy awarskie²⁴, turze straszny, Wszewołdzie! Rozdawał ciosy, drodzy bracia, zapomniawszy o zaszczytach i bogactwach, i grodzie Czernihowie – złotym tronie ojcowskim – i o pieszczotach i kochaniu swej umiłowanej pięknej Glebówny²⁵.

20 Wszyscy czterej książęta, blisko ze sobą spokrewnieni, byli potomkami księcia Olega Światosławowicza w drugim i trzecim pokoleniu.

21 Gzak i Konczak – dwaj chanowie połowieccy. Podążają oni dopiero ze wszystkimi swymi siłami na decydującą bitwę. W pierwszym dniu wojska ruskie podjęły walkę tylko z jednym z oddziałów Połowców.

22 Według *Słowa o wyprawie Igora* Kajala to rzeka, nad którą niedaleko Donu rozegrała się bitwa. Rzeka taka nie jest znana i nie pojawia się nigdzie poza tym poematem. Badacze przypuszczają, iż nazwę tę tłumaczy związek z czasownikami „żałować”, „opłakiwać”, „kajać się”. Nazwa ta otrzymuje wówczas sens przenośny, oznaczając aluzyjnie miejsce klęski, kary czy pokuty.

23 Strzybóg – pogańskie bóstwo wiatru. Wiejący od morza wiatr sprzyja Połowcom, ułatwiając dolatywanie strzał, jakimi zasypują oni oddziały Igorowe, natomiast przeszkadza on łucznikom ruskim.

24 Chodzi prawdopodobnie o hełmy kaukaskie, wyrabiane w Dagestanie.

25 Żoną Wsiewołoda była Olga, córka Gleba Jurjewicza.

W ślad za apostrofą do Wsiewołoda autor w krótkiej dygresji przypomina, że spory i właśnie między książętami ruskimi zaczęły się od Olega Światosławowicza, głowy rodu Olegowiczów, że właśnie ten książę „kuł mieczem niezgodę i strzały siał po ziemi”, że za jego czasów

(...) siały się i rosły niezgody, marniało mienie wnuka Dadźbożego, w książęcych waśniach dni życia ludzkiego się skróciły. Wtedy na ziemi ruskiej rzadko oracze pokrzykiwali, ale często kruki krakały, dzieląc między sobą trupy, a kawki po swojemu wrzeszczały: polecieć chcą na żer.

Tak było w czasach tamtych walk i tamtych wypraw, ale o takim boju nie słyszano: od wczesnego rana do wieczora i od wieczora do świtu lecą strzały hartowne; wał szable o hełmy, pękają z trzaskiem włócznie stalowe, w polu nieznanym, wśród ziemi połowieckiej. Ziemia, czarna pod kopytami, kośćmi została zasiana, a krwią polana: niedolą weszły [one] na ziemi ruskiej.

Co mi szumi, co mi dźwięczy na krótko przed świtaniem? Igor wojska zawraca: żal mu ukochanego brata, Wszewołoda. Bili się dzień, bili drugi; trzeciego dnia koło południa padły znaki Igorowe. Tu się bracia rozłączyli na brzegu wartkiej Kajały. Tu krwawego вина nie starczyło, tu uczty dokończyli mężni synowie ruscy: swatów napoili, a sami padli na ziemię ruską. Kłoni się trawa z żalu, a drzewo się ze smutkiem ku ziemi pochyliło.

Już bowiem, bracia, niewesoła chwila nastała, już pustynia się przykryła²⁶. Wstała przemoc w siłach wnuka Dadźbożego, wstała jako dziewica na ziemię trojańską, zatrzepotała z pluskiem łabędzim skrzydłami na błękitnym morzu u Donu, trzepocąc odpędziła czasy obfitości. Ustała walka książąt z pohańcami, bo rzekł brat do brata: „To moje i to też moje”. I zaczęli książęta o małym mówić „to wielkie” i sami przeciwko sobie zdradę knować. A pohańcy ze wszystkich stron napadali zwycięsko na ziemię ruską.

O, daleko zaleciał sokół, rażąc ptactwo – do morza! A dzielnego wojska Igorowego nic nie wskrzesi! Zapłakała za nim płaczka i lament popłynął ziemią ruską. Potrząsając żarem w rozjarzonym rogu, odezwały się kobiety ruskie zawodząc: „Już nam o naszych ukochanych ani myślą pomyśleć, ani się dumą zadumać, ani [ich] na oczy oglądać, a złotem i srebrem nawet nie zabrzęczeć!”. I zajęczał, bracia, Kijów od nieszczęść, a Czernihów od napaści. Smutek rozlał się po ziemi ruskiej, bujna troska popłynęła środkiem ruskiej ziemi. Książęta zaś sami przeciwko sobie zdrady knowali, a pohańcy, najeżdżając zwycięsko na ziemię ruską, sami ściągali daninę po wiewiórce od dymu²⁷.

²⁶ Wcześniej: ziemia nieznaną, a więc step. Połowcy przykryli, zagarnęli siłę wojska ruskiego.

²⁷ Bezpośrednim następstwem klęsk wojsk ruskich jest zależność polityczna Rusi, wyrażona tu przez fakt ściągania daniny wypłacanej wiewiórką – najmniejszą jednostką obiegową, płaconą dawniej w formie skóry tego zwierzęcia, a później zastąpionej kruszczem. Płacono ją od „dymu”, czyli od obejścia, zagrody.

Bowiem ci dwaj mężni Światosławowie, Igor i Wszewołod, już obudzili waśniami wroga siłę. Tę uspił był ojciec ich Światosław groźny, wielki, kijowski i strachem przytłumił²⁸. Swoimi silnymi wojskami i mieczami stalowymi uderzył na ziemię połowiecką, stratował wzgórze i jary, zmaćł rzeki i jeziora, wysuszył potoki i błota. Jak wicher wyrwał niewiernego Kobiaka z zatoki morskiej spośród żelaznych zastępów połowieckich; i upadł Kobiak w mieście Kijowie, w świetlicy Światosławowej. Tu Niemcy i Wenecjanie, tu Grecy i Morawianie wysławiają Światosława, a winią księcia Igora, który zatopił dostatek na dnie Kajały i napełnił rzeki połowieckie ruskim złotem. Tu książę Igor przesiadł się z siodła złotego na siodło niewolnika. Sposępniał mury miejskie i znikło wesele.

A Światosław niejasny sen widział w Kijowie na wzgórzach. „Tej nocy z wieczora odziewano mnie – mówił – czarnym całunem na łożu cisowym; czerpano dla mnie sine wino zmieszane z żółcią; sypano mi pustymi kołczanami Tołmaczów wielkie perły na łono, i piastują mnie. A oto już deski bez sosrębu pod złocistym wierzchem mego teremu. Przez całą noc od wieczora krakały szare wrony. U Plesieńska na podgrodziu znalazły się sanie i poniesiono je do błękitnego morza²⁹.

I rzekli bojarzy księciu: „Już, książę, żałość ogarnęła rozum: bo oto dwa sokoły sfrunęły z ojczystego tronu złotego, by zdobyć miasto Tmutorokań³⁰ czy też napić się hełmem [wody] z Donu. Już skrzydła sokołom podcięto szablami pohańców, a je same spętano w żelazne pęta.

Bo ciemno było dnia trzeciego: dwa słońca się ściemniły, oba purpurowe słupy [światła] zagasły i w morzu się pograżyły, a z nimi dwa młode księżyce, Oleg i Światosław, mrokiem się oblekły³¹. Na rzece, na Kajale, ciemność światło przykryła: rozbiegli się po ziemi ruskiej Połowcy niczym miot lamparta i wielkie

28 Światosław, nazwany tu ojcem jako feudalny zwierzchnik obu książąt, uczynił to swą zwycięską wyprawą w 1182 i 1184 r. Chan Kobiak, który został wzięty do niewoli wraz z licznymi Połowcami, był więziony w świetlicy dworu książęcego w Kijowie.

29 W proroczym, złowieszczym śnie Światosława, obok przedmiotów czy sytuacji zapowiadających zgodnie z powszechnym wyobrażeniem złe wieści czy wydarzenia, smutek i nieszczęście (czarny całun, cisowe łoże, perły, zatrute wino, krakanie kruków), występują elementy kojarzące się ze słowiańskim obrzędem pogrzebowym: okrywanie czarnym całunem, wynoszenie na saniach, rozebranie powały (deski bez sosrębu) dla wyniesienia ciała zmarłego z domu. Wśród nich niewyjaśniony dotychczas pozostał szczegół z pustym kołczanem Tołmaczów. Być może jest to ukryta aluzja do następującego faktu: Tołmacze (określenie oznaczające ludzi żyjących na pograniczu, pośredników, tłumaczy) byli to występujący w „Słowie o wyprawie Igora” Kowuje – jedno z plemion tureckich, pozostające na służbie książąt ruskich, wspomagające wojsko ruskie w bitwie. Oni to bowiem jako pierwsi rzucili się do ucieczki, czym spowodowali klęskę. Padające z ich pustych kołczanów perły to właśnie zapowiedź tej klęski.

30 Dwa sokoły – Igor i Wsiewołod, jako książęta ziemi czernihowskiej, do której w II połowie XI w. należał półwysep Tmutorakań, mogli mieć, planując wyprawę, i taki dalekosiężny plan, aby przywrócić ziemię, obecnie zajęta przez Połowców.

31 Dwa słońca – przenośne określenie obu starszych książąt; dwa księżyce – ich bratanek Światosław rylski i, wbrew oczekiwaniu, nie syn Igora Włodzimierz, lecz prawdopodobnie drugi, młodszy syn księcia, Oleg, nigdzie w *Słowie o wyprawie Igora* jako uczestnik niewymieniany.

zuchwalstwo dotarło aż do Huna³². Już spadła hańba na chwałę; już runęła przemoc na wolność; już rzucił się Dziw na ziemię. I oto piękne gockie dziewice uderzyły w śpiew na brzegu błękitnego morza, pobrzękując złotem; opiewają czasy Busowe, kołyszają w sercu zemstę za Szarokana³³. A my, drużyna, [na próżno] już spragnieni [czekamy] wesela”.

Wtedy wielki Światosław uronił złote słowo ze łzami zmieszane i rzekł: „O moi bratankowie, Igorze i Wszewołodzie! Wcześniejście zaczęli ziemię połowiecką mieczami do łez przywodzić, a dla siebie sławy szukać. Aleście bez sławy zwyciężyli, boście bez sławy krew niewierną przelali. Wasze mężne serca z twardej stali wykute, a w zuchwałej odwadze zahartowane. Tożście uczynili mojej srebrnej siwiznie? Nie widzę już u władzy silnego, bogatego i zasobnego w wojowników brata mojego Jarosława³⁴ z czernihowskimi wielmożami, z Mongołami i z Tatranami, i z Szelbirami, i z Topczakami, i z Rewugami, i z Ołbierami. A przecie ci bez tarcz, tylko z nożami dobytymi zza cholewy, wrzaskiem wroga zwyciężają, rozbrzmiewając sławą pradziadów.

Aleście rzekli: „Odważmy się sami: przyszlą sławę sami zagarniemy, a minioną się sami podzielimy”. A czy to dziwne, bracia, że stary młodnieje? Sokół, co się pierzył, wysoko ptactwo zapędza, nie daje skrzywdzić swego gniazda. Lecz oto bieda: od książąt nie mam pomocy. Na gorsze zmieniły się czasy. Oto w Rymowie krzyczą pod szablami połowieckimi, a Włodzimierz [upada] pod ciosami³⁵. Smutek i żalność synowi Glebowemu.

Kończąc przytaczania „złotego słowa” Światosława, autor podejmuje jeden z wątków tej przemowy – wyrzut pod adresem książąt ruskich, na których pomoc władca kijowski powinien liczyć, i wymienia po kolei w dłuższym wywodzie władców poszczególnych ziem ruskich, wzywając ich na pomoc wobec zagrożenia całej ziemi ruskiej i rozważając sytuację, względnie dając charakterystykę każdego z nich. W tym przeglądzie ogólnej sytuacji polityczno-historycznej Rusi,

Jeśli pominięcie w tym miejscu Włodzimierza było świadome, to tłumaczyć by je mogła okoliczność, iż autor poematu nie uważał za stosowne mówić o zgaśnięciu księżycy-księcia wtedy, kiedy ten, będąc w niewoli, ożenił się z córką chana Konczaka.

32 Wyrażenie to odnoszono do różnych narodów wschodnich, także do Hunów.

33 Sens tego jest następujący: dziewczęta Gotów, zamieszkujących Krym i Tmutarakań, cieszą się z powodu klęski Igora, który zamierzał dojść do tej dawnej posiadłości książąt czernihowskich; z tego, że wódz połowiecki Szarokan, którego w przeszłości spotkały w wojnach z Rusią liczne niepowodzenia, został obecnie pomszczony. Sięgają one przy tym pamięcią do czasów bardzo odległych, kiedy Goci zwyciężyli Antów, przodków Słowian, i zabili ich króla Boza-Bosa.

34 Światosław czyni aluzję do swego brata, księcia Jarosława czernihowskiego wraz z podległymi mu, a wymienionymi tu szczepami wschodnich koczowników, dostarczającymi bitnych wojowników, jakby czyniąc zarzut, iż ten nie tylko nie powstrzymał zależnych bezpośrednio od siebie książąt, ale jeszcze – jak widać z treści *Słowa o wyprawie Igora* – pomógł im, wysyłając oddziały Kowujów.

35 Bezpośrednim następstwem klęski był wypad wojsk obu chanów połowieckich na miasta ruskie; tu wymieniono Rymów nad dolną Sułą, a ponadto mowa jest o księciu perejasławskim Włodzimierzu, który w walce pod tym miastem został ranny.

przechodząc po kolei od krańców północno-wschodnich (Wsiewołod włodzimiersko-suzdalski), poprzez ziemię kijowską (Ruryk i Dawid Rościszawicze), Halicz (Jarosław halicki, przy tym teść Igora, ojciec jego żony Jarosławny), Wołyn i ziemie na zachodzie, graniczące z Litwą i Polską (Roman, Mirosław oraz jego synowie), księstwo połockie, broniące się przed ekspansją litewską (oprócz Izjasława Wasylkowicza wspomina w dłuższej poetyckiej dygresji protoplastę książąt połockich, Wsiesława, pierwszego sprawcę konfliktów pomiędzy książętami ruskimi). Od tego autor znów powraca do relacji o tragicznych skutkach klęski Igorowej.

(...) Jarosławny³⁶ głos słysząc. Rano, nie mając wieści, jak kukułka kuka: „Polecę – mówi – kukułką po Dunaju, umoczę bobrowy rękaw na rzece Kajale, obetrę księciu krwawe jego rany na jego mocnym ciele”.

Jarosławna płacze rankiem w Putywlu na murach, mówiąc: „O, wietrze, wicherze! Czemu, panie, tak gwałtownie wiejesz? Czemu ciskasz na swych beztroskich skrzydłach huńskie strzały na wojowników mojego ukochanego? Czyż ci nie dość wiać górą nad obłokami, kołysać okręty nad błękitnym morzem? Czemuś, panie, rozwał moją radość po trawie stepowej?”.

Jarosławna rankiem płacze na murach obronnych Putywła, mówiąc: „O Dnieprze Słowutyczu! Tyś przebił skalne góry poprzez ziemię połowiecką. Kołysałeś na sobie Światosławowe łodzie do hordy Kobiakowej³⁷, przykołysaj, panie, mego miłego do mnie, abym nie słała do niego rankiem łez na morze”.

Jarosławna rankiem płacze w Putywlu na murach: „Jasne, po trzykroć jasne słońce! Dla wszystkich jesteś ciepłe i piękne. Czemuś, panie, rozpostarł swe upalne promienie nad wojskiem mego ukochanego? W stepie bezwodnym tyś im łuki pragnieniem skręcił, żalem kołczany zawarł”.

Wzburzyło się morze o północy, wznosząc się leje [wodne]. Poprzez mgły Bóg drogę wskazuje księciu Igorowi z ziemi połowieckiej do ziemi ruskiej na złoty tron ojcowski. Zgasły zorze wieczorne. Igor śpi, Igor czuwa, Igor w myśli step przemierza od wielkiego Donu do małego Dońca. Koń [gotów] o północy, świsnął Owłur³⁸ za rzeką. Każe księciu rozumieć: księcia Igora ma [tu] nie być! Krzyknął. Stęknęła ziemia, zaszumiała trawa, poruszyły się wozy połowieckie. A książę Igor śmignął gronostajem w szuwały i białym nurem na wodę. Rzucił się na chybkiego konia i zeskoczył z niego wilkiem białonogim. Pomknął na łęgi donieckie i poleciał sokołem pod mgłami bijąc gęsi i łabędzie na śniadanie, obiad i wieczerzę. Kiedy Igor poleciał jak sokół, wtedy Owłur niby wilk pomknął, wstrząsając sobą chłodną rosę, gdyż obaj ochwacili swoje rączę konie.

36 Jarosławną nazywa autor żonę Igora, Jefrosinję, córkę Jarosława halickiego. Księżna znajdowała się w tym czasie w Putywlu – grodzie położonym na południe od stolicy Igora, Nowogrodu Siewierskiego, bliżej stepu.

37 Po Dnieprze płynęły łodzie Światosława, kiedy ten ruszył w 1184 r. na czele wojsk ruskich przeciwko Połowcom.

38 Podczas ucieczki z niewoli Igorowi pomagał Połowczanin o tym imieniu.

Odezwał się Doniec³⁹: „Książę Igorze, niemało [stąd] chwały dla siebie, a dla Konczaka zgryzoty, a dla ziemi ruskiej wesela”. Rzekł Igor: „O, Dończe, niemało [też] chwały dla Ciebie, coś kołysał księcia na falach, rozścielał mu zieloną trawę na srebrzystych brzegach, odziewał go ciepłymi mgłami w cieniu zielonego drzewa. Czuwałeś nad nim przez nura na wodzie, czajki na falach, cyranki na wietrze”. Nie taka to, powiadają, [była] rzeka Stugna: mająca skąpe wody, wezbrawszy obcymi strugami i potokami, rozlana w ujściu, zamknęła w swej głębi u ciemnego brzegu młodocianego księcia Roścysława. Płaczę matka Roścysławowa po młodym księciu Roścysławie⁴⁰. Posmutniały kwiaty z żalu, a drzewo się ze smutkiem ku ziemi pochyliło.

To nie sroki zaskrzeczały: w ślad za Igorem rozjeżdża Gzak z Konczakiem. Kruki wtedy nie krakały, kawki zmilkły, sroki przestały skrzeczeć, tylko dzięcioły pełzały po gałęziach wierzyby – stukotem ukazują drogę ku rzece, a słowiki wesołymi pieśniami świt zwiastują.

Mówi Gza do Konczaka: „Skoro sokół leci do gniazda, zastrzelmy obaj sokolę swoimi złocistymi szablami”. Powiada Konczak do Gzy: „Skoro sokół leci do gniazda, usidlamy we dwóch sokolika piękną dziewczicą”. I rzekł Gza Konczakowi: „Jeśli go usidlamy piękną dziewczicą, obaj nie będziemy mieć ani sokolika, ani pięknej dziewczicy i zaczną [oni] bić nasze ptaki w polu połowieckim”⁴¹.

Rzekł Bojan i do syna Światosława, pieśniarz dawnych czasów Jarosławowych, Olegowych, [czasów] pierwszych książąt: „Kiedy źle głowie bez barków, marnie i ciało bez głowy – ruskiej ziemi bez Igora. Słońce świeci na niebie, książę Igor w ruskiej ziemi! Dziewice śpiewają na Dunaju, płyną głosy przez morze do Kijowa. Igor jedzie przez Boryczew⁴² do świętej Bogurodzicy Pirogoszczęj⁴³.

Odśpiewawszy pieśń starym książętom, [trzeba] z kolei młodym śpiewać. Sława Igorowi Światosławowiczowi, buj-turowi Wszewołodowi, Włodzimierzowi Igorowiczowi! Niech żyją książęta i drużyna, walczący za chrześcijan z wojskami pohanów! Sława książętom, a drużynie [cześć]. Amen.

39 Rzeka Doniec – prawy dopływ Donu, przez którą przepływa uciekający Igor, została tu spersonifikowana jako partner w dialogu z księciem.

40 Igor w rozmowie przeciwstawia życliwemu dla zbiega Dońcowi rzeką Stugnę, dopływ Dniepru, w której w 1093 r. utonął podczas przeprawy młody książę Rościsław Wsiewołodowicz, brat Włodzimierza Monomacha.

41 W dialogu obu chanów najpierw jest mowa o zabiciu pozostałego w niewoli syna Igora, Włodzimierza, a potem o zatrzymaniu go przez ożenek z dziewczyną połowiecką. Włodzimierz rzeczywiście ożenił się z córką Konczaka i powrócił z nią w 1087 r. na Ruś.

42 Boryczew – wzniesienie w Kijowie, a raczej droga na wzniesienie od strony rzeki do głównej części miasta.

43 W cerkwi o tej nazwie znajdowała się cudowna ikona Matki Boskiej, przywieziona z Konstantynopola.

Część 6

Opowieść o tym, jak Batu-chan zburzył miasto Riazan'⁴⁴

Roku Pańskiego 1237 (...) najechał bezbożny Batu-chan na Ruś z mnogimi swymi wojskami i stanął nad rzeką Woroneż⁴⁵ niedaleko ziemi riazańskiej. I wysłał do Riazania⁴⁶, do wielkiego księcia riazańskiego Jurija Igorowicza⁴⁷ swych posłów, którzy zażądali dziesięciny ze wszystkich: z książąt i z całej ludności. A książę Jurij Igorowicz usłyszawszy o nadejściu niewiernego Batu-chana (...) posłał natychmiast po swych krewniaków: Dawida Igorowicza muromskiego, Gleba Igorowicza z Kołomny, Olega Kraśnego, Wsiewołoda prońskiego oraz innych książąt. I urządzono, że należy żądania pohańca zaspokoić darami. Posłał więc książę syna swego księcia Fiodora Jurjewicza do bezbożnego Batu-chana z darami i gorącą prośbą, aby ten nie najeżdżał ziemi riazańskiej (...). Bezbożny zaś, podstępny i okrutny Batu-chan przyjął dary i kłamliwie obiecał, że nie będzie zawojowywał Ziemi Riazańskiej, chwalił się natomiast i groził, że opanuje Ruś całą. A potem zaczął żądać, aby książęta riazańscy oddali mu swe córki i siostry na nałożnice.

Pewien zaś wielmoża riazański zazdrością kierowany doniósł chanowi, że książę Fiodor Jurjewicz ma żonę rodu carskiego i piękności bardzo wielkiej. Car Batu-chan, podstępny i okrutny, ogarnięty żądzą cielesną, rzekł do księcia Fiodora: „Pozwól mi, książę, przekonać się o piękności twej żony”. Bogobojny zaś książę Fiodor Jurjewicz zaśmiał się tylko i odparł: „Nie przystoi nam, chrześcijanom, oddawać tobie, władco bezbożny, naszych kobiet na pohańbienie. Najpierw nas pokonaj, a potem dopiero posiądziesz nasze żony”. Obraziło to bezbożnego cara Batu-chana, który wpadł we wściekłość, natychmiast kazał zabić pobożnego księcia Fiodora [Jurjewicza], ciało jego wyrzucić zwierzętom i ptakom na pożarcie, pozostałych zaś książąt, także i ludzi znacznych wytracił.

Ale jeden z piastunów księcia Fiodora imieniem Aponica ocalał i patrząc na czcigodne zwłoki swego szlachetnego pana płakał gorzko. A ponieważ wiedział, że nikt go nie pilnuje, wziął ukochanego swego władcę i w tajemnicy go pochował. Następnie pośpieszył do bogobojnej księżnej Eupraksji i opowiedział jej, jak to niegodziwy Batu-chan uśmiercił pobożnego księcia Fiodora Jurjewicza. Bogobojna zaś księżna Eupraksja znajdowała się w tym czasie w swym wysokim

⁴⁴ W. Jakubowski, R. Łużny, *op. cit.*, s. 85–87.

⁴⁵ Lewy dopływ Donu w południowej części ziemi riazańskiej, graniczącej ze stepami zajętymi przez Połowców.

⁴⁶ Mowa tu o Starym Riazaniu – grodzie nad Oką, położonym niedaleko ujścia Proni. Natomiast dzisiejszy Riazan' znajduje się na miejscu dawnego Perejasławia Riazańskiego.

⁴⁷ Syn księcia Igora Glebowicza. Otrzymał po ojcu w 1220 r. księstwo riazańskie.

domu, trzymając ukochane swe dziecię księcia Iwana Fiodorowicza. Usłyszawszy te straszne śmierć wieszczące słowa, napęłniła się boleścią wielką i rzuciła się z wysokiego swego domu wraz ze swym synkiem Iwanem na ziemię zabijając się na miejscu.

(...) Na wiadomość o śmierci Fiodora oraz jego współtowarzyszy płacz wielki ogarnął księcia Jurija, jego rodzinę i całe miasto, potem jednak, ocknąwszy się z wielkiej boleści (...) książę Jurij Igorowicz (...) zaczął zbierać swe wojsko i ustanowił je w szyku bojowym, a widząc, jak bracia jego, bojarzy i wojewodowie dzielnie i mężnie harcuja na koniach, wzniosł ręce swe ku niebu i rzekł ze łzami w oczach: „Wybaw nas, Panie, od nieprzyjaciół naszych i ochroń przed tymi, którzy przeciw nam powstają, ukryj nas przed tłumem ludzi niegodziwych i przed mnóstwem tych, którzy czynią nieprawość. Niech ich droga będzie ciemna i śliska”. A następnie zwrócił się do braci: „O, panowie i bracia mili, jeśliśmy otrzymywali z rąk Pana naszego to, co pomyślne, to czyż teraz nie zniesiemy nieszczęścia? Lepiej abyśmy okupili swą śmiercią żywot, niż żyli zależni od woli niewiernych. Oto ja, brat wasz, jeszcze przed wami wychyłę czarę śmierci za święte Boże cerkwie, za wiarę chrześcijańską i za dziedzictwo ojca naszego wielkiego księcia Igora Światosławowicza⁴⁸.

(...) Wyruszyli tedy przeciw niewiernemu carowi Batu-chanowi i spotkali go w pobliżu granic ziemi riazańskiej. Uderzyli nań, rzucając się do walki z siłą i męstwem, tak że rozgorzała zacięta i sroga bitwa, w której zniesiono wiele oddziałów Batu-chanowych. Lęk ogarnął Batu-chana kiedy ujrzał, z jaką mocą i odwagą walczą panięta riazańscy. Ale któż ostoi się przed gniewem Bożym? Batu-chanowa siła wielka i niezwyciężona: jeden musiał bić się z tysiącem, a dwóch – stawić czoło dziesięciu tysiącom. Gdy wielki książę ujrzał śmierć brata swego księcia Dawida, zawołał: „O bracia mili! Książę Dawid, brat mój, wychylił już przed nami swą czarę, azaliż my swojej nie wypijemy? I przesiadłszy się na świeże konie zaczęli walczyć jeszcze gorliwiej. Przebijali się nawskroś przez silne oddziały Batu-chanowe, bili się dzielnie i mężnie, tak że całe wojsko tatarskie dziwowało się sile i męstwu paniąt riazańskich. Z trudem też wielkim pokonały ich silne oddziały Tatarów. Tak tedy zginęli prawowierny wielki książę Jurij Igorowicz, brat jego książę Dawid Igorowicz muromski, brat tegoż książę Gleb Igorowicz kołomnieński, brat ich Wsiewołod proński oraz wielu innych książąt tutejszych, wojewodów walecznych i wojowników: wszystko to byli junacy i śmiałkowie riazańscy. Wszyscy oni jak jeden zginęli, wypijając tę samą czarę śmiertelną: żaden z nich nie cofnął się, wszyscy po śmierci leżeli razem. A to dopuścił na nas Bóg dla grzechów naszych.

48 Historykom nie udało się zidentyfikować postaci Igora Światosławowicza, nazwanego ojcem książąt riazańskich i wielkim księciem. Możliwe, iż jest to aluzja literacka do osoby Igora Światosławowicza – bohatera poematu *Słowo o wyprawie Igora*.

Batu-chan zaś przekłety zajmować zaczął ziemię riazańską, aż podszedł wreszcie pod gród Riazań. I otoczył go, a bój trwał pięć dni bez przerwy. Wojska chanowe zmieniały się, ale ludność grodu walczyła nieprzerwanie. Dlatego też wielu oblężonych zginęło, inni zostali ranni, jeszcze inni utrudzeni nad miarę zaniemogli.

A na szósty dzień rano podeszli pohańcy pod gród, jedni z ogniem, inni z machinami oblężniczymi, pozostali zaś z niezliczonymi drabinami i udali się do Riazania dnia 21 grudnia. Wpadłszy do katedry Najświętszej Bożej Rodzicielki zabili szablami wielką księżnę Agrafię, matkę wielkiego księcia, oraz jej synowe i inne kobiety, biskupa i resztę duchowieństwa wytracili ogniem – spalili ich w świętej cerkwi, wielu zaś innych zginęło od oręża. W samym mieście mnóstwo ludzi – kobiet i dzieci – wycięto w pień. Niektórych utopiono w rzece, mnichów i księży wybito co do jednego, całe miasto spalono, a wszystek skarb sławny, bogactwo i dumę riazańską, jak również krewnych książąt riazańskich – książąt kijowskich i czernihowskich – zagarnięto do niewoli. Tatarzy zburzyli świątynię Pańską, a w prezbiteriach kościelnych wylało się wiele krwi ludzkiej. Nikt tedy w całym mieście nie został przy życiu: wszyscy razem zginęli wypijając jedną i tą samą czarę śmierci. Nie było tu komu nawet jęczeć i płakać: ojcowie i matki nie opłakiwali dzieci, dzieci rodziców, brat brata, a krewniak krewniaka, wszyscy bowiem razem leżeli martwi. A to wszystko przyszło na nas dla występków naszych.

Część 7

„Słowo” Sofoniusza z Riazania (Zadońszczyzna)⁴⁹

Zgromadźmy się, bracia i przyjaciele, synowie ruscy, złożmy słowo do słowa i oddajmy chwałę Ziemi Ruskiej, rzućmy smutek na krainę wschodnią w dziedzinie Sema⁵⁰, głośmy zwycięstwo nad pochanym Mamajem, pochwałą zaś wielkiemu księciu Dymitrowi Iwanowiczowi i bratu jego księciu Włodzimierzowi Andriejewiczowi⁵¹, i rzeknijmy te słowa: „Lepiej przecież dla nas, bracia, zacząć innymi słowami układać dzisiejszą opowieść pochwalną o wyprawie księcia Dymitra Iwanowicza i brata jego księcia Włodzimierza Andriejewicza, prawnuka wielkiego księcia świętego Włodzimierza – zacząć [nam tedy trzeba] opowiadać zgodnie z prawdą i zdarzeniami”.

Przeniknijmy więc myślą nad ziemiami i wspomnijmy czasy pierwszych lat i pochwalmy wieszczego Bojana, biegłego w swej sztuce gęślarza w Kijowie. Ów Bojan kładł swe zręczne palce na żywe struny i śpiewał pieśni pochwalne dla książąt ruskich: pierwszą pieśń dla wielkiego księcia kijowskiego Rurykowicza, drugą dla wielkiego księcia Włodzimierza Światosławowicza kijowskiego, trzecią – dla wielkiego księcia Jarosław Włodzimierzowicza.

Przeto i ja oddam chwałę w pieśniach i na gęślach i w bujnych słowach temu oto wielkiemu księciu Dymitrowi Iwanowiczowi i bratu jego księciu Włodzimierzowi Andriejewiczowi, prawnukowi tamtych książąt, jako że przejawili męstwo i staranie o Ziemię Ruską i wiarę chrześcijańską.

(...) Rżą konie w Moskwie, dźwięczy sława ruska po wszystkich Ruskiej Ziemi. Trąbią trąby w Kołomnie, biją bębny w Sierpuchowie⁵², stoją proporce nad brzegiem Donu wielkiego. Słychać dzwon wiecowy⁵³, w Nowogrodzie Wielkim, stoją mężowie nowogrodzcy u Świętej Sofii i powiadają: „Już nam bracia, nie uda się zdążyć z pomocą wielkiemu księciu Dymitrowi Iwanowiczowi”.

49 W. Jakubowski, R. Łużny, *op. cit.*, s. 105–109.

50 Zgodnie z przekazem Biblii (Księga Rodzaju, IX–X) ziemię podzielili między siebie synowie Noego: Sem, Cham i Jafet. Semowi i jego potomstwu przypadł w udziale wschód, dlatego Tatarzy wywodzący się z Azji są okreśani jako „dziedzina” czy potomstwo semowe. Od wiadomości o takim właśnie podziale ziemi zaczyna się *Powieść minionych lat*.

51 Dwoma głównymi bohaterami utworu są Dymitr Iwanowicz nazwany Dońskim, wielki książę włodzimierski i moskiewski (1350–1389), oraz jego brat stryjeczny Włodzimierz Andriejewicz, książę sierpuchowski i borowski (1353–1410).

52 Oba miasta – Kołomna nad rzeką Moskwą oraz Sierpuchów nad Oką, gród Włodzimierza Andriejewicza – należały już wtedy do Księstwa Moskiewskiego.

53 W Nowogrodzie zwoływał na wiec – ogólne zebranie obywateli miasta-republiki specjalny dzwon wiecowy. Ponieważ miasto nie posłało swych wojsk na pomoc księciu Dymitrowi, jego mieszkańcy, zgromadzeni pod soborem św. Sofii-Mądrości Bożej, ten fakt komentują.

Wtedy niby orły zleciały się z całej krainy północnej. To nie orły zleciały się, zjechali się wszyscy książęta ruscy do wielkiego księcia Dymitra Iwanowicza i brata jego księcia Włodzimierza Andriejewicza mówiąc im tak: „Panie, książę wielki, już bezbożni Tatarzy nacierają na pola nasze, odbierają nam nasze dziedziny: stanęli między Donem a Dnieprem na rzece Mieczy⁵⁴. A my, władco, wyruszymy za bystrą rzekę Don, i tak zasłużymy na podziw krajów⁵⁵, opowiadanie starych a pamięć młodych, wojów naszych wypróbujemy a w rzece Donie krew wylejemy za Ziemię Ruską i za wiarę chrześcijańską”.

I rzecze im wielki książę Dymitr Iwanowicz: „Bracia i książęta ruscy, wyszliśmy z gniazda wielkiego księcia Włodzimierza kijowskiego. Nie zostaliśmy zrodzeni na pastwę ani sokołów, ani krzeczotowi, ani też bezbożnemu Mamajowi”.

(...) Oto już powiały silne wiatry od morza ku ujściu Donu i Dniepru, przypędziły wielkie chmury na Ziemię Ruską, wypędzają z nich krwawe zorze, trzepoczą się w nich sine błyskawice. Oj, będzie tu stukot i grom wielki na rzeczce Niepriadwie⁵⁶, między Donem a Dnieprem, zaściele trup ludzki Pole Kulikowe, poleje się krew na rzece Niepriadwie!

Oto już zaskrzypiały wozy między Donem a Dnieprem, idą wrogowie⁵⁷ na Ziemię Ruską. I przybiegły szare wilki do ujścia Donu i Dniepru i stanawszy wyją na rzeczce na Mieczy, chcą wystąpić przeciwko Ziemi Ruskiej. Nie, nie szare to wilki: to przyszli bezbożni Tatarzy, aby niosąc wojnę zagarnąć wszystką Ziemię Ruską. Wtedy gęsi zagęgały na rzeczce na Mieczy, łabędzie zaczęły bić skrzydłami: to bezbożny Mamaj przyszedł na Ziemię Ruską i wojowników swych przywiódł.

(...) Co szumi, co grzmi rano przed świtaniem? Książę Włodzimierz Andriejewicz pułki ustawia, szykuje i wiedzie ku Donowi Wielkiemu. I powiada do brata swego: „Książę Dymitrze, nie ustępuj przed Tatarzynem. Oto już pohańcy na pola następują, odbierają naszą ojcowiznę”.

A wielki książę Dymitr Iwanowicz mu odpowie: „Bracie książę Włodzimierzu Andriejewiczu, sami jesteśmy dla siebie dwoma braćmi, ustanowiliśmy wojewodów, drużyna nasza jest doświadczona, pod sobą mamy ręce konie, na sobie zaś zbroje złożone, a szyszaki nasze czerkaskie, tarcze moskiewskie, sulice⁵⁸ niemieckie, kopie italskie⁵⁹, miecze bułatowe⁶⁰; drogi są znane, przewozy zaś przygotowane, a [przy tym wojownicy] gorąco pragną głowy swe złożyć za wiarę chrześcijańską. Rozwiewają się chorągwie szukając dla się zaszczytu i sławy”.

54 Dopływ Donu.

55 Tj. zadziwimy wszystkie ziemie, wszystkich.

56 Prawy dopływ Donu.

57 Określenie ogólne wrogów – Mongołów. W *Słowie o wyprawie Igora* tak nazywani są Połowcy.

58 Sulica – krótka kopia do rzucania.

59 Włoskie.

60 Stalowe.

A owe sokoły, krzeczoty i jastrzębie biełozierskie szybko za Don przeleciały i uderzyły na liczne stada gęsi i łabędzi. To przeprawiali się synowie ruscy i tatarli na silny oddział tatarski: uderzyli stalowymi kopiami o zbroje tatarskie, zadźwięczały miecze bułatowe o hełmy wraże na Polu Kulikowym, nad rzeczką Niepriadwą.

(...) Wówczas groźne chmury zebrały się w jednym miejscu: błyskało się z nich często i rozlegały się potężne grzmoty. To starli się synowie ruscy z bezbożnymi Tatarami za swoją krzywdę: na nich to błyszczą zbroje złożone, a książęta uderzają mieczami ruskimi o hełmy wrogów.

To nie tury porykują na Polu Kulikowym, pokonane nad Donem wielkim, to zakrzyknęli usieczeni przez bezbożnych Tatarów książęta ruscy i wojewodowie wielkiego księcia i książęta biełozierscy: Fiodor Sieminowicz, Timofiej Wołujewicz, Siemion Michajłowicz, Mikołaj Wasiljewicz, Andriej Sierkizowicz, Michajło Iwanowicz i wielu innych z drużyny. A inni leżą pobici na brzegu, nad Donem.

Mnicha Pierieswiet⁶¹, bojarzyna briańskiego, przywieziono na miejsce sądu [Bożego]. I rzekł mnich Pierieswiet do wielkiego księcia Dymitra Iwanowicza: „Lepiej by nam było dać się zarąbać niż popaść w niewolę u pohańców”. Pierieswiet harcuje na rączym koniu, błyska złożonym rynsztunkiem. I powiada: „Dobrze by było, bracie, teraz staremu odmłodnieć, młodemu zdobyć sławę, a ludziom dzielnym – ramion popróbować”.

I przemówił brat jego, mnich Oslabia: „Bracie Pierieswiecie, na ciebie twoim dostrzegam już rany; twoja głowa zleci na kowyl-trawę⁶², a syn mój Jakow legnie na zielonym kowylu na Polu Kulikowym za wiarę chrześcijańską i za krzywdę wielkiego księcia Dymitra Iwanowicza”.

W owych czasach po ziemi rizańskiej nad Donem nie słychać oraczy ani pasterzy, jeno kruki często kraczą, a kukułki kukają [zwołując się na żer] z powodu trupów ludzkich. Strach i żalność ogarniały patrzącego, bo trawa krwią była zlaną, a smutek kłonił drzewa do ziemi.

Rozpoczęły były ptaki żałosne pienia, zapłakały księżne, żony bojarów i wojewodów nad zabitymi. Żona Mikołaja zaś, Maria płakała rano na wale grodu Moskwy mówiąc: „Donie, Donie, bystra rzeko, przebiłaś się przez kamienne góry i płyniesz do krainy połowieckiej: przynieś do mnie kołysząc [na swych falach] mego pana Mikołaja Wasiljewicza”. Timofieja Wołujewicza żona Fieodosija tak zawodziła wołając: „Oto już opuściło mnie moje wesele w sławnym grodzie Moskwie, nie masz już bowiem mego pana Timofieja Wołujewicza wśród żywych”. A żona Andrieja Maria oraz żona Michajła tak samo płakały: „Oto już dla nas obu słońce pociemniało w starym grodzie Moskwie”.

61 Aleksander Pierieswiet był zwolennikiem, podobnie jak później wymieniony Oslabia, Kłasztoru Troicko-Siergiejewskiego. Obaj wzięli udział w bitwie, w której Pierieswiet miał zginąć; fakt ten tłumaczy sens aluzji: „na miejscu sądu (Bożego)”.

62 Kowyl – roślina stepowa, trawa z ostrymi, piórkowymi liśćmi; ostnica.

Doszły do nas od bystrego Donu wieści płomienne zwiastujące wielkie nieszczęście. Zsiąść przyszło ruskim junakom z rączych koni w miejscu sądu na Polu Kulikowym. Już Dziw krzyczy pod szablami tatarskimi: nie unikną ran ruscy bohaterowie!

A tu łuszczeni⁶³ rozpoczęły żałosne pienia w Kołomnie na wale w niedzielę, w dzień świętych Joachima i Anny. Nie ptaki to jednak rozpoczęły żałobne pienia: zapłakały wszystkie niewiasty tamtejsze, wołając te słowa: „Moskwo, Moskwo, bystra rzeko, po cóż zaniósłś [na swych falach] naszych mężów do ziemi połowieckiej?”. I dodawały: „Czy potrafisz, panie, książę wielki, Dniepr zagrozić wiosłami, Don wyczerpać szyszakami, a Mieczę zatamować trupami tatarskimi? Zamknij, wielki książę, wrota na rzece Ocie, aby potem pohańcy do nas nie jeździli, i nas we łzach nie pogrążali [wodząc] przed swych władców. Mężów zaś naszych boje już nie utrudziły”.

Po początkowej porażce wojsko ruskie znów rusza do boju; książę Włodzimierz zwraca się do brata z prośbą o pomoc wskazując na duże straty po stronie ruskiej, ten zaś zagrzewa do nowego wysiłku swoich bojarów i wojewodów.

Mówi wielki książę Dymitr Iwanowicz: „Panie Boże mój, Tobie zaufałem, abym nie był nigdy zawstydzony i aby nie drwili ze mnie moi wrogowie”. A pomodlwszy się do Boga i Przenajświętszej Bogarodzicy oraz wszystkich świętych gorzko zapłakał i otarł łzy.

I wtedy jakoby sokoły odleciały za bystry Don. Nie sokoły to poleciały za bystry Don: wielki książę Dymitr Iwanowicz z pułkami za Don pospiesza z całą swą siłą. I rzekł: „Bracie książę Włodzimierzu! Tutaj nam przyjdzie wychylić kielich miodu⁶⁴ wkrąg na uczcie podawany. Następujemy, bracie, ze swymi dzielnymi pułkami na wojsko pohańców”.

Potem występuje wielki książę w pole. Uderzają miecze bułatowe o hełmy mongolskie, pohańcy osłonili rękoma swe głowy, a następnie w pośpiechu odstąpili do tyłu. Szeregi wołają: „Odstępują od wielkiego księcia Dymitra Iwanowicza pohańcy, uciekają”. Przegrodzili synowie ruscy pola szerokie krzykiem, oświecili złocnymi szyszakami. Stanął już tur w obronie⁶⁵.

Wówczas wielki książę Dymitr Iwanowicz i brat jego Włodzimierz Andriejowicz zawrócili nazad pułki pohańców i zaczęli siec je z biegłością, wpędzając w popłoch. Ich dowódcy pospadali z koni. Trupy tatarskie zasłały poleć, a rzeki ściekły krwią. Tutaj przyszło się pohańcom szybko rozdzielić i w rozsypce biec nieprzetartymi szlakami w stronę wybrzeża morskiego, a zgrzytając zębami i raniąc swe lica

63 Ptaki z rzędu wróblowatych.

64 Cząry podawane na uczcie z rąk do rąk wokół stołu.

65 W znaczeniu: na straży.

mówili: „Już nam, bracia, nie sądzono wrócić do swej ziemi, zobaczyć własne dzieci, pieścić swych żon: pieścić będziemy zimną ziemię, całować – zieloną murawę, i na Ruś już orężnie nie wyruszymy ani daniny z książąt ruskich nie zbierzemy”.

I już zajęczała ziemia tatarska, spadły na nią nieszczęścia i cierpienia. Opuściła ich władców chępliwość i chęć wypraw na Ziemię Ruską, poniknęło ich wesele. Już synowie ruscy rozgrabili tatarskie drogie materie, uzbrojenie i konie, woły i wielbłądy, wino i cukier: drogie tkaniny, jedwabie i stroje wiozą dla swych żon. Już żony ruskie ucieszyły się tatarskim złotem. Już też rozeszło się po Ziemi Ruskiej wesele i światłość, a sława ruska wzrosła na zawstydzenie pohańców (...). Już pohańcy broń swą porzucali i skłonili swe głowy pod miecze ruskie. Ich trąby nie trąbią, a głosy ich utraciły swą siłę.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie procesów integracji obszarowej, gospodarczej i społecznej państwa rosyjskiego. W książce zaprezentowano problematykę kształtowania się integralności terytorialnej Rusi i Rosji na tle zmian ustrojowych i politycznych. Publikacja zawiera opis wpływu separatyzmów dzielnicowych, stanowiących podstawową przeszkodę w procesie zjednoczenia ziem ruskich, oraz ingerencji ościennych ośrodków władzy w procesy polityczne państwa moskiewskiego. Jest adresowana do szerokiego grona Czytelników zainteresowanych rozwojem terytorialnym, społecznym i gospodarczym zarówno państwa staroruskiego, jak i państwa moskiewskiego. Może być też pomocna dla osób, które chciałyby podjąć własne badania nad kształtowaniem się suwerenności i integralności terytorialnej Rosji oraz idei przyświecających władcom Rusi i państwa rosyjskiego.

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna
jako e-book

e-ISBN 978-83-8331-703-8

